

Azərbaycan həmişə çoxmillətli bir ölkə olubdur, bu gün də çoxmillətli bir ölkədir. Biz bunu ölkəmizin üstünlüyü hesab edirik. Biz Azərbaycanı heç vaxt təkmillətli bir dövlətə çevirmək fikrində olmamışıq. Ona görə də Azərbaycanda yaşayan insanlar milliyyətindən asılı olmayaraq həmişə bərabərhüquqlu olmuşlar. Azərbaycanda bu gün də bütün başqa millətlərə məxsus olan, yaşayan insanlar da respublikamızın vətəndaşlarıdır və ölkəmizdə eyni hüquqlara malikdirlər.

Heydər Əliyev

DÖVLƏT VƏ DİN

İCTİMAİ FİKİR TOPLUSU

№ 01 (64) 2020

REDAKSİYA HEYƏTİ:

Allahşükür Paşazadə	Tarix elmləri doktoru, professor
Bəxtiyar Əliyev	Psixologiya elmləri doktoru, professor, AMEA-nın müxbir üzvü
Etibar Nəcəfov	Fəlsəfə elmləri doktoru, professor
Əli Əhmədov	Fəlsəfə elmləri doktoru, professor
Əli Həsənov	Tarix elmləri doktoru, professor
Fazil Mustafa	Fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru
Gövhər Baxşəliyeva	Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor, AMEA-nın həqiqi üzvü
Gülçöhrə Məmmədova	Memarlıq doktoru, professor
İlham Məmmədzadə	Fəlsəfə elmləri doktoru, professor
Mübariz Qurbanlı	Tarix elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Nizami Cəfərov	Filologiya elmləri doktoru, professor, AMEA-nın həqiqi üzvü
Sabir Həsənlı	İlahiyyat üzrə fəlsəfə doktoru
Sakit Hüseyinov	Fəlsəfə elmləri doktoru, professor
Səlahəddin Xəlilov	Fəlsəfə elmləri doktoru, professor, AMEA-nın müxbir üzvü
Teymur Kərimli	Filologiya elmləri doktoru, professor, AMEA-nın həqiqi üzvü
Urxan Ələkbərov	Biologiya elmləri doktoru, professor, AMEA-nın həqiqi üzvü
Yaqub Mahmudov	Tarix elmləri doktoru, professor, AMEA-nın həqiqi üzvü

Redaktor: Sadiq Mirzəyev
İxtisas redaktor: Güneş Namazova
Məsul katib: Saleh Aslanov
Tərcüməçi-redaktor: Günel Yusifi
Texniki redaktor: Raman Dadaşov

REDAKSİYANIN ÜNVANI:

AZ1001, Bakı şəhəri, Şeyx Şamil küçəsi, 5.
Telefon: (+99412) 505-78-19

Qeydiyyat № 1674 / Tiraj: 800 / www.sewra.gov.az

Toplunun "Rəsmi guşə"sində AzərTAc-ın materiallarından istifadə edilib.
Toplunun materiallarından istifadə edərəkən istinad zəruridir.
Jurnal "Universal Poligraf" nəşriyyatında çap olunub.

İSSN 2220-8542

BU SAYIMIZDA

RƏSMİ GUŞƏ

Azərbaycanın pravoslav xristian icmasına.....	5
Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev və birinci xanım Mehriban Əliyeva Vatikanda Papa Fransisk ilə görüşüblər.....	6
Prezident İlham Əliyevin Vatikanda Müqəddəs Taxt-Tacın dövlət katibi kardinal Pietro Parolin ilə görüşü olub. <i>Birinci vitse-prezident Mehriban Əliyeva</i> <i>Papa Cəngavər Ordeninin ən ali dərəcəsinə layiq görülib</i>	8
Prezident İlham Əliyev və birinci xanım Mehriban Əliyeva Vatikanda Sikstin Kapellası və Müqəddəs Pyotr Kilsəsi ilə tanış olublar.....	10
Prezident İlham Əliyevin Novruz bayramı münasibətilə Azərbaycan xalqına təbriki.....	12

BAXIŞ BUCAĞI

<i>Rəfi Qurbanov</i> – Dəyərlər milli maraqlar kontekstində: fərd, cəmiyyət və dövlət.....	17
<i>Güney Namazova</i> – Radikalizm – sosial yadlaşmanın forması kimi.....	25

ARAŞDIRMA

<i>Rafiz Manafov</i> – Türk fəlsəfi fikir dünyasında milli məfkurənin təməl konsepsiyaları.....	31
<i>İradə Tağıyeva</i> – “Nicat” və “Səadət” xeyriyyə cəmiyyətlərinin Azərbaycan təhsil tarixində yeri.....	46
<i>Almaz Binnatova</i> – Əlişir Nəvainin iki dini əsəri haqqında: “Könüllərin sevgilisi”, “Oxatma haqqında risalə”.....	55

ŞƏXSİYYƏTLƏR

<i>Arzu Hacıyeva</i> - Herman Hessenin ilahi vəhdət ideyası.....	63
<i>Rüfət Şirinov</i> – Azərbaycanlı hədisşünas Vəliyyuddin Xətib ət-Təbrizi və onun hədis ədəbiyyatına töhfələri.....	69
<i>Nailə Süleymanova</i> - Həsən Əlqədarinin elmi irsi Azərbaycan əlyazmalarında.....	77

CƏMİYYƏT VƏ DİN

<i>Könül Əhmədova</i> – Müasir dövrdə mötədillik anlayışı.....	82
<i>Fariz Əhməd</i> – Quran: həqiqətlər və iddialar.....	91

TARİXƏ PƏNCƏRƏ

<i>Elçin Qarayev</i> – XIX yüzilliyin ikinci yarısında İrəvan quberniyasında dini və ibtidai məktəblər.....	96
<i>Əli Fərhadov</i> – Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığında Cənubi Azərbaycan tarixinə baxış.....	106
<i>Səbuhi İbrahimov</i> – Molla Məhəmməd Naxçıvaninin əlyazmalarında İslam dəyərləri barədə.....	116

www.scwra.gov.az
e-mail: redaksiya@scwra.gov.az

Azərbaycanın pravoslav xristian icmasına

Hörmətli həmvətənlər!

Müqəddəs Milad bayramı münasibətilə Azərbaycanın bütün xristian icmasını səmimi-qəlbdən təbrik edir, hər birinizə cansağlığı və xoşbəxtlik arzulayıram.

Azərbaycanda əsrlər boyu müxtəlif xalqların və konfessiyaların nümayəndələri mehriban qonşuluq, dostluq və qarşılıqlı etimad şəraitində yaşamışlar. Cəmiyyətdə etnik-mədəni müxtəlifliyin, multikultural ənənələrin və dözümlülük mühitinin qorunub saxlanması və daha da inkişaf etdirilməsi dövlətimizin siyasətinin prioritet istiqamətlərindən birini təşkil edir. Sivilizasiyalararası və dinlərarası dialoqun möhkəmlənməsinə önəmli töhfələr verən mötəbər tədbirlərin, o cümlədən V Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumunun, Dünya dini liderlərinin II Bakı Sammitinin ölkəmizdə keçirilməsi beynəlxalq miqyasda sülhün, əmin-amanlığın və harmoniyanın bərqərar olunması işində Azərbaycanın mühüm rol oynadığını göstərir.

Bu gün cəmiyyətimizin ayrılmaz hissəsi olan xristianlar ölkəmizdə gedən böyük quruculuq işlərində və milli-mənəvi həmrəyliyin daha da gücləndirilməsində vətəndaşlıq borcunu layiqincə yerinə yetirir, Azərbaycanın tərəqqisi naminə bacarıq və səylərini əsirgəmirlər.

Əziz həmvətənlər!

Mübarək Milad bayramı yeni həyatı, dirçəlişi, mərhəmət və şəfqət duyğularının təntənəsini təcəssüm etdirir. Qoy bu nurlu bayram ailələrinizə səadət, süfrələrinizə bərəkət, həyatınıza firavanlıq gətirsin.

Bayramınız mübarək olsun!

İlham Əliyev

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Bakı şəhəri, 4 yanvar 2020-ci il.

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev və birinci xanım Mehriban Əliyeva Vatikanda Papa Fransisk ilə görüşüblər

Fevralın 22-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev və birinci xanım Mehriban Əliyeva Vatikanda olublar.

Prezident İlham Əliyevin və birinci xanım Mehriban Əliyevanın Vatikanda rəsmi qarşılama mərasimi olub.

Prezident İlham Əliyevin şərəfinə fəxri qarovul dəstəsi düzülüb.

Sonra Prezident İlham Əliyev və birinci xanım Mehriban Əliyeva Katolik Kilsəsinin rəhbəri Papa Fransisk ilə görüşüblər.

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevi və birinci xanım Mehriban Əliyevanı salamlayan Roma Papası onların Vatikana səfərlərini və özünün 2016-cı ildə Azərbaycana səfərini xatırladaraq bu səfərdən məmnun qaldığını bildirib.

Azərbaycanda ictimai-siyasi sabitliyin hökm sürdüyünü, xalqımızın rifah içərisində yaşadığını qeyd edən Papa Fransisk ölkəmizdə dini icmalar arasındakı tolerant münasibətlərə toxunub. Bildirib ki, dünyanın bir çox yerində gərginlik və münaqişələrin artdığı, bəzi dairələrin dini amildən istifadə edərək ədavəti və nifaqı daha da yaymağa çalışdığı bir vaxtda Azərbaycan əsl tolerantlıq nümunəsidir.

Roma Papası Heydər Əliyev Fondu tərəfindən Vatikanda həyata keçirilən təmir-bərpa işlərini qeyd edib, Azərbaycan hökumətinə, xüsusilə də Fondun prezidenti Mehriban Əliyevaya minnətdarlığını bildirib. Vurğulayıb ki, Vatikan Heydər Əliyev Fondu tərəfindən burada

aparılan bərpa işlərini heç vaxt yaddan çıxarmayacaq. Çünki məhz Heydər Əliyev Fondunun layihələri sayəsində Vatikanda bir çox tarixi abidələrin, o cümlədən katakombaların bərpaasına nail olunub.

Prezident İlham Əliyev deyib ki, Papa Fransiskın Azərbaycana səfəri dünyada sivilizasiyalar və dinlər arasında münasibətlərin daha da inkişaf etdirilməsində xüsusi rol oynayan ölkəmiz üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dövlətimizin başçısı bildirib ki, Azərbaycan bu baxımdan bir çox mühüm beynəlxalq tədbirə ev sahibliyi edib. Ölkəmiz bütün dünyada dinlərin nümayəndələri arasında qarşılıqlı anlaşmanın, qardaşlıq və həmrəylik hisslərinin bərqərar olmasına çalışır və bu baxımdan dünyaya nümunədir. Azərbaycanın təqdim etdiyi toleranqlıq və birgəyaşayış nümunəsi dünyada münaqişələrin və toqquşmaların aradan qaldırılmasına xidmət edən əsas meyarlardan biridir.

Prezident İlham Əliyev Müqəddəs Taxt-Tac ilə Azərbaycan arasında qurulmuş münasibətlər əsasında aparılan əməkdaşlığın daha da genişləndiriləcəyini vurğulayıb.

Daha sonra qarşılıqlı hədiyyələr təqdim edilib.

Prezident İlham Əliyevin Vatikanda Müqəddəs Taxt-Tacın dövlət katibi kardinal Pietro Parolin ilə görüşü olub

*Birinci vitse-prezident Mehriban Əliyeva Papa
Cəngavər Ordeninin ən ali dərəcəsinə layiq görülüb*

Fevralın 22-də Vatikana səfəri çərçivəsində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin və birinci xanım Mehriban Əliyevanın Müqəddəs Taxt-Tacın dövlət katibi kardinal Pietro Parolin ilə görüşü olub.

Dövlətimizin başçısı Roma Papasının 2016-cı ildə Azərbaycana səfərini qeyd edib. Bildirib ki, Azərbaycan dinlərarası və mədəniyyətlərarası dialoqun təşviqi istiqamətində fəaliyyətini fəal şəkildə davam etdirir. Prezident İlham Əliyev ötən il Bakıda Dünya dini liderlərinin II Sammitinin keçirildiyini bildirərək bu tədbirdə Vatikan nümayəndəsinin də iştirak etdiyini xatırladı.

Dövlətimizin başçısı ölkəmizdə etnik və dini baxımdan qarşılıqlı anlaşmanın olduğunu, müxtəlif dinlərin nümayəndələrinin dinc şəraitdə birgə yaşadıqlarını qeyd edib. Prezident İlham Əliyev Azərbaycanın 2019-2022-ci illərdə Qoşulmama Hərəkatına sədrliyi dövründə dinlərarası və mədəniyyətlərarası dialoqun, multikulturalizmin prioritet olacağını vurğulayıb.

Kardinal Pietro Parolin Azərbaycan ilə Vatikan arasında xüsusi münasibətlərin olduğunu bildirib. O, Papa II İohan Pavelin və Papa Fransiskın Azərbaycana səfərlərini xatırladı. Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycan Respublikasında mədəniyyətlərarası dialoqun, multikulturalizmin, həmçinin müsəlmanlar, xristianlar və yəhudilər arasında harmoniyanın möhkəmləndiyini vurğulayıb. Pietro Parolin Azərbaycanın beynəlxalq münasibətlərdə çoxtərəfliliyə böyük əhəmiyyət verməsini təqdir etdiyini bildirib. O, həmçinin Azərbaycanda Katolik Kilsəsinin fəaliyyəti üçün yaradılan şəraitin yüksək qiymətləndirildiyini diqqətə çatdırıb.

Prezident İlham Əliyev Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı ölkəmizin mövqeyini bir daha diqqətə çatdırıb, Ermənistanın regionda destruktiv siyasət yürütdüyünü bildirib. Dövlətimizin başçısı hazırda Ermənistan tərəfindən danışıqlar prosesinə xələl gətirən ziddiyyətli açıqlamaların verildiyini deyib və münaqişənin beynəlxalq hüququn norma və prinsiplərinə, Helsinki Yekun Aktına uyğun olaraq Azərbaycanın ərazi bütövlüyü çərçivəsində həll edilməli olduğunu vurğulayıb.

Söhbət zamanı Azərbaycanın regiondakı rolu və qonşu ölkələrlə münasibətləri müsbət qiymətləndirilib.

Sonra kardinal Pietro Parolin Azərbaycan Respublikasının Birinci vitse-prezidenti Mehriban Əliyevaya Papa Cəngavər Ordeninin ən ali dərəcəsi olan IX Piy Ordeninin Böyük Xaçını (Dama di Gran Croce dell'ordine Piano) təqdim edib.

Birinci vitse-prezident Mehriban Əliyeva bu ordenə mədəniyyətin, o cümlədən Müqəddəs Taxt-Tac təsisatları ilə qarşılıqlı əlaqələrin inkişafına verdiyi töhfələrə görə layiq görülüb.

Kardinal Pietro Parolin Mehriban Əliyevaya bu mükafatı təqdim etməkdən şərəf hissi keçirdiyini bildirib.

Birinci vitse-prezident Mehriban Əliyeva deyib:

- Kardinal həzrətləri.

Məni Müqəddəs Taxt-Tacın yüksək ordeni ilə təltif etdiyinizə görə sizə və Zati-müqəddəsləri Roma Papası Fransiskə dərin minnətdarlığımı bildirirəm. Bu, mənim üçün böyük şərəfdir.

Mən bu ordeni Vatikan ilə Azərbaycanın ikitərəfli münasibətlərinin yüksək səviyyədə olmasının daha bir təsdiqi kimi qiymətləndirirəm. Çox şadam ki, bu münasibətlərin möhkəmlənməsində mənim də töhfəm var. Səmərəli əməkdaşlığın qurulmasında əməyi olan hər bir insana, Vatikanda olan bütün dostlarıma, xüsusilə də kardinal Ravaziyə dərin minnətdarlığımı bildirirəm.

Bir daha yüksək təltifə, göstərdiyiniz qonaqpərvərliyə və səmimiyyətə görə sizə dərin minnətdarlığımı bildirirəm. Çox sağ olun.

Kardinal Pietro Parolin: Sağ olun Zati-aliləri. Mən də şəxsən öz tərəfimdən bu jesti bizim artıq uzun illər ərzində aramızda təşəkkül tapmış bu münasibətlərin təzahürü kimi görürəm. Hesab edirəm ki, gələcəkdə ikitərəfli qaydada demək olar ki, bütün sahələrdə və xüsusən də mədəniyyət sahəsində Müqəddəs Taxt-Tacla Sizin ölkəniz arasındakı əlaqələri daha da dərinləşdirəcəyik. Şəxsən Sizi, Sizin həyat yoldaşınızı və bütövlükdə ölkənizi səmimi qəlbədən təbrik edirəm.

Birinci vitse-prezident Mehriban Əliyeva: Çox sağ olun, təşəkkür edirəm.

Qeyd edək ki, IX Piy Ordeni 1847-ci ildə təsis edilib. Bu ordenlə kilsə və cəmiyyət qarşısında xidmətlərə görə təltif olunurlar. Böyük Xaç – dövlət başçılarına və yüksəkvəzifəli dövlət xadimlərinə təqdim olunan xüsusi dərəcədir.

İtaliya Respublikasının hazırkı Prezidenti Sercio Mattarella, İtaliya dövlətinin bir sıra sabiq rəhbərləri, o cümlədən Corcio Napolitano, həmçinin tac qoyulmuş şəxslər – İsveç Kralı XVI Qustav, Lüksemburqun Böyük Hersoqu Anri, İspaniya Kralı Xuan Karlos və Belçika Kralı II Albert bu ordenə layiq görülənlər sırasındadır.

Prezident İlham Əliyev və birinci xanım Mehriban Əliyeva Vatikanda Sikstin Kapellası və Müqəddəs Pyotr Kilsəsi ilə tanış olublar

Fevralın 22-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev, birinci xanım Mehriban Əliyeva və qızları Leyla Əliyeva Vatikanda Sikstin Kapellası və Müqəddəs Pyotr Kilsəsi ilə tanış olublar.

Heydər Əliyev Fondu tərəfindən hazırda Vatikanda bir neçə layihə həyata keçirilir. 2019-cu ilin fevral ayında Heydər Əliyev Fondu ilə Müqəddəs Pyotr Kilsəsi arasında imzalanmış müqaviləyə əsasən, Müqəddəs Pyotr Kilsəsinin Bazilikasındakı “Roma Papası I Leon ilə Hun imperatoru Atillanın görüşü” barelyefi və Vatikan Bazilikasındakı katakombalarda yerləşən “Tullius Zethus” məqbərəsi Heydər Əliyev Fondunun maliyyə dəstəyi ilə bərpa edilir və artıq işlər başa çatmaq üzrədir. Bu işlərin bu ilin may ayında başa çatması planlaşdırılır. 2019-cu ilin fevral ayında Heydər Əliyev Fondu ilə Müqəddəs Taxt-Tacın Arxeologiya Şurası arasında imzalanmış müqaviləyə əsasən hazırda “Müqəddəs Komodiliya” katakombalarındakı mavzoleyin bərpası işləri aparılır və layihənin 2020-ci ildə başa çatması nəzərdə tutulur. 2016-cı ildə icrasına başlanan və 2018-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Birinci vitse-prezidenti Mehriban Əliyeva və Müqəddəs Taxt-Tacın Mədəniyyət üzrə Pontifik Şurasının sədri kardinal Canfranko Ravazinin iştirakı ilə açılışı olan “Müqəddəs San Sebastian kilsə-muzey kompleksində katakombaların bərpası” layihəsi çərçivəsində son tamamlama işləri yekunlaşıb.

Heydər Əliyev Fondu tərəfindən həyata keçirilən layihələr müqəddəs Taxt-Tacda çox yüksək qiymətləndirilir. Bu işlər Fondun ümumbəşəri dəyərlərə verdiyi töhfələri bütün dünyaya nümayiş etdirir. Bununla yanaşı, bu layihələr həm də ölkəmizin müxtəlif dinlərin abidələrinə və müqəddəs yerlərinə verdiyi önəmi göstərir. Bütün bunlar isə multikultural dəyərlərə sadıq və bu dəyərləri təşviq edən ölkə kimi Azərbaycanın dünyadakı mövqeyini və yerini, həmçinin dinlərarası dialoqun qurulmasındakı rolunu möhkəmləndirir.

Qeyd edək ki, Sikstin Kapellasının yerləşdiyi bina Vatikanda Renessans dövrü italyan incəsənətinin ən görkəmli abidələrindən biridir. Qeyd olundu ki, 1481-1483-cü illərdə kapellanın divarlarına Musanın və İsanın həyatlarından səhnələr təsvir olunan freskalar çəkilib. XV əsrdə dünya şöhrətli italyalı heykəltəraş Mikelancelo kapellanın tavanının və mehrab divarının rəsmlərini yaradıb. Bura həm də muzey kimi fəaliyyət göstərir.

Vatikandakı Müqəddəs Pyotr Kilsəsi italyan intibah memarlığının ən məşhur nümunələrindən və dünyanın ən böyük kilsələrindən biridir. Kilsədə ilk Roma Papası hesab edilən Müqəddəs Pyotr dəfn edilib. Bura həm də məşhur ziyarətqah və dini mərasimlər yeridir. Buna görə də erkən xristianlıq dövründən etibarən əksər Roma papaları burada dəfn olunub.

Diqqətə çatdırıldı ki, Müqəddəs Pyotr Bazilikası həm də məşhur ziyarətqah və mərasim yeridir. Roma Papası il ərzində bazilika və ya onun qarşısındakı Müqəddəs Pyotr meydanında bir neçə dini mərasim keçirir.

Prezident İlham Əliyevin Novruz bayramı münasibətilə Azərbaycan xalqına təbriki

- Əziz həmvətənlər, mən sizi Novruz bayramı münasibətilə ürəkdən təbrik edirəm, Azərbaycan xalqına cansağlığı, xoşbəxtlik arzulayıram. Novruz bayramı bizim milli bayramımızdır, milli sərvətimizdir. Əsrlərboyu Azərbaycan xalqı bu gözəl bayramı qeyd edir.

Bu il koronavirusa görə kütləvi tədbirlərin keçirilməsi mümkün deyil. Əminəm ki, Azərbaycan xalqı bu vəziyyəti yaxşı anlayır. Azərbaycan dövləti tərəfindən görülən bütün tədbirlər xalqın sağlamlığını, ölkəmizin təhlükəsizliyini təmin etmək üçündür. Ona görə xahiş edirəm ki, hər bir vətəndaş öz məsuliyyətini dərk etsin və yaşlı nəslin nümayəndələrinə xüsusi diqqət göstərməlidir. Yaşlı nəslin nümayəndələrinə Azərbaycan cəmiyyətində həmişə böyük hörmət göstərilir. Mən bu mövzu ilə bağlı fikirlərimi kifayət qədər geniş şəkildə bildirmişdim və bir daha demək istəyirəm ki, bu, bizim cəmiyyətimizin əsas sütunlarından biridir. Bizim ənənələrimiz, milli dəyərlərimiz, yaşlı nəslin nümayəndələrinə hörmət və diqqət milli xüsusiyyətimizdir və biz bu dəyərləri bundan sonra da qorumalıyıq. Ancaq indiki şəraitdə yaşlı nəslin nümayəndələrinə xüsusi diqqət göstərməlidir. Onlara hörmət dildə, sözdə yox, əməldə göstərməlidir. Çünki bu xəstəliklə bağlı ən ağır fəsadlar məhz yaşlı nəslin nümayəndələrində müşahidə olunur. Əminəm ki, biz dünyanı bürümüş, pandemiya halına çevrilmiş bu xəstəliyə qarşı birlikdə mübarizə aparacağıq və bu mübarizə öz nəticəsini verəcəkdir.

İlin əvvəlindən görülmüş işlər ölkəmizin uğurlu inkişafını bir daha təsdiqləyir, Azərbaycan müasirləşir, yeniləşir. Azərbaycanda aparılan islahatlar demək olar ki, bütün sahələri əhatə edir. 2019-cu ildə aparılan islahatlar iqtisadi sahədə böyük dəyişikliklərə səbəb oldu. Məhz şəffaflıq prinsiplərinin tətbiqi nəticəsində dövlət büdcəsinə 1 milyard manatdan çox vəsait daxil edildi və bu vəsait son qəpiyinə qədər insanların sosial problemlərinin həllinə istiqamətləndirildi. Bildiyiniz kimi, keçən il Azərbaycanın 4,2 milyon vətəndaşı dövlət tərəfindən görülmüş tədbirlər nəticəsində öz maddi vəziyyətini yaxşılaşdırdı, maaşlar, pensiyalar, sosial müavinətlər əhəmiyyətli dərəcədə artırıldı. Bu, bir daha onu göstərir ki, Azərbaycan sosial dövlətdir və bizim bütün iqtisadi imkanlarımızın əsas istiqaməti vətəndaşların sosial təminatıdır. Bu istiqamətdə bundan sonra da işlər aparılacaq. 2020-ci ilin ilk iki ayı onu göstərir ki, bu istiqamətdə əlavə tədbirlərin görülməsi mümkün olacaqdır.

İlin əvvəlindən ölkəmizdə proseslər müsbət istiqamətdə gedir, Azərbaycanda sabitlik, təhlükəsizlik təmin edilir. Sabitliyin təminatçısı Azərbaycan xalqıdır, xalq-iqtidar birliyi, vəhdətidir. Bu birlik özünü bir daha parlament seçkilərində göstərmişdir. Fevralın 9-da keçirilmiş parlament seçkiləri ölkəmizin həyatında önəmli hadisədir. Parlament seçkiləri ölkəmizdə aparılan siyasətin xalq tərəfindən yüksək qiymətləndirildiyini bir daha ifadə etdi. Parlament seçkilərində Azərbaycan xalqının iradəsi öz əksini tapdı və Azərbaycan cəmiyyəti bu seçkilərin nəticələrindən məmnun qaldı.

Yeni parlamentin qarşısında duran vəzifələr haqqında mən parlamentin ilk iclasında öz sözlərimi demişəm. Əlavə etmək istərdim ki, parlamentin tərkibi yenidən formalaşdı və ilk

dəfə olaraq parlamentin rəhbərliyində müxalifət nümayəndələri də yer aldı. Eyni zamanda, parlament komitələrinin rəhbərliyində də müxalifət nümayəndələri təmsil olunur. Bu, ölkəmizin tarixində ilk dəfə baş verən hadisədir və bir daha onu göstərir ki, bizim niyyətimiz çoxpartiyalı sistemin təkmilləşdirilməsidir. Sırr deyil ki, parlamentdə səslərin çoxluğu Yeni Azərbaycan Partiyasına məxsusdur. Əlbəttə, Yeni Azərbaycan Partiyasının razılığı olmadan bu islahatlar aparıla bilməzdi. Bu, onu göstərir ki, bu istiqamətdə atılan addımlar ölkəmizin gələcək uğurlu inkişafına müsbət təsir edəcək və ölkəmizdə siyasi sistemin yeni konfigurasiyası formalaşır.

Eyni zamanda, Prezident Administrasiyası bütün siyasi partiyalara dialoq təklifi etmişdir. Bu da çox ciddi addımdır. Sırr deyil ki, bu gün Azərbaycan iqtidarı tarixdə olmadığı qədər güclüdür. Biz hesab edirik ki, güclü ilk addımı atmalıdır, ilk təklifi verməlidir və belə demək mümkündürsə, yolunu azmışlara da yol göstərməlidir. Yəni, biz bunu etdik və şadam ki, siyasi spektrin mütləq əksəriyyəti bu təşəbbüsə müsbət reaksiya vermişdir, faktiki olaraq siyasi dialoq artıq başlamışdır. Əminəm ki, bunun nəticələri də xalqımız üçün və ölkəmizin gələcək inkişafı üçün müsbət olacaqdır. O ki qaldı, bu dialoqdan imtina edən qruplaşmalara, onlar özləri bilirlər. Hər halda mən demişəm, bir daha demək istəyirəm, uduzan tərəf biz olmayacağıq və yeni siyasi konfigurasiyada satqın, xain beşinci kolonun nümayəndələrinə yer olmayacaq. Azərbaycan təmizlənilir, o cümlədən satqınlardan, xainlərdən, beşinci kolonun nümayəndələrindən təmizlənilir və təmizlənməlidir. Eyni zamanda, Azərbaycan xalqı yaxşı görür ki, xoşagəlməz hallara qarşı çox ciddi mübarizə aparılır, korrupsiyaya, rüşvətxorluğa qarşı bundan sonra da mübarizə aparılacaqdır. Son hadisələr, bu istiqamətdə atılan addımlar bunu bir daha göstərir.

İlin əvvəlindən bizim beynəlxalq mövqelərimiz daha da möhkəmləndi. Mənim xarici tərəfdaşlarımla ikitərəfli formatda keçirilmiş görüşlər bir daha onu göstərdi ki, Azərbaycanın dünyada çox böyük hörməti var və bizim siyasətimizə böyük rəğbət var. Eyni zamanda, beynəlxalq tədbirlərdə mənim iştirakım ölkəmizin mövqelərini daha da gücləndirdi. Bildiyiniz kimi, Davos Ümumdünya İqtisadi Forumu dünyanın bir nömrəli siyasi və iqtisadi forumudur. Dünyanın siyasi və biznes elitası bu forumda iştirak edir. Mən bu forumda ardıcıl olaraq uzun illərdir ki, iştirak edirəm və hər bir iştirak ölkəmizə yeni dividendlər gətirir, həm siyasi, həm iqtisadi. Bu dəfə bir daha əmin oldum ki, Azərbaycanda gedən proseslərə böyük maraq var. Bütün tərəfmüqabillərim demək olar bir məsələni qeyd edirdilər ki, Azərbaycan sabit ölkədir və bu gün qeyri-sabit bölgədə, qeyri-sabit dünyada sabitliyi qorumaq böyük məharət və siyasi səriştə tələb edir. Sabitliyin mövcudluğuna görə Azərbaycana sərmayə qoyuluşu da təmin edilir. Keçən il 13,5 milyard dollar xarici sərmayə qoyulubdur, bu ilin yanvar ayında bərpaolunan enerji növlərinin yaradılmasına yönəlmiş 440 milyon dollar xarici sərmayənin qoyuluşu ilə əlaqədar müvafiq sənədlər imzalanmışdır. Ümumiyyətlə, Davos İqtisadi Forumunda bizim iştirakımız çox uğurlu olub. Davos Ümumdünya İqtisadi Forumunun Dördüncü Sənaye İnqilabı üzrə regional mərkəzi məhz Azərbaycanda yaradılacaq. Bu mərkəz Qafqaz-Orta Asiya məkanını əhatə edəcəkdir və müvafiq sənəd də imzalanmışdır. Bu, bir daha bizim güclü mövqelərimizi ifadə edir.

Eyni zamanda, hesab edirəm ki, dünyada təhlükəsizlik sahəsində digər bir nömrəli konfrans Münxen Təhlükəsizlik Konfransıdır. Bu konfransda da mən müntəzəm olaraq iştirak edirəm və hər dəfə Azərbaycan həqiqətlərini geniş auditoriyaya çatdırıram. O cümlədən

Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı Azərbaycanın mövqeyini, haqlı olduğunu və tarixi aspektləri çatdırıram. Bu dəfə isə daha gözəl fürsət yaranmışdır, Azərbaycan xalqının və dünyanın gözü qarşısında Azərbaycan öz üstünlüyünü bir daha ifadə etmişdir. Tarixi həqiqət, beynəlxalq hüququn normaları bizim tərəfimizdədir. Münxen Təhlükəsizlik Konfransında Ermənistanın və dünya erməniliyinin uzun illər ərzində apardığı təbliğata sarsıdıcı zərbə vurulmuşdur. Demək olar ki, onların təbliğatı sübutlar, tarixi faktlar, beynəlxalq təşkilatların qəbul etdikləri qətnamələr və qərarlar əsasında darmadağın edilmişdir. Hesab edirəm ki, bu sarsıdıcı zərbə erməni təbliğatının sonudur. Münxen Təhlükəsizlik Konfransının auditoriyası kifayət qədər genişdir. Azərbaycan və Ermənistan rəhbərlərinin canlı debatının ilk dəfə keçirildiyini nəzərə alsaq, təsəvvür etmək çətin deyil ki, bu debatlarla çox böyük maraq var idi və milyonlarla insan bu debatları həm canlı formatda, həm də ondan sonra izləyə bilmişdir. Ona görə bizim haqq işimiz bir daha öz təsdiqini tapdı və bütün dünya bir daha gördü ki, - mən bunu Valday Forumunda da canlı efirdə demişdim, - Qarabağ Azərbaycandır və nida işarəsi.

Bu il iqtisadi sahədə əldə edilmiş uğurlar əlbəttə ki, bizi çox sevindirir. İki ayda ümumi daxili məhsul 2,8 faiz artmışdır. Qeyri-neft sektorunda iqtisadiyyat 6,7 faiz artmışdır. Qeyri-neft sektorunda sənaye istehsalı 21,7 faiz artmışdır. Əhalinin pul gəlirləri 9 faiz artmışdır, inflyasiya isə cəmi 2,8 faizdir.

Yenə də islahatlar hesabına və şəffafıq tədbirlərinin görülməsi nəticəsində iki ayda dövlət büdcəsinə proqnozdan əlavə 252 milyon manat daxil edilmişdir. Bu, bir daha onu göstərir ki, şəffafıqla bağlı görülən tədbirlər, kölgə iqtisadiyyatına qarşı aparılan siyasət öz nəticəsini verməkdədir. Əminəm ki, bu müsbət meyil ilin sonuna qədər davam edəcək və Azərbaycan iqtisadiyyatının hazırda kölgədə olan hissəsi kölgədən çıxacaq. Burada təkcə dövlət orqanlarının fəaliyyəti kifayət deyil. Biznes dairələri də öz məsuliyyətini dərk etməli və əyri yola getməməlidirlər, öz fəaliyyətini kölgədən çıxarmalıdırlar və dövlətin vergisini son qəpiyinə qədər ödəməlidirlər. Çünki bilməlidirlər ki, bu vergilər insanların maaşlarının, pensiyalarının artırılmasına istiqamətləndirilir.

Bu il sosial sahədə böyük işlərin görülməsi nəzərdə tutulur. İlin əvvəlindən üç böyük xəstəxana mənim iştirakımla açılmışdır - Goranboy, Şəmkir və Qazax şəhərlərində. Yenə də xəstəxanaların açılması nəzərdə tutulur və sosial infrastrukturun yaradılması istiqamətində işlər aparılacaqdır. Baxmayaraq ki, dünya bazarlarında neftin qiyməti kəskin aşağı düşdü, bizim bütün sosial öhdəliklərimiz təmin ediləcək. Baxmayaraq ki, keçən il görülmüş tədbirlər və qəbul edilmiş qərarlar nəticəsində bizim sosial sahəyə nəzərdə tutulan büdcə xərclərimiz kifayət qədər artmışdır, ancaq bütün sosial öhdəliklər yerinə yetiriləcək və bütün sosial infrastruktur layihələri tam icra ediləcək.

Məcburi köçkünlərin yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılması üçün nəzərdə tutulmuş 7 min mənzil tikilib istifadəyə veriləcək. Şəhid ailələri üçün nəzərdə tutulan 1500 mənzil tikilib istifadəyə veriləcəkdir. Bu məsələ ilə bağlı heç bir şübhə olmamalıdır. Əminəm ki, biz 2020-ci ili də uğurla başa vuracağıq. Halbuki bu gün bir çox ölkələr böyük çətinliklərlə üzləşiblər. Bu ölkələrdə həm siyasi sabitlik pozulur, həm iqtisadi böhran yaşanır və o cümlədən neft hasil edən ölkələrin bəziləri artıq neftin qiymətinin düşməsindən əziyyət çəkməyə başlayıblar. Koronavirus

xəstəliyi əlbəttə ki, vəziyyəti çətinləşdirir. Bütün bunlara baxmayaraq, hesab edirəm ki, Azərbaycan bu sınaqdan da şərəflə və az itkilərlə çıxacaq. Buna nail olmaq üçün biz hamımız həmrəylik göstərməliyik, məsuliyyət göstərməliyik, birlik göstərməliyik. Dünya üçün bu çətin dövrdə həm xalqımızı, həm dövlətimizi qorumaq üçün xalqımızın ən ülvi xüsusiyyətlərini bir daha göstərməliyik və bunu dünyaya təqdim etməliyik.

Bildiyiniz kimi, koronavirus xəstəliyi dünya gündəliyinin bir nömrəli məsələsidir. Artıq Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı pandemiya elan edibdir və bəyan edibdir ki, pandemiyanın mərkəzi Avropa məkanıdır. Bu xəstəliyin geniş yayılması onu göstərir ki, hətta inkişaf etmiş ölkələr onun qarşısını ala bilmirlər. Bu xəstəliyə qarşı heç bir dərman, vaksin yoxdur və nə vaxt olacaq, heç kim bilmir. Ona görə bu xəstəliyin məhdudlaşdırılması və yayılmaması üçün biz bəri başdan, ən ilk günlərdən praktik addımlar atmağa başlamışıq. Mənim göstərişimlə yanvarın 24-dən Nazirlər Kabineti yanında Operativ Qərargah yaradılmışdır. Bu qərargah 24 saat işləyir, bütün dövlət qurumlarının fəaliyyətinə rəhbərlik edir, xəstəliklə bağlı bütün işləri nəzarətdə saxlayır və bu işləri əlaqələndirir. Ciddi tədbirlər görülmüşdür. Biz Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı ilə yanvarın 24-dən yeni əməkdaşlıq formatı çərçivəsində işləməyə başlamışıq. Onları ölkəmizə dəvət etmişik. Onların tövsiyələrinə riayət edərək ölkəmizdə çox ciddi tədbirlər görmüşük. Təsadüfi deyil ki, Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının nümayəndələri mart ayında Azərbaycana gələrək, vəziyyətlə tanış olaraq bildirdilər ki, Azərbaycan rəhbərliyi koronavirusun yayılmaması üçün çox önəmli və təsirli tədbirlər görür. Bu, həqiqətən də belədir.

Bildiyiniz kimi, bütün uşaq bağçaları, məktəblər, ali məktəblər bağlandı. Kütləvi tədbirlərin keçirilməsi qadağan edildi. Martın 14-dən xüsusi davranış qaydaları tətbiq edildi və ictimaiyyətə bu məsələ ilə bağlı kifayət qədər məlumat verilir. Xəstəliklə, onun yayılması və nəticələri ilə bağlı mənim göstərişimlə vətəndaşlara müntəzəm olaraq bütün məlumatlar verilir. Karantin tədbirləri görülür, yeni laboratoriyalar alınıb. Qısa müddət ərzində ən müasir dörd laboratoriya alınıb gətirilib və hazırda bizim laboratoriyalarımızın sayı 10-a çatıb. Lazım olarsa, əlavə laboratoriyalar alınacaqdır. On xəstəxana xüsusi rejimdə işləyir. Bu xəstəxanalar ölkəmizin müxtəlif bölgələrində yerləşir, o cümlədən Bakı şəhərində. Bu xəstəxanalarda həm xəstələrin müalicəsi aparılır və həm də karantin tədbirləri görülür.

Bir çox ölkələrlə gediş-gəliş artıq məhdudlaşdırıldı, demək olar ki, tamamilə aradan qaldırıldı. Bir çox aviareyslər ləğv edildi, sərhədlərimizin bağlanması istiqamətində əməli addımlar atıldı, elektron vizaların verilməsi dayandırıldı və xəstəliyin geniş yayıldığı ölkələrdən Azərbaycana insanların gəlməsi qadağan edildi. Bütün bu tədbirlər əminəm ki, öz müsbət təsirini göstərəcək. Bizim əsas məqsədimiz bu xəstəliyin Azərbaycanda yayılmamasıdır. Buna nail olmaq üçün təkəcə dövlət tərəfindən görülən tədbirlər kifayət deyil. Dövlət nə lazımsa edir, vəsait ayırır. Martın əvvəlində bu xəstəliklə mübarizə üçün 10 milyon manat vəsait ayrıldı. Bu gün bəyan edirəm, Prezidentin ehtiyat fondundan əlavə 20 milyon manat ayrılacaq ki, həm bu xəstəliyə qarşı mübarizə daha təsirli olsun, eyni zamanda, koronavirus xəstələrinə qulluq edən həkimlərin maddi təminatı daha da yüksək olsun. Biz bunu da nəzərə alırıq. Mən bir daha Azərbaycan həkimlərinə öz təşəkkürümü bildirmək istəyirəm. Onlar bu xəstəliyə qarşı fədakarcasına mübarizə aparırlar, öz sağlamlıqlarını risk altına atırlar. Ancaq yüksək məsuliyyət, içdikləri and

əlbəttə ki, onları bu işlərə sövq edir. Xəstələr də həkimlərə böyük diqqətlə yanaşmalıdırlar. Bu, indiyədək dünyada görünməmiş xəstəlikdir və bu xəstəliyin yayılması templəri də bizə bəlli deyil. İnkişaf etmiş bir neçə ölkədə artıq bu xəstəlik bir-iki gün ərzində geniş vüsət alır. Bu, onu göstərir ki, xəstəliyin sanki akkumulyasiya dövrü vardır, ondan sonra bu xəstəlik geniş yayılır. Bu xəstəliyin yayılmaması üçün ilk növbədə, bütün dövlət tədbirləri ilə yanaşı, vətəndaşlar da məsuliyyətli olmalıdırlar. Əgər kimsə özündə xəstəlik simptomu hiss edərsə, dərhal həkimlərə müraciət etməlidir, dərhal özünü təcrid etməlidir, kütləvi yerlərə getməməlidir, lazım olmadan kütləvi tədbirlərdə iştirak etməməlidir. Bu tədbirlər artıq ləğv olunub, amma istisna deyil ki, hansısa məsuliyyətsiz adamlar qaydalara uyğun olmayan hərəkətlər etsinlər. Mən bəri başdan hər kəsi xəbərdar etmək istəyirəm, ciddi tədbirlər görülməlidir. Çünki bu, milli məsələdir, xalqımızın sağlamlığıdır, dövlətimizin təhlükəsizliyidir. Hər kəs bilsin, əgər martın 14-də elan olunmuş qaydalara kimsə əməl etməsə, çox ciddi məsuliyyətə cəlb ediləcəkdir.

Təəssüflər ki, məsuliyyətsizliklə əlaqədar faktlar daxil olur. Eyni zamanda, biz açıq tənqidi də görürük. Bu tənqid haradan gəlir, həmin o beşinci kolondan, içimizdə oturan düşmənlərdən, özünü müxalifət adlandıran ünsürlərdən, xaricdən pul alan satqınlardan. Onların əsas məqsədi Azərbaycanı məhv etməkdir. Azərbaycan üçün nə qədər pisdirsə, onlar üçün o qədər yaxşıdır. Baxın onların sosial şəbəkələrdəki çıxışlarına, nifrətlə, tənqidi doludur. Sanki istəyirlər ki, iğtişas olsun. İstəyirlər ki, aləm qarışsın. İstəyirlər ki, panika olsun. Sonra da deyirlər ki, onlar Azərbaycan xalqının qayğıları ilə yaşayırlar. Onlar düşməndirlər və biz bunu açıq deməliyik. Bu xəstəlik hələ bilinmir nəyə gətirib çıxaracaq. Ona görə bu xəstəlik dövründə tamamilə yeni münasibətlər qaydaları mövcud olacaqdır. Hər kəs bunu bilsin və istisna edilmir ki, nə vaxtsa fəvqəladə vəziyyət də elan oluna bilər. Belə olan halda, bu beşinci kolonun nümayəndələrinin təcrid edilməsi artıq tarixi zərurət olacaq. Azərbaycan xalqı onları tarixin zibilxanasına çoxdan atıbdır. Orada onlar artıq 30 ilə yaxındır ki, çürüyürlər. Amma biz imkan verə bilmərik ki, anti-Azərbaycan qüvvələr, beşinci kolon, milli satqınlar bu vəziyyətdən istifadə edib hansısa tənqidi törətsinlər. Hər kəs bunu bilsin. Bizim siyasətimiz birmənalıdır, bizim iradəmiz qətidir. Biz hər zaman olduğu kimi, Azərbaycan xalqının problemlərini həll edirik və həll edəcəyik. İndiki vəziyyətdə, koronavirus dövründə Azərbaycan dövlətinin addımları bir daha onu göstərir ki, bizim üçün Azərbaycan xalqının sağlamlığı, təhlükəsizliyi, rifahı hər şeydən üstündür və buna nail olmaq üçün biz istənilən addıma gedəcəyik. Heç kimin bu məsələ ilə bağlı şübhəsi olmasın.

Əziz həmvətənlər, bacılar və qardaşlar, dünya yeni dövrə qədəm qoyur. Bu dövrün xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, bilinmir bu xəstəliyin sonu nə vaxt olacaq və bu xəstəlik hansı fəsadlara gətirib çıxaracaq. Ona görə bir daha bütün Azərbaycan xalqını həmrəyliyə, məsuliyyətə dəvət edirəm. Əminəm ki, biz birlikdə bütün sınaqlardan üzəg çıxacağıq.

Bir daha əziz xalqımı bu gözəl bayram münasibətilə təbrik edirəm, hər bir Azərbaycan vətəndaşına cansağlığı, uzun ömür, xoşbəxtlik arzulayıram.

Bayramınız mübarək olsun!

DƏYƏRLƏR MİLLİ MARAQLAR KONTEKSTİNDƏ: FƏRD, CƏMİYYƏT VƏ DÖVLƏT

Rəfi QURBANOV,

*Mənəvi Dəyərlərin Təbliği Fondunun
icraçı direktorunun müavini*

AÇAR SÖZLƏR: *milli maraq, universal dəyər, milli dəyər, milli azlıq, ədalət.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *национальные интересы, универсальные ценности,
национальные ценности, национальное меньшинство,
справедливость.*

KEY WORDS: *national interest, universal values, national values, national
minority, justice.*

Milli marağı siyasət, dəyərləri isə tarixi inkişaf (müstəqillik, coğrafi məkan, iqlim, təbii ehtiyatlar və s.) formalaşdırır. Qərb mütəfəkkirləri bəzən milli maraq anlayışının dini ideologiyadan qidalandığını iddia edirlər. Dolayısı ilə dəyərlərin fərdlərin inancından doğduğunu deməyə çalışırlar. Belə ki, kilsələrin dövlət idarəetməsində mühüm yerə malik olduğu dövrlərdə insanların şəxsi maraqları dini ritualların tələq etdiyi şəkildə inkişaf və təzahür edirdi. Məsələn, Cəhənnəmə düşməmək qorxusu. Milli marağın tələq olunmasında günah işlətməmək vasitə kimi irəli sürülür və atılan hər bir addımda həmin vasitə gözlənilirdi. Məsələn, teokratik idarəetmə sistemində dominant dinin daşıyıcısı olmaq, onu təbliğ etmək və qorumaq əsas prinsiplərdən idi. Bir çox halda dominant dinə sitayiş etməyənlər sıxışdırılır, bəzi hallarda ən böyük günah sahibi kimi təqdim olunurdu [1]. Dünyəvilik (sekulyarizm) ideologiyası siyasi idarəetmə sistemində özünə nüfuz qazandıqdan sonra milli marağın fundamental konsepsiyası dəyişdi. Belə ki, artıq milli maraq plüralizmi, yəni dominantlıq anlayışının əsasında inanc, irq və cinsdən daha çox insan amilinin dayandığını diktə etməyə başladı. Belə olan halda bir insan eyni zamanda müxtəlif sosial kimliyə malik ola bilərdi. Məsələn, azərbaycanlı olmaqla yanaşı, müsəlman, xristian, yəhudi ola bilər və ya hər hansı dinin mənsubu olmaya bilərsən, həmçinin, bu mənada etnik mənsubiyyətin vətəndaşlıq kimliyindən sonra gəlir. Aparılan araşdırmalar göstərir ki, dəyərlərin qorunması və inkişafı üçün iki əsas faktor var: müstəqillik və təhlükəsizlik. Yəni müstəqillik və təhlükəsizlik (*eyni zamanda, özünəməxsus mədəniyyəti yaşatmaq, kimliyini qorumaq, etiqadını sərbəst yaşamaq və s. nəzərdə tutulur*) təmin edilmədikcə dəyərlər yad təsirlərə məruz qalır, aşınma prosesi başlayır və həmin dəyərlər tədricən yox olur. Nümunə kimi Çin Xalq Respublikasının (ÇXR) qərbində yerləşən Sincanda yaşayan uyğurlara, dolayısı ilə türklərə qarşı törədilən mədəni terroru göstərə bilərik. Aparılan araşdırmalar sübut edir ki, müsəlman uyğurlar qoyduqları türk adlarından məcburi şəkildə imtina etdirilir, dini etiqadlarına görə təqib olunur, məscidlər dağıdılır, dini əşyalar müsadirə edilir, namaz qılanlar bir çox halda

həbs olunur və ənənəvi bayramların keçirilməsinə qadağalar qoyulur. Eyni zamanda, uyğurlara milli geyimlərdən istifadəyə icazə verilmir, hətta onlar yaşadıkları ərazini tərk etmək, dostlarına və qohumlarına baş çəkmək üçün gedəcəkləri marşrut, görüşəcəkləri adamlar, getdikləri ünvanlarda qalacaqları günlərin sayı barədə yerli polis idarəsinə əvvəlcədən məlumat verirlər. Müvafiq hüquq mühafizə orqanı icazə sənədi təqdim etdikdən sonra yaşadıkları ərazini tərk edə bilirlər [2].

Siyasi ritorika daha çox xarici siyasətlə bağlı olsa da, bu gün milli maraq anlayışı daxili siyasi gündəliyin əsas özəyini təşkil edir. Bunun isə sadə izahı var. Çünki xalqın və dövlətin maraqları təkcə xaricdən deyil, eyni zamanda daxildən hər zaman təhlükə altındadır. Bu yanaşma isə özlüyündə həmrəyliyin vacibliyini önə çıxarır. Yəni ümumi rifaha çatmaq üçün birləşməyi, ümummilli dəyərləri qorumağı və inkişaf etdirməyi tələq edir. Bu məqamda bəzi anlayışlara aydınlıq gətirmək lazımdır.

Dəyər nədir? Dəyər inandığımız, onun üçün yaşadığımız və ömrümüzün sonunadək özümüzlə daşdığımız mənəvi qida və maddi nəsnədir.

Dəyərləri qorumaq niyə vacibdir? Dəyərlər fərdlərin bir-birinə münasibətində seçiminə, eləcə də seçimlərin mühakimə edilməsinə bələdçilik edən əsas vasitədir. Eyni zamanda, başqalarına qarşı davranışımıza və hisslərimizə təsir edir.

Hansı amillər dəyərlərin formalaşmasında mühüm rol oynayır? Ailə, məktəb, cəmiyyət, ibadət yerləri, mədəni irs, iş yeri, siyasi görüşlər və kütləvi informasiya vasitələri dəyərlərin formalaşmasında mühüm rol oynayır.

Dəyərlər özlüyündə iki hissəyə bölünür: universal və milli dəyərlər. Səmimiyyət, hörmət, ədalət, bərabərlik, çalışqanlıq, həmrəylik, məsuliyyət, intizam və s. universal dəyərlər hesab olunur [3]. Milli dəyərlərə isə xalqın adət-ənənəsi, dil, din, atributlar, qəhrəmanlıq, musiqi, vərdişlər, incəsənət, teatr, ailə, milli mətbəx və s. daxildir. Əgər qeyd edilənləri ümumiləşdirsək, dəyərlər mədəniyyətə mənə qazandıran meyardır.

Bu dəyərlərin təşviqi, həmçinin nəsillər arasında dəyərlərə loyallığın davamlılığını təmin etmək məqsədilə həm fərd və cəmiyyət, həm də dövlət tərəfindən gözlənilməli olan beş əsas meyara diqqət yetirək. Bunlar aşağıdakılardır [3].

1. **Ardıcillıq** (consistency): fərdin cəmiyyət, cəmiyyətin dövlət, dövlətin həm fərd və cəmiyyət qarşısında fikir, söz və hərəkətlərinin üst-üstə düşməsi, ümumi rifah üçün müəyyən və dəyişməz olaraq qalması nəzərdə tutulur;
2. **Dözümlülük** (tolerantlıq): bu isə bir fərdin və ya cəmiyyətin malik olduğu keyfiyyətdir. Bu keyfiyyət bizə imkan verir ki, fərqli düşünən, fərqli geyinən və davranan insanlarla eyni çətir altında yaşayaq və eyni yerdə işləyək - hətta onların həyat tərzlərini bəyənməsək belə;
3. **Ədalət**: başqasına qarşı dürüst davranmaq, mövcud resursların hamının bərabər olacağı şəkildə bölünməsi, qərəssizlik və s. kimi meyarlara ciddi əməl edilməsidir;
4. **Səmimiyyət**: mənəvi dəyərlərə və prinsiplərə qarşı dəyişməz mövqə göstərmək sözügedən anlayışın açıqlaması kimi çıxış edə bilər. Burada əsas məqam ondan ibarətdir

ki, istər fərdlər arasında münasibət, istər fərdlə cəmiyyət arasında münasibət, istərsə də cəmiyyətlə dövlət arasında münasibət açıq dialoqa əsaslanmalıdır;

5. **Etimad və ya inam:** qarşılıqlı münasibətdə gözlənilən nəticə və ya hərəkət.

Qeyd olunan meyarlara nəzər saldıqda məlum olur ki, fərd üzərində formalaşmağa başlayan dəyərlər cəmiyyət tərəfindən inkişaf etdirilir və dövlət tərəfində qorunur, yəni dövlətin ali məqsədinə çevrilir. Buna misal kimi Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının *ailə, uşaq və dövlət, dövlət dili, mədəniyyət hüququ, şərəf və ləyaqətin müdafiəsi hüququ* kimi müddəaları özündə əks etdirən müvafiq maddələrini göstərmək mümkündür [4]. Həmin müddəaların mətnlərinə baxdıqda məlum olur ki, əslində, onlar dəyərlər sistemini xarakterizə edən prinsiplərin qorunmasına, eləcə də xalqın daxili və xarici təhdidlərə qarşı immunitetinin gücləndirilməsinə, yəni fikir və ifadə plüralizmini bir amal uğrunda birləşdirməyə xidmət edir [5]. Belə olan halda xaricdən gözlənilən təhlükə multikultural qrupun birləşməyə əhəmiyyətini, loyallığını gücləndirir, həmçinin şəxsi marağı ümummilli marağa çevirir. Yəni sosial struktur baxımından hər hansı şəxs etnik baxımından bir mədəniyyətə, dini inanc baxımından fərqli əqidəyə, vəzifə və ya peşə baxımından fərqli peşəyə və s. mənsub və ya sahib ola bilər. Ancaq milli maraqlar diktə edir ki, müxtəlif mədəni və sosioloji elementləri özündə ehtiva edən fərdin cəmiyyətə bir bütün kimi inteqrasiyası üçün ümummilli dəyərə sahib olması labüddür [5].

Azərbaycan nümunəsinə nəzər salmaq. Belə ki, ölkənin etnik və mədəni xəritəsinə baxdıqda fərqli dinlərə (müsəlman, xristian, yəhudi və s.) mənsub insanların, o cümlədən müxtəlif xalqların (türk, avar, udin, ləzgi, talış, kürd, tat, saxur və s.) nümayəndələrinin bir çətir altında dinc birləşmənin yüksək səviyyədə inkişafına şahid oluruq [6]. Bəs bunun səbəbi nədir? Bu sahədə onlarla səbəb göstərmək mümkündür. Bunlardan biri etnik amildir. Xalqımızın mütləq əksəriyyətini təşkil edən türklərdə kimlik iyerarxiyasının əsas mərtəbələrindən biri onların əxlaq anlayışıdır. “İgidlik, qoçaqlıq, mərdlik və cömərdlik kimi əxlaqi xüsusiyyətlərə böyük önəm verən türklər xəyanəti, yalançılığı bağışlamaz, dürüst, xeyirxah və mərhəmətli insanı yüksək qiymətləndirirdilər. Onlara görə, bu əxlaqi keyfiyyətlərə malik insan hansı dinə və mədəniyyətə mənsub olmasına baxmayaraq, hörmətə layiqdir” [7, s. 99].

İqtisadi-siyasi amil də səbəblər arasındadır. Belə ki, tarixi İpək Yolunun üzərində yerləşən Azərbaycana təkə ipək və müxtəlif məhsullar daşınmamış, eyni zamanda fərqli dinlər, mədəniyyətlər səyahət etmişdir. Nəticədə bu coğrafiyada yaşayanlar müxtəlif mədəniyyətlərlə tanış olmuş, hətta bir çox halda onların nümayəndələrinə sığınacaq vermişlər. Tarixi qaynaqlar təsdiqləyir ki, müxtəlif bölgələrdən tacirləri ölkəmizə cəlb edən əsas səbəblərdən biri buradakı mədəni və mənəvi mühit, onların heç bir ayrı-seçkiliyə məruz qalmadan rahat və təhlükəsiz şəkildə öz inanclarına uyğun yaşaması olmuşdur. Həmçinin Azərbaycanda əhali tərəfindən göstərilən hörmət və dözümlü münasibətin əyani sübutu kimi ticarətlə məşğul olan katoliklərin və atəşpərəstlərin inanclarına uyğun monastr və atəşgah tikmələrinə verilən dəstəyi göstərmək olar [7, s.104]. Digər səbəblərdən biri də vətəni, yaşadığı torpağı müdafiə vəzifəsidir. Azərbaycan tarix boyu təbii resurslarına görə münafişlərin və müharibələrin yaşandığı bir məkan olub. Burada yaşayan əhali zaman-zaman terrora və soyqırımına məruz qalıb. Təsəvvür edin ki, Azərbaycan bir

ərsdə ermənilər tərəfindən dörd dəfə soyqırımına məruz qalıb. Erməni millətçiləri və terrorçuları tərəfindən 1905-07, 1918, 1948-53 və 1988-92-ci illərdə azərbaycanlılara qarşı soyqırımı törədilib [8]. Azərbaycanlıları daim bir amal birləşdirib: vətəndaşı olduğu torpağı qorumaq. Buna nümunə kimi Azərbaycanın yəhudi Milli Qəhrəmanı Albert Aqarunovu göstərmək olar. O, 1992-ci ildə Şuşada döyüş bölgəsində olarkən televiziya müsahibəsində belə deyir [9]:

“Müxbir: *Hansı millətin nümayəndəsisən?*

Albert: *Yəhudi.*

Müxbir: *Yəhudiləri Azərbaycan torpağını qorumağa nə məcbur edir?*

Alber: *Ona görə mən bu torpaqda yaşayıram. Doğulmuşam burada, yaşayıram burada. Ayırı heç nə məcbur etmir.*

Müxbir: *Nə qədər burada qalmağı fikirləşirsən?*

Albert: *Müharibənin axırına kimi”.*

Müsahibədən də göründüyü kimi, ölkəmizdə mövcud olan multikulturalizm kimlik seçimidir. Daha dəqiq izah etsək, ölkəmizdə mədəni müxtəlifliyə münasibətdən doğan fərqliliyi qəbuletmə ümummilli dəyər olaraq formalaşmışdır. Nəticədə dəyəərə çevrilən tolerantlığı, hörməti, loyallığı, qarşılıqlı anlaşmanı qorumaq Azərbaycan dövləti öz ümdə vəzifəsi hesab edir. Nümunə kimi Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyasında qeyd edilmiş “dünya azərbaycanlılarının bölüşdüyü dəyərlərə əsaslanan milli özünəməxsusluğun və həmrəyliyin möhkəmləndirilməsi; Azərbaycan xalqının mədəni-tarixi irsinin və mənəvi dəyərlərinin qorunması, eləcə də ümumbəşəri dəyərlərlə zənginləşdirilməsi, dilinin, özünüdərk, vətənpərvərlik və milli iftixar hissinin, intellektual potensialının inkişaf etdirilməsi”, eləcə də milli və dini tolerantlıq mühitinin qorunmasına dair bəndlərini göstərmək olar [10].

Milli maraqlardan doğan siyasət diktə etdi ki, cəmiyyətdən gələn sosial sifariş siyasi iradədə də öz əksini tapsın. Həmin siyasətin təzahürü kimi 2016-cı il Prezident İlham Əliyev tərəfindən “Multikulturalizm İli” və 2017-ci il isə “İslam Həmrəyliyi İli” elan edilməsini, həmçinin ölkəmizdə fəaliyyət göstərən müsəlman və qeyri-müsəlman dini icmaların maddi texniki bazasının gücləndirilməsi, onların fəaliyyətlərinin dəstəklənməsi məqsədilə ölkə Prezidenti tərəfindən təkcə 2019-cu ildə ümumilikdə 3,2 milyon AZN məbləğində maliyyə yardımının ayrılmasını göstərmək olar [11]. Həmin məbləğ birdəfəlik yardım kimi verilmiş və onların fəaliyyətinin gücləndirilməsinə xidmət etmişdir.

Dövlət tərəfindən bu sahədə atılan mühüm addımlardan biri də institusional bazanın yaradılması olmuşdur. Belə ki, Prezident İlham Əliyevin 10 oktyabr 2017-ci il Fərmanı ilə Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin tabeliyində Mənəvi Dəyərlərin Təbliği Fondu yaradılmışdır. Fonda mənəvi dəyərlərin qorunması, araşdırılması və gənclər arasında geniş təbliği tapşırılmışdır [12]. Belə ki, Azərbaycan nümunəsində ümummilli dəyərlərin milli maraqlar kontekstində təzahürünün həm siyasi iradədə, həm normativ-hüquqi aktlarda, həm də idarəetmə sistemində görmək mümkündür. Dəyərlər fərdlərə görə dəyişməklə yanaşı, dəyərlərin təbliğində dövlət siyasəti də ölkələrə görə fərqlidir. Mövzunu daha müfəssəl izah etmək üçün fərqli ölkələrin bu sahədə apardığı siyasətin təhlilinə ehtiyac var.

Kanadanın dəyərlərin qorunması və təbliğində özünəməxsus milli maraqları mövcuddur. Məlumdur ki, o, mədəni müxtəliflik siyasətinin uğurlu idarəçiliyi istiqamətində ilk siyasi sistem yaradan dövlətlərdən biridir. Daha sadə dillə desək, mövcud mədəni plüralizmi iqtisadi kapitala, siyasi dividendə çevirən ölkədir. Kanadada mədəni müxtəliflik gəlmələr, yəni miqrantlar hesabına formalaşmış [13]. Hər il bu ölkə tələbələr, müvəqqəti işçilər, qaçqınlar istisna olmaqla təxminən 250 min miqrant qəbul edir. Eyni zamanda, Şotlandiya, İrlandiya, Almaniya, İngiltərə və Çin miqrantların mənşə ölkələri hesab olunur. Dini baxımından da rəngarəng olan Kanadada xristianlarla yanaşı, müsəlman, yəhudi, buddist, hindus, siqh və s. yaşayır. Həmçinin ingilis və fransız dilləri dövlətin rəsmi dili elan edilib [13, s.362]. Mədəni mənşərəyə baxdıqda ölkədə həm etnik, həm dini, həm də linqvistik plüralizm mövcuddur. Deməli, bir kanadalı olmaqla yanaşı, xristiansan, müsəlmansan, yəhudisən, eyni zamanda fərqli etnik keçmişin var. Yəni kanadalı kimi müxtəlif dəyərlərə sahibsən. Bu kontekstdə sözügedən ölkənin milli marağında orada yaşayan müxtəlif mədəniyyətli insanların qarşılıqlı hörmət, anlayış və dialoq şəraitində yaşaması, eləcə də iqtisadiyyata töhfə verməsini təmin etmək dayanır.

Beləliklə, Kanada dövləti həmrəyliyin gücləndirilməsi, orada yaşayan insanlara bərabər imkanların yaradılması və ölkənin gələcək taleyinin birgə müəyyənləşdirilməsi məqsədilə mədəni müxtəlifliyin idarə edilməsi siyasətini seçdi.

Bu siyasət çərçivəsində hökumət aşağıdakı təşəbbüsləri irəli sürmüşdür [13, s.363]:

1. Kanadanı inkişaf etdirməyə, dəyərlərini paylaşmağa və ona töhfə verməyə hazır olan mədəni qruplara kömək etmək;
2. Kanada cəmiyyətində bütünlüklə iştirak etmək üçün bütün qrupların üzvlərinə mədəni baryerləri aşmaqda yardım göstərmək;
3. Milli vəhdəti təmin etmək üçün Kanadanın bütün mədəni qrupları arasında mədəni mübadiləni təşviq etmək;
4. İştirakçılığın təmin edilməsi məqsədilə Kanadanın rəsmi dillərindən birinin öyrənilməsində miqrantlara dəstək vermək.

Milli maraqlardan doğan bu siyasi addım mövcud müxtəlifliyi dividendə çevirmək, demokratik prinsipləri və vətəndaş iştirakçılığını təmin etmək məqsədi daşıyır. Oxucuya daha müfəssəl yol xəritəsini təqdim etmək məqsədilə ölkələr üzrə aparılan əsas analizin həm universal dəyərlər - ədalət, bərabərlik, hörmət, həm də milli dəyərlər - dil, din, irs və s. üzərindən aparılmasını xatırlatmaqda fayda var. Sadalanan dəyərlər üzərindən yola çıxaraq daha bir ölkənin siyasi sistemini analiz etmək məqalənin sualını daha da geniş cavablandırmağa imkan verəcək.

Almaniya Federativ Respublikası birlik ölkələri içərisində həm iqtisadi, həm də mədəni cəhətdən ən zəngin ölkədir. Burada milli azlıqlarla yanaşı, miqrantlar da ölkənin mədəni mənşəsinin zənginləşdirilməsində iştirak edir. Almaniyanın təmsalında dəyərlərin milli maraqlar kontekstində təzahürü formalarına nəzər salsaq, görürük ki, ədalət, bərabərlik, eləcə də dözümlülüyün qorunması və möhkəmləndirilməsini dövlət siyasətinin ana xəttini təşkil edir. Yəni müxtəlif dildə danışan, müxtəlif dini inanca sahib olan, fərqli geyim tərzinə və görünüşə

sahib insanların bir arada dinc yanaşı yaşaması, birlikdə işləməsi, eləcə də iqtisadi inkişafa töhfə verməsi Almaniyaya siyasi gündəliyinin bütün dövrlərdə əsas xətti olmuşdur. Xüsusilə milli azlıqlarla bağlı məsələdə federal hökumət daha həssas davranmışdır. Belə ki, Daxili İşlər, İnşaat və İcma üzrə Federal Nazirlik milli azlıqları aşağıdakı təsnifata görə bölür:

- Onlar almandır;
- Özlərinə məxsus dil, mədəniyyət, tarix və fərdi kimlikləri var;
- Milli kimliklərini qorumaq arzusundadırlar;
- Əsrlər boyu Almaniya məskunlaşmışlar;
- Ənənəvi olaraq məskunlaşdıqları ərazilərdə yaşayırlar.

Milli azlıqlarla bağlı göstərilən xüsusiyyətlərə nəzər saldıqda azlıqların almaniyalı kimi qəbul olunduğunu, ölkənin qurucuları kimi çıxış etdiyini görmək mümkündür [13, s.378-379]. Qeyd olunan hər üç ölkənin siyasi sistemini analiz etdikdə məlum olur ki, dəyərlər milli maraqları formalaşdırır, həmin maraqlar zaman və cəmiyyətdən gələn sosial sifarişlər kontekstində ölkə siyasətinə yön verir. Bu nöqteyi-nəzərdən Azərbaycan, Kanada və Almaniya aparılan siyasətə baxdıqda məlum olur ki, milli maraqların təlqin etdiyi siyasətin əsasında məhz ölkənin təhlükəsizliyini, müstəqilliyini gücləndirən dəyərlərin qorunması və təbliği dayanır.

Nəticə

Azərbaycan nümunəsində dəyərlərin dövlət səviyyəsində təbliği, qorunması daxili təhlükəsizliyi və müstəqilliyi möhkəmləndirməklə yanaşı, ölkənin beynəlxalq arenada müsbət imicinin gücləndirilməsinə xidmət edir. Məhz atılan addımların nəticəsidir ki, bu gün ölkəmiz mədəniyyətlərarası dialoqun məkanı, humanitar məsələlərin müzakirə olunduğu platformaya çevrilib.

Bu gün Kanada haqqında da eyni fikirləri söyləmək mümkündür. “Mədəni mozaika” adlanan bu ölkədə aparılan ictimai rəy sorğularında iştirak edən respondentlərin 62 faizi hesab edir ki, mədəni müxtəliflik və plüralizm, əslində, inkişafa təkan verən əsas faktorlardan biridir [14]. Bir məqamı xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan və Almaniya tərəfindən bu sahədə həyata keçirilən siyasətdə bir sıra məqamlarda oxşarlıq müşahidə olunur. Məsələn, hər iki ölkə azsaylı xalqlarla bağlı oxşar siyasi görüşə sahibdir. Yəni onlar alman və ya azərbaycanlıdır, özlərinə məxsus mədəniyyəti qoruyub saxlamaq təminatı var, əsrlərdir sözügedən ölkədə yaşayırlar və yaradırlar. Kanadada isə bu siyasət, daha çox, miqrantlara yönəlib.

ƏDƏBİYYAT

1. Gumiesky J. Self-interest, national interest and the political leader`s responsibility. UNLV. 1995. Bax: Dissertasiya araşdırması / https://digitalscholarship.unlv.edu/rtds/532/?utm_source=digitalscholarship.unlv.edu%2Frtids%2F532&utm_medium=PDF&utm_campaign=PDFCoverPages
2. Kiyono Ken. A Study on the Concept of The National Interest of Hans J. Morgenthau: as the standard of American Foreign Policy. 1969 / <http://hdl.handle.net/10069/27783>.

- Accessed 10.19.2019.
3. Chidera V. National Value: Meaning, Importance, Factors, Sources and Manifestation of Values. 2019 / <https://tipsinfluencer.com.ng/national-value-meaning-importancefactors-sources-and-manifestation-of-values/>
 4. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının müvafiq maddələri. 2019 / <http://www.e-qanun.az/framework/897>
 5. Marilyn B. Brewer. The Psychology of Prejudice: Ingroup love or Outgroup Hate? Journal of Social Issue, 1999, Vol. 55, No.3, səh. 429-444.
 6. Pashayev M. and Gurbanov A. Azerbaijani Multiculturalism. The Treasure of Ethnic Diversity. Baku: Published by “Sharg-Garb”, 2019.
 7. Gurbanov R. Armenian Terror: Religious and Historical Monuments of Azerbaijan. Baku: Published by “Tuna Printing and Publishing Company”, 2018, səh. 57.
 8. Youtube: Azərbaycanın milli qəhrəmanı. Müsahibə 1992-ci ildə götürülüb / <https://www.youtube.com/watch?v=hwGvPRUuoE4>
 9. Azərbaycanda dini qurumlara maliyyə yardımı göstərilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. 24 may, 2019-cu il / <http://www.dqdk.gov.az/az/view/news/8853/azerbaycanda-dini-qurumlara-maliyye-yardimi-gosterilmesi-haqqinda-azerbaycan-respublikasi-prezidentinin-serencami>
 10. Mənəvi Dəyərlərin Təbliği Fondunun rəsmi internet saytı. 2019 / <http://mdtf.az/nizamname.html>.
 11. Abdulla K. və başqaları. Multikulturalizmə giriş. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2019, səh. 296.
 12. Griffit A. Building a mosaic: The Evaluation of Canada`s Approach to Immigrant Integration. 2017 / <https://www.migrationpolicy.org/article/building-mosaic-evolution-canadas-approach-immigrant-integration>
 13. Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyası / <http://www.e-qanun.az/framework/13373>
 14. Pew Research Center. Many who see increasing diversity think it`s a positive change. 2019 / https://www.pewresearch.org/global/2019/04/22/how-people-around-the-world-view-diversity-in-their-countries/pg_2019-04-22_global-views-cultural-change_1-02/
 15. Human Rights Watch. Eradicating ideological viruses: China`s campaign of repression against Xinjiang`s Muslims. USA: 2018 / https://www.hrw.org/sites/default/files/report_pdf/china0918_web.pdf
 16. İsmayılov G. Tolerantlıq: Bildiklərimiz və bilmədiklərimiz. Bakı: “Nurlar” nəşriyyat-poliqrafiya mərkəzi, 2014.

Рафи Гурбанов

**ЦЕННОСТИ В КОНТЕКСТЕ НАЦИОНАЛЬНЫХ
ИНТЕРЕСОВ: ИНДИВИДУУМ, ОБЩЕСТВО И
ГОСУДАРСТВО**

РЕЗЮМЕ

В статье отражены такие вопросы, как влияние ценностей на национальные интересы, проявление их на уровне индивидуума и общества, а также пропаганда ценностей – как основной приоритет государства. Основная цель этой статьи заключается в проведении сравнительного анализа вышеупомянутых вопросов и доведении до сведения читателей государственной политики, проводимой в этой области в различных странах. Основное внимание в данном исследовании уделено анализу универсальных и национальных ценностей, формирующих национальные интересы, а также мерам, предпринимаемым различными государствами в направлении широкой пропаганды ценностей в обществе и их защиты. С этой целью в статье приведен анализ политики, проводимой в Азербайджане, Канаде и Германии в сфере пропаганды ценностей.

Rafi Gurbanov

**VALUES IN THE CONTEXT OF NATIONAL INTERESTS:
PERSON, SOCIETY AND STATE**

SUMMARY

The article addresses issues such as the impact of values on national interests, the expression of values at the level of the individual and society, and the promotion of values as the priority of the state. The main purpose of the article is to make a comparative analysis of the above-mentioned points, to bring to the readers' attention the state policy pursued in this field in different countries. The study focuses on the analysis of universal and national values that shape national interests, as well as on measures taken by various states to promote and protect values in society. To this end, the article provides an analysis of the values promotion policies in Azerbaijan, Canada and Germany.

RADİKALİZM – SOSIAL YADLAŞMANIN FORMASI KİMİ

Güney NAMAZOVA,

*DQİDK-nın Dini maarifləndirmə
işinin təşkili şöbəsinin baş məsləhətçisi,
guneyhsnv@gmail.com*

AÇAR SÖZLƏR: *yadlaşma, radikalizm, terrorizm, din, İslam.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *отчуждение, радикализм, терроризм, религия, ислам.*

KEY WORDS: *exclusion, radicalism, terrorism, religion, Islam.*

11 sentyabr 2001-ci il hadisələrinin ardınca aktualıq qazanan terror təhlükəsi əvvəllər terror hücumlarının birbaşa hədəfi olmamış ölkə və cəmiyyətləri də əhatə edərək global xarakter aldı. Bu təhlükəyə qarşı beynəlxalq səviyyədə mübarizə aparmaq üçün gedən müzakirələr terrorun qarşısının necə alınacağına dair geniş araşdırmalara səbəb oldu. Bu baxımdan terrorizmin arxa fonunu təşkil edən radikalizm, ekstremizm kimi məfhumlar və onlara qarşı mübarizə metodlarına dair araşdırmalar ön plana çıxdı. Əsasən, Qərbin təsiri ilə formalaşan bu yanaşmalar birtərəfli və subyektiv xarakter daşıyır. Bu da, öz növbəsində, radikalizm, ekstremizm və terrorizmlə bağlı konsepsiya və yanaşmalarda qarışıqlığa səbəb olur.

Mövzu ilə bağlı müzakirələr təhlil edildikdə məlum olur ki, radikalizm fanatizm, fundamentalizm və ekstremizmi özündə cəmləşdirən geniş anlayışdır və məqsədə çatmaq üçün zorakılığa əl atdığı anda terrorizmə çevrilir [1, s.80]. Başqa sözlə desək, terroristlər öz məqsədlərinə çatmaq üçün zorakılığı əsas strateji vasitə kimi seçirlər və bu zorakılıq təhdidləri sistemə xarakter daşıyır. Odur ki, radikal və ekstremistlərin hamısını zorakılığa müraciət etmədikləri halda terrorçu kimi qələmə vermək doğru deyildir [2, s.483; 3, s.38; 4, s.8; 5, s.4].

Terrorizm zorakılığın ifadə tərzinin son dayanacağıdır, radikalizm isə zamanla siyasi zorakılığa və terrorizmə çevrilə bilər. Ancaq radikal düşüncəyə sahib insanların hamısı terrorizmə müraciət etmir. Digər tərəfdən, terrorçuların çoxu dərin ideoloji düşüncəyə sahib olmaya və ənənəvi şəkildə radikallaşmaya bilər. Qıssası, radikalizm terrorizmə aparan yollardan sadəcə biridir. Mövzuya aydınlıq gətirmək üçün ilk növbədə radikalizm məfhumunun etimologiyası və tarixçəsinə nəzər salmaq, həmçinin radikal təfəkkürün formalaşmasına təsir göstərən amilləri araşdırmaq lazımdır.

“Radikal” kəlməsi latın dilində “kök, qaynaq, mənə, təməl” mənasına gələn “radix”dən törəmişdir. Dilimizə fransız dilindən tərcümədə “siyasətdə köklü, təməl islahatlar tərəfdarı” mənasını verən “radical”-dan keçmişdir. “Oksford” lüğətində “radikal”ın mənası “hərtərəfli, köklü siyasi və ya sosial dəyişiklik tərəfdarı, mövcud siyasi və ya sosial quruluşun dəyişməsinin zəruriliyini müdafiə edən kəs”, “radikalizm” isə “mövcud vəziyyətin hərtərəfli siyasi və ya sosial islahatlarla dəyişməli olduğuna dair inanc və hərəkətlər” şəklində verilir [6].

XIX əsrdən etibarən “radikalizm” sözü sosial və siyasi islahatların dəstəklənməsinə yönəlmiş siyasi fəaliyyət mənasında istifadə olunmağa başlamışdır. Həmin dövrdə kral hakimiyyətinə qarşı respublikaçılığı müdafiə edən bir çox siyasi partiya özünü radikal kimi təqdim etmiş və bütöv xalq tərəfindən idarəetmə prinsipinə əsaslanan hakimiyyət formasını dəstəkləmişdir. Radikalizm anlayışı başlanğıcda əsasən zorakı olmayan, liberal, antibürokratiya, yenilik və dəyişikliyi nəzərdə tutan islahatçı fikirlər, demokratiya tərəfdarı kimi müsbət mənalarda istifadə olunurdu. Bu gün isə radikalizm ifadəsi ilə keçmişə qayıdısa səbəb olan antiliberal, fundamentalist, antidemokratik düşüncə və davranışlar başa düşülür [4, s.6-7; 5, s.2].

Radikal fəaliyyətin sosial-psixoloji cəhətdən təhlilini aparmaq üçün bu problemə şəxsiyyətin formalaşmasına təsir göstərən, onun ictimai institutlara, həyat normalarına müxalif mövqedə durmasına, qəti etiraz sərgiləməsinə təhrik edən amillərə əxlaqi, tarixi, mədəni-etnik və digər sosial kontekstdə yanaşmaq lazımdır.

Radikalizmin bu meyarlara əsasən təyin edilməsi onun sosial yadlaşmanın müəyyən bir forması olduğunu deməyə əsas verir. Kriminalistika sahəsində çalışan bir çox mütəxəssisin fikrincə, fərdin yadlaşması onun deviant (cəmiyyətdə ümumi qəbul edilmiş və geniş yayılmış davamlı davranış normalarından yayınma) və cinayətkar davranışlarının sosial-psixoloji cəhətdən ilkin şərti kimi çıxış edir [7].

Psixoloq-kriminoloq tədqiqatlar göstərmişdir ki, radikalların əksəriyyəti müəyyən mənada cəmiyyətdən və onun əxlaqi-hüquqi dəyərlərindən sosial-psixoloji distansiyada yerləşirlər. Onlar bütünlükdə cəmiyyətə yadlaşmaqla yanaşı, onun kiçik qruplarına da (məsələn, ailə, iş kollektivi, dostlar və d.) yadlaşır və ya onlarla münasibətlərini əhəmiyyətli dərəcədə zəiflədir. Psixoloji mənada yadlaşma şəxsin, bir növ, insanlararası münasibətlərdən imtinasını ifadə edir. Bu imtina öz növbəsində bir sıra psixoloji və sosial, o cümlədən kriminogen xarakterli nəticələrə gətirib çıxarır. Tədqiqatçılar radikal davranışın sosial-psixoloji səbəblərinin anlaşılması baxımından şəxsiyyətin yadlaşmasının aşağıdakı aspektlərini vurğulayırlar.

Birincisi, yadlaşma fərdin davranışlarını tənzimləyən sosial normaları mənimsəməsinə çətinlik törədir. Belə ki, bu normalar şəxs tərəfindən mənimsənilmədiyindən, onun daxili aləminin bir hissəsinə çevrilmədiyindən ona “yad” gəlirlər və həmin adam özündə bu normaları yerinə yetirmək məcburiyyəti hiss etmir. Təsadüfi deyil ki, bir çox cinayətkar nə üçün cəzalandırıldığını dərk edə bilmir, halbuki hansı qanunu pozduğunu anlayır. Onların verilən cəza ilə razılaşmamasının səbəbi də məhz budur və bu hal cəzanın tərbiyəvi təsirini kəskin surətdə aşağı salır.

İkincisi, hələ uşaq yaşlarında ailənin əsas funksiyasını yerinə yetirməməsi (yəni əxlaqi-hüquqi normaların aşılınmaması) nəticəsində fərdin yadlaşması onun asosial mövqedə yer almasına, sosial-pozitiv mikro mühitdən – ailə, dərslər və iş kollektivi, digər kiçik qruplardan təcrid olunmasına gətirib çıxara bilər. Zəruri tərbiyənin yoxluğu qanunazidd davranışların meydana gəlməsinə gətirib çıxarır ki, bu da təkrarlanan radikal davranışlara təhrik edə bilər.

Üçüncüsü, şəxsiyyətin yadlaşması onda möhkəm asosial istiqamətin formalaşmasına gətirib çıxarır ki, bu da, öz növbəsində, həmin insanda ətrafına qarşı neqativ, hətta düşmən münasibətin yaranmasına, onda aqressiv hərəkətlərin ortaya çıxmasına səbəb ola bilər.

Dördüncüsü, şəxsin yadlaşması, sosial-pozitiv mikro mühitdən uzaqlaşması onu vadar

edir ki, dəstək və qəbul gördüyü yeni mikro mühit tapsın. Bu cür mikro mühitlər anti-ictimai qruplar olurlar. Belə ki, bu qruplar həmin insanın özü kimi yadlaşmış və cəmiyyətə uyğunlaşa bilməmiş fərdlərdən ibarətdir. Məruzəçi qismində çıxış edən asosial qrupda olma şəxsin həmin qrupa həddən artıq bağlanmasına, onunla bütünləşməsinə, hətta hər cür cinayəti işləməyə hazır olmasına səbəb olur. Bu cür qruplarda uzun müddət qalmaq fərdin kəskin etiraz tendensiyası ilə müşahidə olunan affektiv asosial yüklənməsinə gətirib çıxarır.

Beşincisi, təcrid olunma, özünəqapanma, digərlərindən soyuma fərdin mənəvi cəhətdən yoxsullaşmasına, empatiyanın, başqasını anlamaq hissinin yoxa çıxmasına gətirib çıxarır ki, bu da xüsusi ağırlıqlı anti-ictimai davranışların törədilməsinə təkan verir.

Ümumilikdə, şəxsiyyətin psixoloji yadlaşmasını valideyn tərəfindən emosional rədd edilmə, yəni lazımı diqqət göstərilməmə, laqeydlilik, fərdlə ətraf mühit arasında sosial-psixoloji distansiya nəticəsində onun cəmiyyət dəyərlərindən təcrid olunması və emosional ünsiyyətə girə bilməməsi kimi tərif edə bilərik. Psixi deprivasiya (əsas psixi tələbatların qanəedici səviyyədə ödənilməməsi) və onun doğurduğu yadlaşma cinayət və radikalist davranışların səbəblərindən biri ola bilər. Ancaq bu faktorlar özü-özlüyündə cinayət törətməyə əsas sayıla bilməz. Bununla belə, adıçəkilən faktorlar şəxsiyyətin arzuolunmaz istiqamətə, cinayət məsuliyyətinə səbəb ola biləcək şüursuz məqsədlərə yönəlməsində rol oynaya bilər.

Radikalizmə aparan yolun psixoloji səbəbi – özünə inamsızlıqdan doğan, “yadlar” qarşısında qorxu hissidir. Radikalizm “başqası həmişə açıq və ya potensial düşməndir, ancaq özününkülərə etibar etmək lazımdır” düşüncəsinə əsaslanır. Qarşılıqlı etimad və inamın yoxluğu “yad” təsirlərə qarşı müqavimətə, onların izolyasiyasına yönəlmiş davranışların vadaredici motivi və qatılmış stereotipi kimi çıxış edir.

Radikallaşma zorakı hərəkətlər, eləcə də qeyri-ənənəvi düşüncələri əhatə edən geniş mənə yükünə malikdir. Tarixən, xüsusilə, Avropada siyasi ekstremizm mənasında istifadə olunsa da, son illər radikallaşma ilə əsasən cihadçılıq və dini ekstremizm başa düşülür. Olivye Ruanın “İslamın radikallaşması” əvəzinə “radikallaşmanın islamlaşması” şəklindəki ifadəsi konsepsiyanın dəyişməsinə gözəl nümunə təşkil edir [1, s.51].

Bu gün “İslam radikalizmi” dedikdə çox vaxt bu dinin istər daxilində, istərsə də xaricindəki “əsiləz inanclara” münasibətdə “saf İslamın” normativ dəyərlərinin möhkəmləndirilməsinə xidmət edən ideologiya və ona əsaslanan siyasi fəaliyyət nəzərdə tutulur. “İslam radikalizmi”nin əsas məqsədi müasir cəmiyyət həyatında dinin yerini və rolunu dəyişməkdən ibarətdir. Onun ardıcılıqları müsəlman normativlərinə “uyğun gəlməyən” dünyəvi idarəetmə sistemi ilə yanaşı, cəmiyyətdə hakim olan dəyərlərə də qarşı çıxırlar. Radikal mövqedə duranlar müsəlman ümmətinin çox az hissəsini təşkil etmələrinə baxmayaraq, onun ən aktiv iştirakçılarıdır. Və təəssüflə deməliyə ki, onlar arasında gənclər üstünlük təşkil edir. Çünki məhz gənclər cəmiyyətin digər təbəqələrindən daha tez və asanlıqla radikal ideyaları özünə hopdurur və həyata keçirirlər.

Gənclik elə bir dövrdür ki, bu dövrdə insanın cinsi və zehni inkişafında, ictimai rol və mənlilik anlayışında ciddi dəyişikliklər baş verir. O, “Mən kiməm?” sualına cavab axtararaq bütün bu dəyişikliklər fonunda özünü tanımağa, tapmağa çalışır. Baş verənlər qarşısında daha həssas olan gəncin duyğuları enişli-yoxuşludur. Kimlik axtarışı müddətində onun beynində

gələcəyə dair bir çox sual işarəsi vardır. Özü, həyat və cəmiyyət ilə bağlı axtarış içərisində olur və tərəddüdlərlə qarşı-qarşıya dayanır. Əgər uşaqlıq dövründə insan üçün ən ideal şəxslər ata-anasıdırsa, gənclik dövründə bu düşüncə öz yerini “heç nəyi bilməyən ailə” düşüncəsinə verir. Gənc məhz bu dövr ərzində axtarışlarına istədiyi cavabı tapa bilməsə, yaşadığı mühitə uyğunlaşmağı bacarmasa, onda böhranlar baş verə bilər. Bu da bəzi gənclərin radikalizmə yönəlməsinə gətirib çıxarar. Çünki xarakteri baxımından nisbətən zəif, tez təsir altına düşən gənc radikal qruplar üçün əsl “yemə” çevrilir. İnsan psixologiyasını yaxşı tanıyan radikal qruplar gənci axtardığı “həqiqətin” özləri olduğuna inandıra bilirlər.

İslamı “müdafiə etməyə çalışan” radikal qruplar dünyəvi hakimiyyətə qarşı çıxmaqla yanaşı, müsəlmanları mənəvi-əxlaqi deqradasiyadan “qorumağı” qarşılarına məqsəd qoyurlar. Bu baxımdan, cəmiyyəti tamamilə islamlaşdırmağa çalışan radikal qruplar İslam dininin ilkin vəziyyətinə qayıtmağa, onu hər cür yad ünsürlərdən təmizləməyə səsləyirlər.

Bu cür mövqedə durmaları radikalların nəzərində onların baxışlarını qəbul etməyən hər kəsi “İslam düşməni” kateqoriyasına daxil edir. Məlum məsələdir ki, radikal yanaşma müəyyən şəxslərə qarşı yönəlir; o, “özününkü” və “yad” anlayışlarının bölgüsünü tələb edir. Buna görə də radikal ideologiya müsəlmanların əksəriyyətini mürtəd, dinsiz, zındıq hesab edir. Bu ideologiyaya əsasən, bu cür müsəlmanlar İslama daha çox zərbə vururlar, nəinki qeyri-müsəlmanlar.

Radikalizmlə mübarizənin əsasını maariflənmə təşkil edir. Yalnız maariflənmə, elm sayəsində insan doqmatizmdən xilas olaraq həqiqi azadlığa qovuşa bilər. Ağılı, biliyin hakim mövqeyə yiyələnməsi ilə elm, texnika, sənaye, ümumiyyətlə, bütün cəmiyyət inkişaf edər, maariflənməmiş, biliyə yiyələnməmiş insan isə azadlıq və xoşbəxtliyə nail olar. Ağıl sayəsində cəmiyyət kor-koranə inanclar, gerilik və cəhəltədən qurtula bilər.

Maarifçilik ölkədə elm, sənət və mədəniyyətin inkişafına təkan verməklə, həm milli, həm də dünyəvi dəyərlərin önəmini dərinlənən anlayın təhsilli şəxslərin yetişməsinə imkan yaradır. İctimai şüurda artıq bu fikir öz təsdiqini tapıb ki, həyatda uğur əldə etmək üçün tək cə sosial statusun verdiyi imtiyazlardan istifadə kifayət etmir, bunun üçün həm də öz biliklərini daim inkişaf etdirməli, öz ağılına əsaslanmalıdır.

İsveçrəli tarixçi Ulrix Hof özünün “Avropada maarifçilik” kitabında maarifçiliyi onu yaşayanların gözündə insanları qaranlıqdan qurtaran işıq kimi izah edib. Bu işıq qaranlıqdan doğan qorxunu dərin quyulara atır [8]. İ.Kanta görə isə maariflənmə insanın yetkinlik dövrünə qədəm qoymasındır. Belə ki, həddi-büluğa çatmamış adam başqalarının rəhbərliyi olmadan öz ağılından istifadə etmək qabiliyyətindən məhrumdur [9]. Fransız maarifçi K.A.Helvetsi də hesab edirdi ki, şəxsiyyətin rifahı ilk növbədə elm və tərbiyədən asılıdır. O ümid edirdi ki, maariflənmə və tərbiyə nəticəsində mövhumatlardan azad, şəxsi xoşbəxtliyini xalqın rifahı ilə uyğunlaşdırmağı bacaran “yeni insan” yarana bilər. Helvetsinin fikrincə, təlim-tərbiyənin məqsədi bütün cəmiyyətin rifahı naminə çalışan, daha çox adamın məmnuniyyəti və xoşbəxtliyi üçün səy göstərən vətəndaşların yetişməsidir [10].

Fransız materialist-filosofu J.A.Lametri deyirdi ki, əxlaqi baxışların qəti islahı, xurafat və mövhumatın kökünün kəsilməsi və s. maarifləndirmə və insanların şüurlu fəaliyyəti nəticəsində mümkündür. M.V.Lomonosova görə isə yüksək təhsilli, yüksək əxlaqlı, zəhmətkeş

vətəndaşların formalaşmasında, öz aktiv fəaliyyəti ilə ölkənin inkişafına töhfələr verən həqiqi Vətən oğullarının yetişməsində maarifçiliyin yeri əvəzsizdir [11].

Dini təhlükəsizliyin təminatında da maarifləndirmənin əhəmiyyəti xüsusilə vurğulanmalıdır. Çünki maarifləndirmə bütün neqativ hallara qarşı mübarizədə ən effektiv vasitə sayılır. Dini maarifləndirmə düzgün aparıldığı təqdirdə dini təhlükəsizliyə yönələn təhdidlər azalır, ictimai-siyasi sabitlik təmin olunur, tolerantlıq ənənələrinin inkişafına təkan verilərək dini zəmindəki ziddiyyətlərin, dövlətlər və xalqlar arasındakı qarşıdurmaların qarşısı alınır. Odur ki, xüsusilə regionlarda uşaqların, qızların və gənc qadınların təhsil almasının əhəmiyyəti ictimaiyyətə daha geniş çatdırılmalı, ölkədə milli-mənəvi dəyərlərin təbliği və gənclər arasında ideoloji maarifləndirmə həyata keçirilməli, dini sahədə xarici ideoloji təsirlərin mənfi təzahürlərini nəzərə alaraq, sağlam mənbələr əsasında müntəzəm maarifləndirmə işi aparılmalı, dini qurumların və bütövlükdə dindarların müasir demokratik vətəndaş cəmiyyətinin dəyərlərinə bağlılığı təmin edilməli, onlar cəmiyyətin quruculuq proseslərinə cəlb edilməli, milli-vətənpərvərlik hissləri aşılmalı, inanlı kontingent daxilində milli dövlətçilik anlayışı gücləndirilməlidir [12].

ƏDƏBİYYAT

1. M.Kurum, E.Avcı. Radikalizm ve Aşırıçılıktan Terörizme: Siyasal Şiddetin Araçsallaştırılması // “Güvenlik Stratejileri” dergisi, 2018, s.37-90.
2. Mark Sedgwick. “The Concept of Radicalization as a Source of Confusion” // Terrorism and Political Violence, 2010, volume: 22, № 4, p.479-494.
3. Randy Borum. “Radicalization into Violent Extremism II: A Review of Conceptual Models and Empirical Research” // Journal of Strategic Security, 2011, volume: 4, № 4, p.37-62.
4. Alex P. Schmid. Radicalisation, De-Radicalisation, Counter-Radicalisation: A Conceptual Discussion and Literature Review, The International Centre for Counter-Terrorism (ICCT) Research Paper, The Hague, 2013.
5. Agnese Macaluso. From Countering to Preventing Radicalization Through Education: Limits and Opportunities, Working Paper 18, The Hague Institute for Global Justice, The Hague The Netherlands, October 2016.
6. English Oxford Living Dictionaries / <https://en.oxforddictionaries.com/>
7. Шиханцов Г.Г. Юридическая психология. М.: 1998.
8. Ulrich İ.Hof. Avrupa’da Aydınlanma (çev. Şebnem Sunar). İstanbul: Afa Yayınları, 1995.
9. Кант И. Ответ на вопрос: что такое Просвещение? // Соч. в 6 т. М.: 1963–1966, с. 27, т. VI.
10. Соколов Р.В. Европейская философия XV–XVIII вв. М.: 1984, с. 365, 370.
11. Буторина Т.О. Ломоносовский период в истории русской педагогической мысли XVIII в. Архангельск: 1990.
12. Azərbaycan Respublikasının Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsi. Strateji Plan. 2014-2020-ci illər üçün // <http://scwra.gov.az/upload/editor/files/Strateji%20plan.pdf>

Гюней Намазова

РАДИКАЛИЗМ КАК ФОРМА СОЦИАЛЬНОГО ОТЧУЖДЕНИЯ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются этимология и история радикализма, делаются попытки выявить факторы, влияющие на формирование радикального мышления. Подчеркивается, что радикализм, которая объединяет в себе такие понятия как фанатизм, фундаментализм и экстремизма, является формой социальной отчуждения. Если для того, чтобы достичь цели радикализм прибегает к насилию, он мгновенно превращается в терроризм. Т.е., не все люди с радикальным мышлением всегда становятся террористами.

В статье отмечается, что в основе борьбы с радикализмом лежит просвещение. Благодаря просвещению и науке человек может быть освобожден от догматизма и достичь истинной свободы. В частности, просвещение играет важную роль в обеспечении религиозной безопасности.

Guney Namazova

RADICALISM AS A FORM OF SOCIAL EXCLUSION

SUMMARY

The article deals with the etymology and history of radicalism and attempts to identify the factors influencing the formation of radical thinking.

Emphasizing that radicalism is a form of social exclusion, it is noted in the article that radicalism is a broad concept that combines fanaticism, fundamentalism, and extremism in itself and turns into terrorism while using violence to achieve the goal. However, not all people with radical thinking always resort to terrorism.

The article notes that at the core of the fight against radicalism lies awareness raising. Thus, due to awareness raising and science one can reject dogmatism and embrace real freedom. Moreover education plays a major role in ensuring religious security.

TÜRK FƏLSƏFİ FİKİR DÜNYASINDA MİLLİ MƏFKURƏNİN TƏMƏL KONSEPSİYALARI

Rafiz MANAFOV,

Muş Alparslan Universtetinin

Fəlsəfə və din elmləri kafedrasının müəllimi,

fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru,

rafiz_manafov@hotmail.com

AÇAR SÖZLƏR: *türkçülük, milli məfkurə, ümumvəhdət düşüncəsi, harmoniya.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *тюркизм, национальная идеология, концепция общего единства, гармония.*

KEY WORDS: *turkism, national ideology, all-unity conception, harmony.*

Giriş

Türklərin siyasi topluluq və dövlət sahibi kimi tarix səhnəsinə çıxması Hun imperiyası dövründən başlamaqdadır. Məşhur fransız türkoloq J.P.Rouksun sözlərinə görə, "...hunların proto-türk sayılması fərziyyələrdən ən ağlabatanıdır" [1, s.13]. Hunların tarix səhnəsindən çəkilməsindən sonra eyni coğrafiyada göytürklərin, türk adı ilə bir dövlət kimi ortaya çıxması tarixi məlumatlara uyğun və bu fikri gücləndirən faktorlardandır. Xüsusilə, Göytürk abidələrindəki türkcə yazılar bu dilin daha qədim dövrdən dövlət dili kimi işlədildiyinin dəlillərindən sayılır. Həm əfsanələr, həm də bunları özündə əks etdirən abidələr türk kosmoqoniyasının müştərək vəsflərini ortaya qoymuşdur. Orxon abidələrinin ədəbi, bir o qədər də açıq olan ifadəsinə görə, "üstdə mavi göy (səma), altda da yağız yer yaradılan zaman ikisinin arasında olan insan oğulları yaradılmaqdaydı". Bu kosmoqoniyanın ortaq təsəvvürünə görə, Tanrı vardır və birdir. O, mütləq hakimdir, göyün yeddinci qatında və kainatın üstündə oturur. Digər müqəddəs varlıqlar vasitəsilə kainatı idarə edir. Göyün hər qatı müqəddəs varlıqlarla doludur. Hər qatı ayrı bir "ağa" təmsil edir. Üçüncü qatda "ağ ölkə" və həyatın qaynağı olan "süd gölü" vardır. İlk insanı yaradan Tanrı Karahan ona uçmaq bacarığı da vermişdi. Onun öz-özünə qürurlandığını görəndə isə cəzalandırılmış və oturmaq üçün bir ulduza (yəni dünyaya) göndərmişdi. Ancaq Tanrı bağışlayandır. O, hər zaman insana yol göstərir və ilham verir [2, s.432]. Qeyd olunmalıdır ki, bu kimi təsəvvür və görüşlərin, demək olar ki, bir çoxu bəzi kiçik dəyişikliklərlə sonrakı dövrlərdə islami dəyərlərlə çulğalaşmış və yaşamağa davam etmişdir. Məsələn, Tanrı məfhumu sifətlərindən heç bir şey əskilmədən, hətta yeni sifətlər əlavə olunaraq bəzən Tanrı, bəzən də Allah şəklində zikr olunmaqdadır. Tanrıdan sonra gələn müqəddəs varlıqlar isə İslam inancındakı mələklər ilə eyniləşdirilir. Göy səmasının hər qatını təmsil edən "ağalar" - Əzrail, Cəbrail kimi böyük mələklər hesab edilir. Hətta Fərabinin fəlsəfəsində bunlar "ağıl" halına gəlmişdir. "Ağ ölkə" Cənnət, "süd gölü" isə Kövsərə çevrilmişdir.

Miladi VIII əsrdən etibarən türklər İslam dini ilə tanış olmuşlar. Səlcuqlulardan etibarən türklər bütün müsəlman dünyasında əsas söz sahibinə çevrilmiş, Osmanlılar və Səfəvilər də daxil olmaqla, digər türk dövlətlərinin sayəsində bu liderliyi uzun müddət davam etdirmişlər. Həm erkən İslam düşüncə tarixində, həm də sonrakı dövrlərdə türklər dünya elmi-mədəni, dini-siyasi, mənəvi-əxlaqi irsinə Əbu Mənsur Maturidi, Əbu Nəsr Fərabî kimi alim və filosofların timsalında böyük töhfələr bəxş etmişlər. Mahmud Kaşğari, Əhməd Yəsəvi və Yunus Əmrə kimi filosoflar da həmin dövrün yetirmələridir.

Fuad Köprülünün qeyd etdiyi kimi, “Osmanlı bürokratiyası Səlcuqlu və Elxani dövlətlərinin siyasi ənənələri üzərində inşa olunmuşdu və türk ünsürlərdən ibarət idi” [3, s.11-12]. Beləliklə, türklərin uzaq diyarlardan qopub, yavaş-yavaş irəliləyərək çatdıqları Anadolu torpaqları ona qucaq açan ilk isti və səmimi məskən olmuşdur [2, s.226]. Burada qalmaqla kifayətlənməmiş, Qərbi Avropa mədəniyyətinin də dirçəlişində mühüm rol oynamışlar. Məşhur yazıçı Leon Kahun Avropaya mədəniyyəti məhz Turan qövmələrinin gətirdiyini vurğulamışdır [4, s.18]. Bu mənada türklərin, türk millətçiliyinin yenidən kəşfi tarixi zərurət olaraq qarşımızda durmaqdadır.

Milliyyətçilik duyğusuna, milli şüura sahib olmayan bir topluluğun millət kimi formalaşması, milli vəhdətini qoruması və bir arada yaşaması mümkün deyildir. Şübhəsiz, bu duyğu və şüurdan məhrum olan millətlər özlərini ən kiçik xarici təsirlərdən də qorumaq iqtidarında ola bilməzlər [5, s.29]. Türk vəhdəti ideologiyasının bünövrəsi 680-745-ci illərdə yazıldığına inanılan Orxon-Yenisey abidələrində (yaxud da Ötəkən türk kitabələrində) qoyulmuşdur. Göytürk imperatorluğunda türkcülük və dövlətçilik ideologiyalarının birlikdə, bütün şəkildə başa düşüldüyünü bu kitabələrdə görürük. Türk dünyasının ilk milli vəhdət ideoloqu Bilgə Kağanın “Ey Türk milləti, silkin və özünə gəl!” sözü türk tarixinin dünənindən bu gününə gün şüası kimi süzülərək varlığına işıq tutmuş, keçmişdən gələcəyin həqiqətlərini aydınlatmışdır [6, s.84].

Türklərin həm işlək siyasi hakimiyyət, həm öncül toplum, həm də üstün mədəniyyət kimi öz vəhdətini qorumaq, başqa dövlət, toplum və mədəniyyətlər qarşısında məğlub olmamaq, öz kökünə və qüdrətinə istinad etmək ideologiyası daim səmimi və əsl türkcülük ruhunda klassik türk əsərlərinin mahiyyətini təşkil etməkdədir. Türklərin yazıb-yaratdıqları dastanlardan Oğuznamələr (“Oğuz Kağan”, “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Manas”, türk atalar sözləri məcmuəsi olan “Əmsali-Türki” və b.), Kaşğarlı Mahmudun “Divanu Lüğət-it-Türk” (XI əsr), Yusif Balasağunlunun “Kutadqu-Bilig” (XI əsr), Seyid Əhməd Yəsəvinin “Divani-Hikmət” (XII əsr), Fəzlullah Rəşidəddinin “Oğuznamə” (XIV əsr), Əlişir Nəvainin “Mühakəmətül-Lüğətəyn” (XV əsr), Əbdülqazi Bahadır xanın “Şəcərəyi-Tərakimə” (Türk ulusunun soy kitabı / XVII əsr) kitabı və digərləri eyni kök ideologiyanın gövdəsindən çıxan nümunə əsərlərdir [6, s.84].

Azərbaycanın sosial, siyasi, ədəbi və mədəniyyət tarixinin araşdırmaçıları da daxil olmaqla, dünyada Türkiyə və Azərbaycanla bağlı tədqiqatlar aparan elm adamları türkcülük ideologiyasının fikir qaynaqlarının təşəkkül etdiyi ilk ocaqlardan birinin Azərbaycan torpaqları olduğunu vurğulamışlar. Yusuf Akçura “Əkinçi” qəzetinin Rusiya imperiyası sərhədləri

daxilində dərc olunan ilk türkcə qəzet olduğunu bildirmişdir [7, s.87]. “Əkinçi” ənənəsini davam etdirən “Ziyaye-Qafqaziyyə” (“Qafqazın nuru”), “Kəşkül”, “Həyat” qəzetləri, “Füyuzat” və “Molla Nəsrəddin” jurnalları milli türkçülüyn dünya türkçülük hərəkatına bəxş etdiyi ilk parlaq ulduzlar olmuşlar [7, s.87-95]. Bu, eyni zamanda ölkəmizdə azərbaycançılıq məfkurəsinin əsasını qoyan bir hərəkatdır. Ölkəmizlə bağlı tədqiqatlar aparən amerikalı elm adamı Tadeuş Svietovski erkən türkçülüyn Azərbaycan bölməsini diqqətlə araşdıraraq, onun milli mədəniyyət gerçəkliyindən “pantürkizm” səviyyəsinə yüksələn mərhələsini izləmiş və məşhur “Füyuzat” jurnalının qurucusu Əli bəy Hüseynzadənin “Həyat” qəzetində irəli sürdüyü “türkləşmək, islamlaşmaq, avropalılaşımaq” fikrinin sonradan Ziya Göyalpın bir əsərində (“Türkçülüyn əsasları”) sistemləşdirilərək, Osmanlı imperiyasını Türkiyə dövlətinə çevirən prosesin təməl ideologiyasını təşkil etdiyi nəticəsinə gəlmişdir. Ziya Göyalpın özü də türkçülüyn fikir qaynaqları arasında Əli bəy Hüseynzadənin adını İsmayıl bəy Qasıralı və Əhməd bəy Ağaoğlu ilə birlikdə çəkməkdədir [6, s.92]. Türk dünyasının tarixi taleyini, onun siyasi mənada haradan gəlib, haraya gedəcəyini öz siyasi yazılarında əks etdirən, bütün həyatını Azərbaycanın bu qüdrətli vəhdətdəki gələcəyinə həsr edən Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Qərbdə ilk türk cümhuriyyətinin qurucusu olmuşdur. 1906-cı ildə İranda Məhəmmədəli şah diktaturasına qarşı Məşrutə inqilabının görkəmli xadimi, əsas liderlərindən biri və xalq qəhrəmanı Səttar xanla Təbrizdə və Tehranda görüşən, Cümhuriyyət dövründə (1918-1920) Osmanlı Türkiyəsi ilə aktiv diplomatik əlaqələr quran Rəsulzadə inqilabçı və milli tariximizə yön verən fəaliyyətləri ilə azərbaycançılıqdan türkçülüyə gedən yolun siyasi-ideoloji cizgilərini müəyyənləşdirən böyük türkçülərdən olmuşdur.

Milli məfkurənin təmsilçiləri və fəlsəfi konsepsiyaları

Ziya Göyalp (1876-1924) – “Türkləşmək, islamlaşmaq və müasirləşmək” düşüncəsi: Böyük sosioloq Ziya Göyalp türk milli vəhdətinin təməl fəlsəfəsini belə açıqlamışdır: Türk millətindən olmaq - türk millətini sevmək, türk dövlət(lər)inə sədaqətlə xidmət etmək sevdasına sahib olmaq, vətənə bağlılıq duyğusu içərisində olmaq və türk millətinin yüksəlməsi üçün əlindən gələn hər cür fədakarlığı etmək, bunun uğrunda çalışmaq duyğusu və şüurudur. Bu duyğu və şüuru daşıyan hər kəs türkdür. Qəlbində başqa bir millətin həsrətini daşımayan, özünü türk hiss edən, türklüyü mənimsəyən türk millətinə və dövlətinə xidmət eşqi daşıyan hər kəs türkdür. Türk milliyətçiliyinin təməl fəlsəfəsi bundan ibarətdir [5, s.31]. Mustafa Kamal Atatürkün “ətimin və sümüyümün atası Əli Rza Əfəndi olduğu kimi, fikrimin də atası Ziya Göyalpıdır” deməsi Ziya Göyalpın türk dövləti və cəmiyyətinin yenidən qurulmasında, türkçülük düşüncəsinin cəhanşümul səviyyə qazanmasında nə qədər müstəsna təsirinin olduğunu açıq şəkildə ifadə edir. “Türkçülüyn əsasları” (1923) kimi önəmli əsərin müəllifi olan Göyalp, sözün əsl mənasında, böyük türk mütəfəkkiridir. O, əsərlərində türkçülüyn dəqiq və ideoloji cizgilərini müəyyənləşdirmiş, onu bir dünyagörüşü olaraq ortaya qoymuşdur. Bu əsərlərdə “türkçülük” və “turançılıq” anlayışları diqqətlə incələnmiş, onların perspektiv inkişafının səciyyəvi xüsusiyyətləri qeyd olunmuşdur [6, s.96]. Ziya Göyalpə görə, milliyətçilik əsasları etibarilə

qurucu (inşai) bir prinsip deyil. Cəmiyyətin müəyyən şəkildə dərkindən irəli gəlir. Bu idrak prosesinin müəyyən məqsədə yönəlməsi, yaxud ictimai bir layihə olması nəticəni dəyişdirməz. Ziya Göyalp bunu “Məfkurə” adlı yazısında belə açıqlayır: “Məfkurə bir millətdə əsasən var olan, ancaq cəmiyyətin coşduğu məqamlarda Günəş işığının lupadan çıxışının qızmar olması kimi, şiddətlənərək hiss olunduğu haldır. O vaxta qədər “kənzi-məxfidə” (gizli xəzinədə) gizli qalan reallığın bir müqəddəslik təzahürü ilə fərdlərdə ortaya çıxmasıdır. Məfkurənin yoxdan var olması şüursuzluq məqamından şüurluluq səviyyəsinə keçməsi mənasına gəlir. Osmanlılıq, İslamçılıq və Türkçülük məfkurələri doğulmadan öncə Osmanlı dövləti, İslam ümməti və türk milləti mövcud idi” [8, s.54]. Eyni zamanda, millətin mədəniyyət birliyi olduğunu vurğulayan Göyalp milli mədəniyyətin qlobal cəhətlərini də nəzərdən qaçırtmamağı şərt qoşaraq, öz ümumvəhdət məfkurəsinin “Türk Dünyası”, “İslamçılıq” və “Qərb mədəniyyəti”ndən ibarət olduğunu nəzərə çatdırır [8, s.8]. Ziya Göyalp “Türkçülüyn əsasları”nda Turançılığı üç mərhələdə meydana gələcək ideya olaraq izah etmişdi: “Oğuz Birliyi, Türk Birliyi və Turanlı digər millətlərlə birlikdə qurulacaq doğru yoldur” [5, s.55].

Göyalp milliyyətçiliyi sadəcə türklərə yox, bütün müsəlman cəmiyyətlərinə izlənilməli və arxasından gedilməli yol kimi təqdim etmişdir. Onun fikrincə, türk milliyyətçiliyi son dərəcə realist təməl üzərində qurulmuşdur. Dövlətdən ayrılan islami toplumlara düşmənçilik bir tərəfə dursun, onların da milliyyətçi olaraq öz cəmiyyətlərini dirçəldə bilməsini tövsiyə edirdi [9, s.18]. Onun milliyyətçilik dediyi prinsip özündə həm də vəhdətçilik və ictimai bütünlük fikrini daşıyırdı və bu prinsipi cəmiyyətə əxlaqi meyar olaraq mənimsətmək istəmişdir. Onun “fərd yox, cəmiyyət var” düşüncəsi də bu fikrin bariz göstəricisidir. Ona görə, bir cəmiyyətin bütün fərdlərini bir-birinə bağlayan, yəni aralarında birlik və vəhdət quran təşkilatlar, əsasən, mədəni qurumlardır. Bu qurumların cəmi o cəmiyyətin mədəniyyətini təşkil edir. Bu mənada kültür və mədəniyyət arasındakı fərqləri də ortaya qoymuşdur. Bir cəmiyyətin üst təbəqəsini başqa cəmiyyətlərin üst təbəqəsinə bağlayan müəssisələr də mədəni müəssisələrdir. Bu qəbildən olan müəssisələrin hamısı mədəniyyət adını verdiyimiz bütünü meydana gətirir. Bu baxımdan, ona görə, Cəlaləddin Rumi mədəniyyətin təmsilçisi olduğu kimi, Yunus Əmrə də mədəniyyətimizin başqa bir nümayəndəsidir [10, s.271].

Ziya Göyalpın türk fəlsəfi düşüncəsi baxımından diqqətəlayiq bir görüşü də onun “fəlsəfi türkçülük” fikridir. O, türklərin dövrün “yüksək fəlsəfə” deyilən düşüncə tərzində çox da inkişaf etmədiyini, ancaq “xalq fəlsəfəsi” adını verdiyi məsələlərdə həm yunanlardan, həm də ingilislərdən irəlidə olduğunu düşünürdü. Göyalp bu görüşünü dəstəkləmək üçün türklərin Çanaqqala döyüşündə göstərdikləri şücaət və qəhrəmanlıqların onların maddi gücü ilə deyil, ruhlarında hökmran olan milli fəlsəfələri ilə gerçəkləşdiyini əsas göstərir. Onun burada milli fəlsəfə, yaxud fəlsəfi türkçülük dediyi düşüncə ilə şəhidlik, qazilik və Cənnət inancı kimi dini-mənəvi dəyərləri nəzərdə tutduğu anlaşılır. Göyalp görə, bu cür şücaət və qəhrəmanlıqlar “müakələ” (ağıl yürütmə, fəlsəfi rasionallıq) nəticəsində yox, məhz yuxarıda bəhs etdiyi xalq fəlsəfəsi nəticəsində meydana gəlmişdir. “Yüksək fəlsəfə” sahəsində geri qalmağın səbəbini isə türklərin daim döyüşən millət olması ilə izah etmişdir [11, s.287].

Yusuf Akçura (1876-1935) – “Bütün Türkcülük” düşüncəsi: Əslən Kazan tatarı olan Yusuf Akçuranın türkcülük tarixində yeri böyükdür. Maarifçilik fəaliyyətindən əlavə, konfrans və məqalələri ilə türkcülüyn güclü müdafiəçilərindən biri olmuşdur. Bir vaxtlar “Türk Yurdu” və “Ocaq” demək “Yusuf Akçura” demək idi. Ancaq onun türk millətinin vəhdəti üçün xidmətləri bununla bitməmişdir. Universitetdəki Türkiyə siyasi tarixi dərsləri də sonradan (1933-1935) dərc olunmuşdur [12, s.572]. XIX əsrə qədər israrla təqib etdiyi osmanlıçılıq və islamçılıq siyasətlərinin öz funksiyalarını itirdiyini görənlər Yusuf Akçura sonrakı həyatını onun öz ifadəsi ilə desək, “bütün türkcülük” düşüncəsinə həsr etmişdir. O, türkcülük düşüncəsinin islamçılıq siyasəti kimi olduğunu, Osmanlı dövlətinin sərhədləri ilə məhdudlaşdırıla bilməyəcəyini və dünyanın harasında bir türk varsa, onunla maraqlanmalı olduğunu bildirirdi [13, s.11-12].

Akçura türkcülüyn müvəffəq ola bilməsi üçün onun maddi bir təmələ əsaslanmalı olduğunu düşünürdü. Ona görə, milliyyətçilik düşüncəsi sadəcə utopik bir arzuya bağlı deyil, təbii haldır və qandan, nəsiləndən gəlir. “Türkcülük” adlı əsərində “mən müsəlmanam və türkmən” deyərək türkcülük anlayışının maddi və mənəvi təməllərini ortaya qoyan Akçura İslam mədəniyyətinin ərəblərin malı ilə deyil, məhz türklərin iştirakı ilə meydana gəldiyini vurğulamışdır. Türklərin İslam mədəniyyətində oynadıqları rolun təkəcə mədəniyyət sahəsindəki müvəffəqiyyətlərlə izah olunmayacağını, onların eyni zamanda hərbi fəthlərlə bu mədəniyyəti düşmən hücumlarından qoruyaraq onun davamiyyətini təmin etdiklərini bildirmişdir. Həmçinin o, türklərin Rusiyada rus mədəniyyətinin inkişafındakı mühüm rolundan bəhs etmişdir [14, s.37]. Bütün əsərlərində və yazılarında türklüyün bir bütün olduğunu, Türkiyə türkləri ilə ondan uzaqda olan türklər arasında heç bir fərq olmadığını dilə gətirən mütəfəkkir türkcülüyn digər sahəsi olan dil barəsində belə demişdir: “Ortaq bir şivə qəbul ediləcəksə, bütün ərəbcə, farsca kəlmələr atılmalı və Osmanlı türkləri tərəfindən qəbul edilən, istər alışılmış olsun, istər olmasın, bütün türk ləhcələrindən istifadə olunmalıdır” [15, s.917].

Yusuf Akçura bir millətin inkişafında əhəmiyyət kəsb edən əsas şeyin, yəni onun gücünün əsaslandığı təməl faktorun milli tarix və dil amili olduğunu düşünürdü. O deyirdi ki, bu mənada türklər qədim tarixə sahibdirlər. Birinci Türk Tarixi Konqresindəki konfransın sonunda “Bizim tarixdə etmək istədiyimiz şey ümumi tarixə qərblilər tərəfindən salınan əsas dəyərləri tədqiq və tənqid etmək, onlara yenidən qiymət verməkdir”, - demişdir. Bununla da, o, tarixin yenidən türk tarixi nöqtəyi-nəzərindən ələ alınaraq yazılmasını irəli sürmüşdür. Akçura, “Türkün tərifi” izah edərkən yazır: “...tarixçilərin, ümumiyyətlə, “türk-tatar”, bəzən də “türk-tatar-monqol” dedikləri bir irqdən gələn, adətləri, dilləri bir-birinə çox yaxın olan, tarixi həyatları bir-birinə qarışmış qövmlər və qəbilələrin bütününe türk deyirik” [16, s.26]. Bu baxımdan Akçura bəzi avropalı və iranlı tarixçilərin, həmçinin onların təsirində qalan Osmanlı tarixçilərinin “tatar” damğasının əksinə, kazanlılar, azərbaycanlılar, ... ilə bərabər qırğızları və yakutları da türklər arasında vurğulayır. Milliyyət məfkurəsi isə ilk dövrlərdən etibarən qövmlər və qəbilələrdə mövcud olan və milliyyət düşüncəsinin ilk mərhələsini təşkil edən “biz” şüuru instinkti, arzu və iddiası səviyyəsindən inkişaf edərək “millət” və “milliyyət” səviyyəsinə yüksəlməsidir. (Akçura bu prosesin tarixdə ilk dəfə müəyyən səbəblərdən Avropa qəbilələri arasında XV əsrdə başladığı və

XIX əsrdə ən yüksək zirvə nöqtəsinə çıxdığını, oradan da bir çox dünya xalqlarına yayıldığını düşünür.) Türk qövmləri arasında bu düşüncədən ilk dəfə təsirlənənlər Qərb Türkləri dediyi Osmanlı türkləridir.

“Siyasət və İqtisad” nəşr olunmağa başlayarkən qurtuluş savaşı müvəffəqiyyətlə sona çatmışdı. Akçura “Mütərəkə əsnasında Dünya müharibəsinə qatılmağımız və İstiqbalımız” adlı yazısında yazırdı: “... türklərin təərrüzü və imperialist milliyyətçilik etməsi yanlıştır. Mən, hər zaman demokratik türkçülüğü müdafiə etdim. Təəssüf ki, (bu iki) türkçülüğün fərqi görmürlər. Biz demokratik türkçülər haqlı, humanist və təərrüz düşüncəsindən uzaq olan düşüncələrimizi açıqlamağa çalışmalıyıq” [12, s.574]. Onun “Üç təzi-siyasət” əsəri o dövrdə çox böyük bir cığır açmış və bu günə qədər işıq tutmaqdadır. Ziya Göyalpın “türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək” tərkibində ortaya çıxan kültür sahəsində islamçılıq fikrinin formalaşmasında Akçuranın böyük rol oynadığını, hətta onun bu düşüncənin təməllərini atan şəxs olduğunu söyləsək, mübaliğə etmiş olarıq [11, s.446]. Akçura, əsərlərində türk əsilli partiyalara dəfələrlə tövsiyə edirdi ki, aralarındakı kiçik fərqləri bir yana qoyub birləşsinlər.

Cəmaləddin Əfqani (1838-1897) – “Vəhdəti-Cinsiyyə” düşüncəsi: Əfqan, ərəb, fars və türk olduğu mübahisə doğuran böyük filosof Cəmaləddin Əfqani dövrünün müsəlman geriqalmışlığından xilas yolu kimi müsəlman millətlərinin milli şüura sahib olmalarını görürdü. Əfqani öz görüşləri ilə həm Qərb Türklük düşüncəsində, həm də Quzey Türklüyündə milliyyət fikrinin yaranmasına çox dərinədən təsir göstərmişdir [16, s.73]. Türkcə tərcüməsi Türk Yurdunda dərc olunmuş “Vəhdəti-Cinsiyyə” fəlsəfəsinin əsas tezi belədir: Cinsiyyə - yəni milliyyət xaricində səadət yoxdur. Dil olmadan cəmiyyət olmaz. Bütün sosial təbəqələr və siniflərin ifadə və istifadəsini təmin etmədikcə heç bir lisan (dil) da meydana çıxmaz. Əfqaniyə görə, insanlar arasında körpü rolunu oynayan və ehtivası ən geniş olan iki bağ mövcuddur. Bunlardan biri “dil birliyi”, yəni irq isti xüsusiyyətlərə istinad edən birlik, digəri isə din və əqidə birliyidir. Dil birliyinin dünyadakı sabitliyi və davamı şübhəsiz ki, dindən daha sağlam və uzundur. Çünki qısa müddətdə dəyişməsi mümkün deyildir. Halbuki din birliyində vəziyyət bundan fərqlidir. Belə ki, bir dildə danışan millət görmüşük ki, min il ərzində 3 dəfə dinini dəyişdirmişdir və dil birliyində heç bir dəyişiklik baş verməmişdir. Bu ifadələrdən Cəmaləddin Əfqaninin din birliyindən daha çox irq birliyinə və beləliklə də “ittihadi-islam”dan daha çox irqi birliyə, məsələn, “bütün türklüyə” önəm verdiyi görülür. Ona görə, bu vəhdətin qurulması dil məsələsi ilə birbaşa əlaqəlidir. Dilin həm təmizliyi, həm zənginliyi, həm də o dili mənimsəmiş millətin bütün təbəqələri baxımından başa düşülməsi millət şüurunun formalaşması baxımından son dərəcə önəmlidir. Bu əhəmiyyəti vurğulamaq üçün “müəyyən irqə sahib olan müxtəlif təbəqələrin ifadə və istifadəsini təmin etməyən dil o millətin vəhdətini qoruya bilməz...” [16, s.76], - deyə yazmışdır.

Mirzə Fətəli Axundov (1812-1878) – “Vahid dil/əlifba islahatı” düşüncəsi: Türkçülüğün nəzəri əsaslarını formalaşdıran Ziya Göyalp “Türkçülüğün əsasları” adlı kitabında Mirzə Fətəli Axundovu İsmayıl Qasıralı dərəcəsinə “böyük türkçü” olaraq tanıdır və onu “Rusiyada yetişən iki böyük türkçüdən biri olaraq göstərir” [17, s.8]. Mirzə Fətəli Axundovun türk fikir

tarixinə və ədəbiyyatına verdiyi ən böyük töhfə onun ilk dəfə türk dilində teatr səhnələri yazan yazıçı olmasıdır [18, s.17]. Komediyaalarını sadə türkcə ilə “xarakter”, “ədəd” və “örf” hicvi şəkildə yazmışdır [12, s.89]. Qərbi türklər arasında teatr haqqında yazılan ilk əsər Ziya Paşanın “Mollere”dən tərcümə etdiyi “Tartuffe” əsəridir ki, Əbu Ziya Tofiq bəyin bildirdiyinə görə, 1857-ci ildə tərcümə edilsə də, Ziya Paşanın ölümünə qədər nəinki nəşr olunmamış, hətta heç kimin əlinə keçməmişdir [19, s.261]. Halbuki Mirzə Fətəli Axundov öz komediyaalarını 1850-1855-ci illər arasında yazmış və 1859-cu ildə nəşr etdirmişdir.

Akçura 1870-ci ilə qədərki dövrdə nə şimal türkləri, nə şərq, nə də Kırım türkləri arasında hansısa şəkildə milliyyət və millilik fikrinin olmadığını, sadəcə Qafqazda sakin olan “azəri türkləri” deyilən türklərdə çox önəmli bir hadisənin olduğunu bildirir. Bu Mirzə Fətəlinin türk şivəsi (ləhcəsi) ilə 5 komediya əsərini yazması və 1863-cü ildə İstanbula gələrək İslam əlifbasının islah edilməsi barəsində sədrəzəm Keçəçizadə Fuad Paşaya bir təklif verməsidir. Axundov sadəcə Paşaya təklif verməklə kifayətlənməmiş və İstanbulda bir çox ziyalı ilə bu məsələni müzakirə etmişdir. Ancaq təəssüf ki, Axundovun bu təklifindən heç bir nəticə hasil olmamışdır. O bu məsələ ilə bağlı qeyd etmişdir: “1857-ci ildə mən müsəlman əlifbasının dəyişdirilməsi barəsində bir fikrə düşdüm. Bu səbəblə də İstanbula və Tehrana getmək lazım oldu. Bir çox müzakirələr apardım. Heyhat, müsəlmanların başbilənləri əlifbalarını dəyişdirəne oxşamırlar. Halbuki bu, hər şeydən daha önəmlidir və birinci məsələdir” [16, s.56].

Əhməd bəy Ağaoğlu (1869-1939) – “Türk demokratik inqilabı” düşüncəsi: Ağaoğlu türkçülüyn və Türkiyənin siyasi həyatında mühüm rol oynamış fikir adamlarından biridir. Universitet professorluğu, müxbirlik, vəkillik və siyasi fəaliyyəti ilə məşruteliyyətin əvvəlindən sosial həyatda böyük təsiri olanlardandır [12, s.603]. Əhməd bəy Ağaoğlu türk milliyyətçiliyi fikrinə bütün müsəlmanların, hətta bütün şərqilərin həyat, səadət, istiqlal və istiqbal qayğıları ilə bağlı bir çox çətinlikdən keçərək varmışdır. Əslən Azərbaycanın Şuşa şəhərindən olan Ağaoğlu doğulduğu şəhəri “Qarabağ yaylasının mərkəzi” və “Şirvan ilə birlikdə, Azərbaycan türkünün, türk musiqisinin və türk ədəbiyyatı ilə türk milliyyətçiliyinin beşiyi” adlandırır [16, s.177]. Osmanlı-türk mədəniyyətinin yüksəlməsində Qarabağ və Şirvandan olan alimlər, şairlər və siyasətçilərin rolu böyük olmuşdur. Bir ehtimala görə, Ağaoğlunun ata tərəfdən ailəsi XVIII əsrdə Ərzurumdan bütün qəbiləsi ilə Gəncəyə, oradan da Qarabağa getmiş və Qarabağ bəylərindən Haqverdioğulları ailəsi ilə yaxın münasibətlər qurmuşlar [16, s.177].

Əhməd bəy azərbaycanlılar arasından təhsil almaq üçün Avropaya gedən ilk gənctir [18, s.18]. Ondan öncə Moskvaya, Peterburqa, Kiyevə 4-5 nəfər oxumağa getmişdi. Ancaq onlar Rusiya sərhədlərini aşan təhsilə və şöhrətə qovuşa bilməmişdilər. O vaxta kimi xaricdə təhsil almaq deyəndə, sadəcə şərq elmlərini və dini elmləri öyrənmək istəyənlər ağıla gəlirdi. Müctəhid olmaq istəyənlər Kərbəlaya, Məşhədə, Mədinəyə və Misirə gedə bilirdilər. Əhməd bəy Ağaoğlu bu ənənənin istiqamətini dəyişdirən ilk azərbaycanlı oldu. Bu məsələdə Ağaoğlunun ilham qaynağı o vaxt Parisdə yaşayan kırımlı İsmayıl bəy Qaspiralı olmuşdu. Parisdə olarkən Əhməd Rza və “Jön türklər”in digər liderləri ilə görüşmüşdü [18, s.18]. Onun Parisdə Cəmaləddin Əfqani ilə görüşdüyü də məlumdur. Bu iki türkçü mütəfəkkirlə qarşılaşması, ehtimal ki,

Əhməd bəy Ağaoğlunun milli məfkurəsinin və türkçülük vəhdətinin ortaya çıxmasında çox mühüm rol oynamışdır. 6 il Parisdə yaşadığından sonra əvvəlcə İstanbulla, oradan da Bakıya qayıdan Ağaoğlunun Bakıda öz düşüncələrini ifadə etməsi üçün çox əlamətdar hadisə baş verir. Bakının türk zənginlərindən olan Hacı Zeynalabidin Tağıyev o vaxt rus dilində çap olunan “Kaspi” qəzetinin hüquqlarını satın alaraq, qəzetin baş redaktorluğuna Əhməd bəy Ağaoğlunu gətirir. Bundan sonra “Kaspi” Azərbaycan türklərinin hüquq və mənfəətlərinə xidmət edən orqana çevrilir. Həm Zeynalabidin Tağıyev, həm də Ağaoğlu qəzetin türk dilində çıxması üçün çox səy göstərsələr də, ilk vaxtlar buna nail ola bilmədilər. Ancaq çox keçmədən (rus-yapon müharibələrində böyük zərbə alan çarlığın zəifləməsindən istifadə edərək) Tağıyevin təşəbbüsü ilə həm Bakıda, həm də bütün Qafqazda ilk dəfə türkcə gündəlik qəzet olan “Həyat qəzeti” çıxmağa başladı. Bunun ardınca isə o dövrdə İstanbuldan yenidən qayıtmış Əli bəy Hüseynzadə ilə birlikdə Əhməd bəy Ağaoğlu Azərbaycan “Türk” qəzetinin baş redaktorluğuna gətirilir. Bu iki mütəfəkkirin həyata keçirmiş olduqları “mətbuat inqilabı” Azərbaycanda və bütün Qafqazda türk milli məfkurəsinin yaranmasına təkan verən ən mühüm hadisə olmuşdur.

Ağaoğlu “Üç mədəniyyət” adlı əsərində yazır: “Mədəniyyət həyat tərzini deməkdir. Bu tərifə bütün həyat, düşüncə və duyum tərzləri daxildir. Bu gün dünya üç mədəniyyət arasında bölünmüşdür; Budda-Brahma, İslam və Avropa. Bu mədəniyyətlərdən hər birinin özünə görə ortaq həyat və düşüncə tərzini mövcuddur... Mərakeşdə yazılan bir əsər əvvəllər dərhal Səmərqənddə eşidilir və oxunurdu. Bu gün bu üç mədəniyyətdən üçüncüsü digərlərini məğlub etmişdir. Bu məğlubiyət sadəcə siyasi və iqtisadi sahədə deyil, mədəniyyətin bütün sahələrindədir. Etiraf etmək lazımdır ki, Budda və İslam mədəniyyətinə mənsub millətlər artıq sadəcə müstəqilliklərini itirmək və iqtisadi baxımdan təsir dairəsinə düşməklə qalmır, Qərbi mədəniyyətini hər baxımdan təqlid edirlər. Avropa geyim tərzini nümunə götürülür, Avropa sənət nümunələri onlar arasında yayılır, Avropa düşüncə tərzini hakim olur və bu qaçınılmaz bir vəziyyət kimi görünür” [12, s.606].

Ağaoğluna görə, hürriyyətdən məhrum olan belə fərdlərdən ibarət cəmiyyət heç vaxt xoşbəxt cəmiyyət ola bilməz. Şərqlə Qərbin fərqliliyini sadəcə texnologiyanın inkişafında görmək yanlışdır. Ancaq bu geriqalmışlığın səbəbini izah edə bilmirlər. Halbuki Ağaoğluna görə, Şərqdə fərd boğulmuş, Qərbdə isə sərbəstdir. Tarix boyu baş vermiş demokratiya inqilabları bunu təmin etməkdədir. Türk inqilabı da Şərqi bu acınacaqlı vəziyyətinə çarə tapmaq üçün başladılmışdır. Onun son diləyi fərdləri yenidən hər hansı gücün köləsi etmək deyil, hər cür əsarətdən xilas etməkdir. Bunun da ən bariz dəlili “təşkilati-əsaslı qanundur” [20, s.20]. Onun fikrincə, millətlərin tarixində ən uzun müddətə davam edən ünsür dildir. O, mahiyyəti dəyişmədən, sadəcə təkamül edir. Deməli, xarakter və öz deyilən məfhum dil ilə birlikdə bir millətin maddi varlığını təşkil edir. Hər maddi varlığın bir xüsusiyyəti, onu başqalarından fərqləndirən özəllikləri vardır. Bu, cəhanşümul həqiqətdir. Dünyada bir-birinin eynisi olan iki şey yoxdur. Buna görə də maddədən tutmuş mövcud olan hər şeyin xüsusiyyətləri onun xarakterini və fərqlərini meydana gətirir. Millətlərin də eyni qaydada xarakterləri və xüsusiyyətləri mövcuddur. Onlar yeni bir mədəniyyəti mənimsəyərkən öz xarakterlərinə

görə mənimsər və ona başqa millətlərdən fərqli şəkil verərlər [12, s.607]. Ağaoğlu içində yaşadığı mühitin, şərtlərin çətinliyindən və qarışıqlığından bəhs edərkən, gündəlik çap olunan “İrşad” qəzetinin əsas məqsədlərini belə sıralayır: “Məqsədimiz bir tərəfdən rus hökumətinə qarşı mübarizə apararaq hər cür ümumi və siyasi hüquqlardan məhrum olan türk ünsürünə bu hüquqları təmin etmək, digər bir tərəfdən də türk ünsürünün vəhdət fikrini gücləndirmək məqsədilə məzhəb qarşılıqlarını, xüsusilə də sünni-şiə qarşılıqlarını ortadan qaldırmaqdan ibarətdir. Bununla bərabər, xalqı elm və irfana alışıdırmaq, türk dilində məktəb və digər irfan müəssisələrinin yaradılması üçün çalışmaq lazımdır” [16, s.188].

Azərbaycanlı böyük mütəfəkkirin elmi yazırlıq fəaliyyətinin özünəməxsus xüsusiyyətlərindən biri, şübhəsiz ki, ümumtürk mədəniyyətini Şərqi və Qərbi mədəniyyətləri çərçivəsində analiz edərək, bir çox avropalı və amerikalı yazırdan xeyli əvvəl mədəniyyətlərarası münasibətləri birlik və rəqabət müstəvisində ortaya qoymasındadır. Eyni zamanda, onun öz dövrünün sosio-psixoloji mühitində, insanların mənəvi dünyasını, onların milli varlığı və heysiyyəti ilə müvazinətli şəkildə tərif etməyə çalışması, zamanın ruhunu dərin bir hissiyyətlə qələmə almış olması Əhməd bəy Ağaoğlunun yaradıcılığını dəyərli edən özəlliklərdəndir. Beləliklə, Əhməd bəy Ağaoğlunun təqdimatındakı türkçülüynün təkə bir ideologiya deyil, türk millətlərinin taleyinin daşıyıcısı, mənəvi həyatlarının məhsulu, “qan yaddaşının” ən parlaq təcəssümü olduğunu söyləmək mümkündür [6, s.94]. Bir çox məsrəf və zəhmət tələb edən bu mücadilədə Azərbaycan türk zənginləri Əhməd bəyə ciddi yardımlar etmişdilər. Bu isə Azərbaycanda 1907-ci illərdə türk milli məfkurəsinin xeyli inkişaf etdiyini göstərir.

Əli bəy Hüseynzadə (1864-1940) – “Pan-Turanizm” düşüncəsi: “Bir millət üçün hər şeydən öncə arzu olunan şey gücdür. Bir millətin güclü olması mütəcanis (eynicinsli) olduqları ünsürlər arasındakı mənəvi bağı da gücləndirər. Xüsusilə də (mənəvi bağların) qarşılıqlı olmasına çalışılmalıdır. Məsələ bir-birimizi tanımaq, sevmək, mədəniləşmək yolunda bir-birimizə yardım etmək məsələsidir... İrənin Kaanilərində qədər məktəb şagirdlərinə şeirlərini əzbərlətmək, ancaq Mirzə Əlişir Nəvaidən iki sətir olsun düzgün oxuya bilməmək... Bax, əsl utarılaq şey budur..!”

Bu sətirlərin müəllifi 1904-cü ilin 24 noyabrında “Türk” qəzetində “Ali Turani” ləqəbiylə “Məktubi-məxsus” adlı məqalənin yazarı olan Azərbaycan türkü Əli bəy Hüseynzadədir. Məktubun əvvəlində “tatar” deyilən bir millətin olmadığını, kırımlıların, kazanlıların, orenburqluların hər zaman türk oğlu türk olduğunu isbat etdikdən sonra deyirdi ki, “bütün türklüyün qürur mənbəyi olan Çingizxanlar, Teymurlar kimi hərbi dahlilərinə dair təhqiramiz sözlər söyləmək “qaş düzəldərkən göz çıxarmaq” kimidir”.

Hüseynzadə 1885-ci ildə Peterburq Universitetinin Fizika-riyaziyyat fakültəsinə qəbul olunmuş, 1889-cu ildə oradan məzun olduqdan sonra türklük və türkçülüynü araşdırmaq məqsədilə İstanbulla gələrək, 1890-cı ildə Hərbi Tibbiyyəyə qəbul olunmuşdur. 1903-cü ildə İttihad və Tərəqqiyə mənsub olması səbəbilə bir sıra çətinliklərlə qarşılaşmış və Qafqaza qayıtmaq məcburiyyətində qalmışdır. Öz doğma yurdunda türkçülük və hürriyyət mücadiləsi verməyə, yazılar yazmağa davam etmişdir. Uzun mübarizədən sonra o vaxta qədər çap olunmasına icazə

verilməyən türk dilində gündəlik qəzetin çıxarılmasına nail olmuşdur. “Həyat qəzeti” adlanan bu qəzet Hüseynzadə ilə yanaşı, Əhməd bəy Ağaoğlu, Əlimərdan bəy Topçubaşov və Hacı Zeynalabidin Tağıyev tərəfindən çıxarılırdı. Əli bəy Hüseynzadə iki il qəzetin baş redaktoru olmuşdur. Buradakı əsas yazıların ən önəmliləri “Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir?”, “Bizə hansı elmlər lazımdır”, “Yazımız, dilimiz və birinci elimiz” idi [12, s.385].

Əli bəy Hüseynzadə təkcə mədəni türkçülüynün deyil, siyasi türkçülüynün də yayılmasında rol oynayan mütəfəkkirlərdəndir. Sülh və əmin-amanlıq, anlaşma və vəhdət tərəfdarı olan Əli bəy “məktubi-məxsus” ilə münaqişə içərisində olan bütün tərəflərin tezis və antitezislərini vahid şəkildə birləşdirmək istəmişdi. Buna görə də hər iki tərəfin tezisləri ilə razılaşmış kimi görünürdü. Ancaq bu məqalədə onun çıxardığı nəticə müsəlman türklərin birləşməsinin zəruriliyi məsələsi idi. Onun sadəcə pantürkizmi deyil, ondan daha geniş mənə kəsb edən panturanizmi müdafiə etdiyi görünməkdədir. Əli bəyin istifadə etdiyi “Turani” ləqəbi də bununla əlaqələndirilir. O, müsəlman türklər arasında ilk “Turani”, yəni panturanistdir. Ancaq bunu da qeyd etməliyik ki, həyatı boyu sülh və vəhdət tərəfdarı olan Hüseynzadə bu görüşünün radikal müdafiəçisi deyildi. Buna baxmayaraq, onun şairanə turançılığı 1908-ci ildən sonra İstanbuldakı digər turançıları, daha dəqiq desək, Ziya Göyaltı “yaratmışdır” [16, s.171].

Əli bəy Hüseynzadə ikinci yazısında müsəlman-türk millətlərinin dirçəlişi və modernləşməsi üçün üç əsas şərtin olduğunu düşünürdü; Bunlar “türkləşmək, islamlaşmaq və avropalaşmaq” idi. “Həyat” qəzetində nəşr olunan məqalələrində türklərin böyük birlik meydana gətirdiklərini açıqlayan mütəfəkkir deyirdi ki, “bizə modern elmlər lazımdır”. Türkləşmək, islamlaşmaq və avropalaşmaq Hüseynzadənin təkidlə müdafiə etdiyi təməl fəlsəfə idi. O bu prinsipi bütün türklər üçün mənimsəmiş və məşrutıyyətdən sonra Ziya Göyaltı tərəfindən yenidən ciddi şəkildə davam etdirilmişdir. “Füyuzat” jurnalındakı bütün yazılarında türkçü olduğunu ortaya qoyan Əli bəy bütün türklər üçün ədəbi dil kimi Osmanlı türkcəsindən istifadə olunmasının labüdlüyünü müdafiə etmiş, bunu öz əsərlərində də reallaşdırmışdır. Qafqazda türklər arasında düşmənçiliyə yola açan məzhəb (şiə-sünni) ixtilafları ilə ortaya çıxan irançılığa və o dövərdə ortaya çıxan ruslaşdırma siyasətinə qarşı türk milliyyətçiliyinin müdafiə və inkişaf etdirilməsini istəyirdi. O deyirdi: “Müsəlmanlar, xüsusilə də türklər harda olur-olsunlar - istər Osmanlıda, istər Türkistanda, istər Baykal gölünün ətrafında, yaxud da Qaraqum civarlarında - bir-birini tanıyacaq, sevəcək, sünnilik-şiiçilik və yaxud “nə bilim nəlik” adlarıyla məzhəb təəssübkeşliyini azaldıb Qurani-Kərimi izah etməyə səy göstərəcək, dinin əsaslarının Quran olduğunu bilsələr, daha doğru olmazmı?” [12, s.168]. Bir sözlə, Əli bəy mərkəz Osmanlı olmaqla, türk milliyyətçiliyini, türkçülüynü müdafiə etmişdir [5, s.44].

Bu üçlü görüş ondan əvvəl bulanıq bir şəkildə Əli Suavi tərəfindən də irəli sürülmüş və müdafiə edilmişdi. Ancaq Əli Suavi hələ türkçülüynün oyanmadığı və Namiq Kamalın “Osmanlı-İslam” görüşünün hakim olduğu bir dövərdə yaşadığı üçün fikirləri ciddiyyə alınmamış və unudulmuşdu. Hüseynzadənin təklifi isə tam vaxtına düşmüşdü. 1905-ci ildə Tiflisdə irəli sürülən bu fikir, yeddi il sonra çox radikal tərəfdarlar toplamağa nail oldu. Göyaltı “türkləşmək”, “islamlaşmaq” və “muasirləşmək” adlı məqalələrini və 1918-ci ildə bu məqalələrdən ibarət

olan kitabını nəşr etdirdi. Ancaq Hüseynzadənin əsərində Əli Suavinin, Göyalpın əsərində isə Hüseynzadənin adı çəkilməmişdi. Buna baxmayaraq, Ziya Göyalp Əli bəyin dəyərini anlamış və onu “yalavac” adlandırmışdır [12, s.385]. “Turan” təxəllüsü ilə bir çox şeirin də müəllifi olan Hüseynzadə, fəlsəfi düşüncə xarakterli digər yazılarında Azərbaycan mədəniyyətinin İran və rus təsirlərindən təmizlənməsi, Osmanlı imperiyası və Osmanlıcanın öndərliyində bütün türklərin mənəvi birlik qurmalarını işləmişdir [18, s.18].

Əli bəy çox böyük uzaqgörənliklə, türk dünyasının parçalanmış durumdan çıxmaya əngəl olan üstüörtülü militarist siyasəti (xüsusilə də Velikorus milliyyətçiliyini və fars milliyyətçiliyini) alt-üst edən məntiq ortaya qoymuş və bu məntiqin həqiqət olduğuna insanları inandıra bilmişdi. Məhz bu məntiqin təməlinə türk dünyasının gələcək tərəqqisinin koordinatlarını dəqiq şəkildə göstərən ana xətt müəyyənləşdirilmişdi. Türkçülüyn terminoloji ideologiyası XX əsrin əvvəllərində başqa mütəfəkkirlər tərəfindən məhz bu xətt üzərində dəyişmədən davam etmişdir [6, s.92].

İsmayıl Qasıralı (1851-1914) – “Dildə, fikirdə, işdə birlik” düşüncəsi: Krım tatarlarının yeni dönm üçün milli məfkurəsi İsmayıl bəy Qasıralının hədəflədiyi Rusiya imperiyasında yaşayan türk soylu xalqların birliyini yaratmaqdan, onları türk dünyasının birliyinə qovuşdurmaqdan ibarət olmuşdu. Bunun üçün o, ümumtürk mədəniyyətinin əski qalıntılardan təmizlənməsini, dil, üslub və düşüncə etibarilə öz təbii kökləri üzərində yenilənməsini, yəni türkləşməsinə təbliğ edirdi. Onun görüşlərini təbliğ vasitəsi isə Həsən bəy Zərdabının “Əkinçi” qəzetindən sonra türk dilindəki mətbuatın yeni dövrünü başlanan, 1883-cü ildən etibarən otuz bir il əzab-əziyyətlərlə Krımın Bağçasaray şəhərində nəşr olunan “Tərcüman” qəzeti olmuşdur [6, s.95]. Krımlı İsmayıl bəyin ilk yazılarından etibarən onun fikir üfünün Krımla məhdudlaşmadığı gözə çarpmaqdadır. O, təkcə Krımda yaşayan müsəlmanları deyil, bütün Rusiyada yaşayan müsəlman türkləri və üstüörtülü şəkildə bütün dünyada yaşayan türkləri göz önündə tutaraq “tatarların dildə vəhdəti” düşüncəsini ortaya atmışdır. Bundan sonrakı yazılarını bütün türklərin başa düşəcəyi bir dildə - türkcə yazmağa başlamış, dil və ədəbiyyat sahəsində də “Bütöv Türkçülük” məfkurəsinin təməllərini atmışdır. İsmayıl bəy Qasıralı “Tarixi mövqeyimizdə” [c. 2, s.772-776], “Türk və tatarlar eynidir və mədəniyyətə xidmət etmişlər” [c. 2, s.37-59] adlı yazılarında Türkiyə xaricində yaşayan türklərlə Türkiyə türkləri arasında fərq olmadığı, türklüyün birlik olduğu fikrini müdafiə edirdi. Ancaq bu görüş o dövrdə islamçılarda olduğu kimi, osmanlıçılar və mədəniyyətçilər tərəfindən də xoş qarşılanmırdı. Osmanlı tarixinə aid tənqidləri osmanlıçıları, “Çingiz” tərzində yazılan məqalələri isə islamçıları narahat edirdi. Onun satirik və tənqidi xarakteri birləşdirici olmaqdan çox sanki dağıdıcı rol oynayırdı. Hər hansı fikrin nəticələrinə sadıq qalmaq üçün mütləq uzlaşmaya razı olmaması, siyasi həyatında olduğu kimi, düşüncələrində də eklektik olmaqdan çəkinməsinə səbəb olmuşdu [12, s.573].

Rus, türk və fransız dillərini yerində öyrənən Qasıralı 1879-cu ildə bələdiyyə sədri seçildikdən sonra türk dilində qəzet çıxarmaq üçün bir çox əlaqədar quruma müraciət edir. O dövrdə bütün Rusiyada yenicə bağlanmış “Əkinçi” qəzetindən başqa, çətinliklə də olsa, nəşrlərinə davam etdirən “Ziya” və “Kəşkül” qəzetləri var idi. İsmayıl bəyin müraciətinə rədd

cavabı verilir. Bir tərəfdən türk dilində qəzet çıxarmağa çalışarkən, bir tərəfdən də “Rusiya müsəlmanları” adlı risalə yazıb dərc etdirir. Qaspıralının millət, milliyyət, vəhdət və türkcülük düşüncələrinə nə qədər sıx bağlı olduğunu görmək üçün 45 səhifəlik bu kiçik risaləyə nəzər salmaq kifayətdir. Əsərdən görünür ki, İsmayıl bəy millət deyərək təkcə kırımlıları nəzərdə tutmamış, “türk-tatar” kimi qəbul olunan insanların hamısını öz millətindən sayır. Nəhayət, 1883-cü ildə uzun mübarizədən sonra Qaspıralı türk dilində “Tərcüman” qəzetinin çıxarmağa nail olur. O, qəzetində böyük həyəcanla bunları yazırdı: “Millətimizin əsas əsəri olan dilimiz ədəbiyyatda işlənməsə də, pedaqogikaya və qəvaidə (qrammatikaya) əlverişli dildir. Xeyli kübar olan tatar türklərindən, noqay cönkələrindən, qırğız və türkmən cırlarından başa düşülür ki, əgər dilimiz usta tapıb, qələmə alınıb işlənsə, indikinə görə xeyli parlaq və istifadəyə əlverişli olar... Muradımız dilimizi irəlilətməkdir” [16, s.89].

1905-ci il Rusiya inqilabından sonra fikir və mətbuat azadlığı nisbətən çoxaldığı zaman İsmayıl bəy Qaspıralı bütün türk millətinin böyük millətlər arasında görünən həyat mücadiləsində, Həzən bəy Zərdabının ifadəsi ilə desək, “məğlub, məqhur və nabud” olmaması üçün irəli sürdüyü fikirləri bir məşhur sözü ilə xülasə etmişdir: “Dildə, fikirdə, işdə birlik!”. Xüsusilə də “dildə birlik” düşüncəsi siyasi mənada Qaspıralı tərəfindən dilə gətirildikdən sonra türk birliyi ideologiyasının təməl dinamikasına çevrilmişdir. Dildə, fikirdə, işdə birlik – şəkildə xülasə olunan prinsip ortaya atılmış və onun tərəfindən bütün türk ellərinə xitab edən “Tərcümani-Əhvali-Zaman” adlı qəzet çıxarmış, türk dünyasının hər tərəfində üsuli-cədid məktəbləri açıdıraraq ortaq türk dili yaratmağa çalışmışdır.

İsmayıl bəy Qaspıralı özünü bu qayəyə həsr etmiş insan kimi həm sağ ikən, həm də vəfat etdikdən sonra türk dünyasında böyük əks-səda doğurmuş dahi şəxsiyyətdir. Türk vəhdəti məsələsində görüşlər irəli sürməklə kifayətlənməmiş, bu yolda böyük əziyyətlərə də qatlaşmaq məcburiyyətində qalmışdır. Əsas qayəsi türk mədəniyyət səviyyəsini yüksəltmək, qədim və geri qalmış düşüncə və quruluşları yıxmaq və yeni türk milləti arasında ortaq mədəniyyət yaratmaq olan Qaspıralı yazırdı: “Rusiyada yaşayan türklərin inkişaf etməsi üçün öz məktəblərində uşaqlarına modern təhsil verməli və sənədləri öz ana dillərində öyrətməlidirlər. Bununla yanaşı, öz dilərində kitab, jurnal və qəzetlər nəşr etməlidirlər...”

Onun fikrincə, bütün türk ləhcələrində ortaq olan kəlmələr əsas götürülməklə zəngin türk dili yaratmaq mümkündür. Ancaq Rusiya türkləri ruscadan, Türkiyə türkləri də Avropa dillərindən yeni sözlər götürməkdən çəkinməli, yeni kəlmələr mütləq türkcədən alınmalı və törədilməlidir. Daha sonraları Ziya Göyaltı tərəfindən irəli sürülən “İstanbul şivəsinin ortaq dil kimi mənimsənilməsi” düşüncəsi azərbaycanlı aydınlardan Əli bəy Hüseynzadə tərəfindən “Anadolu ləhcəsi ədəbi dil olmalıdır” şəkildə irəli sürülmüşdür [5, s.72].

Əli Suavi (1838-1878) – “Din dilinin türkcələşdirilməsi” düşüncəsi: Mədrəsə təhsili alan Əli Suavi sonradan güclü inqilab tərəfdarına çevrilmişdir. İsmayıl Hami Danişməndin bildirdiyinə görə, fransız müəlliflər Paul de Reqla və Gilles Roy Suavinin əslən Buxaradan olduğunu və ölümünə 14 il qalmış Buxaraya qayıtdığını yazır. Əli Suavi türk-İslam elmlərinə aid məsələləri mümkün olduğu qədər Qərb mədəniyyəti və metodları baxımından tədqiq

etməkdə idi. Namiq Kamal və Ziya Paşa yeni Osmanlı dövlətində şəriətə əsaslanmaq lazım olduğunu söyləyir və fiqh elmini müdafiə edirdilər. Əli Suavi isə dünyanın dini qanunlarla idarə olunmasına qarşı çıxırdı və dünyəviliyi müdafiə edirdi. O, din və dövlət işlərinin birbirindən ayrılmasının zəruriliyindən bəhs edir, dünyəvilik düşüncəsini ilk dəfə açıq şəkildə ortaya qoyur, dövlət qanunlarında şəriətin əsas götürülməsini istəyənləri tənqid edirdi. “Yarım fəqih din yıxar” adlı məqaləsində “ərəb ibarələrindən hökm çıxarılmasından, siyasət qaydalarını Quran və hədislərdə axtarmağın mənasızlığından” bəhs edir, ibadətlər üçün zəruri olduğunu, ancaq dünya işləri üçün mümkün olmadığını vurğulayırdı. Ona görə, siyasət elminin mənbəyi coğrafiya, iqtisad və əxlaqdır [12, s.100]. O dövrdə heç bir Osmanlı ziyalısının bu cür fikirlər irəli sürməyə cəsarət etməyəcəyini nəzərə alsaq, bu görüşlər Əli Suavinin cəsarət və uzaqgörənliyindən xəbər verirdi. O, ibadət dilinin də türkçələşdirilməsini, namazın türk dilində qılınma biləcəyini vurğulayırdı. Əli Suavinin türklüyə və türkçülüyə dair bir neçə risaləsi və bəzi məqalələri olmuşdur. Risalələrindən bilinəni “Xivə tarixi” və “Türk” adlı əsərləridir. “Türk yurdu” məcmuəsi ilk türkçülər kimi Süleyman Paşa və Bursalı Tahiri göstərmişdir. Halbuki Əli Suavi onlardan daha öndədir. Hətta Tahir Bursalı özü də türkçülük düşüncəsində Əli Suavidən təsirləndiyini yazırdı. Bu inqilabçı türk mütəfəkkirinin fikirlərinin bəziləri bu gün də aktualdır. Suavi islamlaşmaq, modern mədəniyyət səviyyəsinə çatmaq və türkçülük düşüncələrini birləşdirən sintezçi kimi özündən sonrakı bir çox mütəfəkkirə öndərlik etmişdir.

Nəticə

Beləliklə, Orxon abidələri, Oğuz Kağan, “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Manas”, “Əmsali-türki”, “Divani-lüğəti-türk”, “Kutadqu-bilik” kimi möhtəşəm təməllər üzərində bərqərar olan müasir türk xalqlarının vəhdətinin, günümüzün tarixi zərurəti olduğu düşüncəsi yuxarıda sadalanan böyük türk mütəfəkkirlərinin mübarizələrindən və yazılarından açıq şəkildə görünməkdədir. Yenə bu mənbələrdən bizə nəql olunan dövlət, millət və sosial nizam ilə bağlı fikirlər, yüz illərin o tayına uzanacaq canlı, sağlam və üstün dəyərlərlə doludur. Türk mədəniyyəti tarix boyu geniş və çoxrəngli düşüncələrə açıq olsa da, nə qədər genişləniş zənginləşsə də, müxtəlif dəyişikliklər göstərsə də, özündəki milli birlik düşüncəsini heç vaxt itirməmişdir. Bunu məqaləmizin mövzusu olan böyük türk mütəfəkkirlərinin əsərlərində hiss etmək çətin deyil. Türk milli məfkurəsinin nəzəri əsaslarını zirvəyə çıxaran Ziya Göyalpın “türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək” şəklində xülasə etdiyi məfkurəsi və bütün türklər üçün “fərd yox, cəmiyyət var” düşüncəsi ilə hədəflədiyi “turançılıq” prinsipi, Yusif Akçuranın “bütün türkçülük” fikri, Cəmaləddin Əfqaninin “vəhdəti-cinsiyyət” görüşü, Əhməd bəy Ağaoğlunun bütün Şərqi acınacaqlı vəziyyətindən xilas edəcək yeganə çarə kimi gördüyü “türk demokratik inqilabı”, İsmayıl bəy Qaspiralının “dildə, fikirdə, işdə birlik!” ideyası türk dünyası üçün vəhdət ideologiyasının və birlik fəlsəfəsinin həm tarixi dinamikası olan labüd gerçəklik, həm də qaçılmaz zərurət olduğunu isbat edir.

ƏDƏBİYYAT

1. J. P. Roux. Türklerin ve Moğolların Eski Dini (çev. A. Kazancıgil). İstanbul: 1994.
2. Fahrettin Olguner. Türk-İslam Düşüncesi Üzerine. Ötüken Yayınları 3. baskı, İstanbul: 2017.
3. Fuad Köprülü. Osmanlı Devletinin Kuruluşu. Ankara: 1984.
4. David Kushner. Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu (1876-1908), çev. Zeki Doğan. Fener Yayınları, İstanbul: 1998.
5. Elnur Hasan Mikayıl. Türk Birliyi Projesi. IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul: 2008.
6. Cavanşir Feyziyev. Türk Devletleri Birliyi: Küresel Entegrasyonun Avrasya Modeli, Editör Prof. Dr. Okan Yeşilot. Yeditepe Yayınevi, İstanbul: 2016.
7. E. Zeynalov. Türkolojinin Əsasları. Maarif Nəşriyyatı, Bakı: 1981.
8. Ziya Gökalp. Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak. İstanbul: 1918.
9. Nevzat Kösoğlu. Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Ziya Gökalp. Otuken yayınları, Ankara: 2005.
10. Ziya Gökalp. Terbiyenin Sosyal ve Kültürel Temelleri. MEB, İstanbul: 1997.
11. Süleyman Hayri Bolay. Türk Düşüncesinde Gezintiler. Nobel Yayınları, Ankara: 2007.
12. Hilmi Ziya Ülken. Türkiyede Çağdaş Düşünce Tarihi. Türkiye İş Bankası, İstanbul: 2013.
13. Yusuf Akçura. "Üç tərzi-siyasət". İstanbul: 1912.
14. Akçura. "Türkler ve tatarlar birdir, Türkler medeniyete hizmet etmişler". Türk Yurdu dergisi 1912, c.
15. Necati Akder. Ziya Gökalpe Göre Dil İnkılabı ve Ötesi". Türk Kültürü Dergisi, c. III, İstanbul: 1965.
16. Yusuf Akçura. Türkçülük: Türkçülüğün Tarihi Gelişimi, İlgü Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul:2012, 3-cü baskı.
17. Ziya Gökalp. Türkçülüğün Esasları, Ankara Matbuat ve İstihbarat Matbaası, 1339.
18. David Kushner. Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu (1876-1908), çev. Şevket Serdar Türet, Rekin Ertem, Fahri Erdem. Kervan Yayınları, İstanbul:1979.
19. Ebuzziya Tevfik. Nümuneyi-Edebiyyati-Osmaniye, Ziya Paşa, s.261, Kostantiniyye, Matbaayi Ebuzziya, 1330.
20. Fatih Rıfkı Atay. Baş Veren Bir İnkılapçı. Türkiye Talebe Federasyonu, Ankara: 1954.
21. Ahmet Ağaoğlu. Devlet ve Fert, İstanbul: 1933.

Рафиз Манафов

ОСНОВНЫЕ ПОНЯТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ МЫСЛИ В ИСТОРИИ ТУРЕЦКОЙ ФИЛОСОФИИ

РЕЗЮМЕ

Одним из духовных обязательств тюркского народа, обладающего богатой культурной мыслью и политической силой, является раскрытие исторических корней. Турецкие философы придумали различные концепции в этом отношении, такие как концепции единого тюркского языка как основное условие единого мышления, а некоторые же считали важными мысли туранизма имеющие как политические, национально-культурные даже экономические аспекты. Однако каждый из них не отрицал единственную истину важности общетюркского единства.

В нашей статье мы попытаемся объяснить некоторые исторические потребности, некоторые философские идеи, которые призывают к концепции всеобщего единства и гармонии тюркского мира. Для этой цели важно признать социально-философские взгляды, которые способствовали этому прогрессивному мышлению, а также философов, мыслителей и политических деятелей, которые выражают его в своих взглядах и идеологиях.

Rafiz Manafov

BASIC PRINCIPLES OF NATIONAL THOUGHT IN TURKISH PHILOSOPHICAL HISTORY

SUMMARY

One of the spiritual obligations of the Turkic people with a rich cultural thought and political power, is to reveal their historical roots. Turkish philosophers have come up with various concepts in this regard such as a concept of a single Turkic language as the basic precondition of unity, some have focused on political, national-cultural and even economic aspects, such as Turanism. However, each of them did not deny the only truth of the importance of the all Turkic unity.

In our article we will try to explain some historical necessities, some philosophical ideas that call for all-unity conception and harmony of the Turkic world. For this purpose, it is important to recognize the socio-philosophical views that have contributed to this progressive thinking, as well as philosophers, thinkers and political figures who express it in their outlook and ideologies.

“NİCAT” VƏ “SƏADƏT” XEYRİYYƏ CƏMIYYƏTLƏRİNİN AZƏRBAYCAN TƏHSİL TARIXINDƏ YERİ

İradə TAĞIYEVA,

Azərbaycan İlahiyyat İnstitutunun müəllimi,

iradatagiyeva@ait.edu.az

AÇAR SÖZLƏR: *arxiv sənədləri, xeyriyyə cəmiyyətləri, üsuli-cədid, “Nicat”, axşam və Cümə kursları, “Səadət”, təhsil, “Səadət” mədrəsəsi, “İttihad məktəbi”, “İttifaq” məktəbi.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *архивные документы, благотворительные общества, усули-джадид, “Ниджат”, вечерние и Пятничные курсы, “Саадат”, образование, медресе “Саадат”, школа “Иттихад”, школа “Иттифаг”.*

KEY WORDS: *archive documents, charitable societies, usuli-jadid, “Nijat”, evening and Friday courses, “Saadat”, education, madrasah “Saadat”, school of “Ittihad”, school of “Ittifag”.*

Giriş

Xeyriyyə cəmiyyətlərinin tarixindən bəhs edərkən əvvəlcə onların yaranmasına təsir göstərən cədidçilik hərəkatına toxunmaq olduqca əhəmiyyətlidir. XIX əsrin ikinci yarısından etibarən Rusiyada yayılmağa başlayan cədid hərəkatı 1905-ci il inqilabından, xüsusilə də 17 oktyabr manifestindən sonra daha aktiv şəkildə tarix səhnəsinə çıxmışdır. Bu aktivlik özünü ilk mərhələdə üsuli-cədid məktəblərinin açılması, klassik məktəb və mədrəsələrin bir qisminin üsuli-cədidə görə yenidən formalaşdırılması şəklində büruzə vermişdir. İkinci mərhələdə isə təxminən inqilabdan sonrakı dövrdə cədidçilik maarif hərəkatı olmaqla yanaşı, Rusiya müsəlmanlarının siyasi, iqtisadi və sosial sahələrdəki problemlərinə yön verən bir hərəkata çevrilmişdir. Bu prosesdə müsəlmanların müxtəlif problemlərinin həlli istiqamətində çalışmalara başlanılmış və ilki 1905-ci ildə keçirilən Rusiya müsəlmanları qurultayları təşkil olunmuşdur. Bu qurultaylarda müsəlmanların əsasən siyasi və sosial məsələləri, din və təhsil sahələrindəki problemləri prioritet mövzular idi. Din haqqında aparılan müzakirələrdə millətlərarası, dinlərarası və məzhəblərarası tolerantlığa diqqət yetirilmiş, müsəlman dini qurumları ilə bağlı məsələlər gündəmə gətirilmişdir. Təhsil mövzusunda isə üsuli-cədid məktəblərinin, yeni metodlu məktəb və mədrəsələrin, o cümlədən yeni metoddan xəbərdar ixtisaslı kadrların sayını artırmaq hədəf olaraq qəbul edilmişdir. Lakin təhsil müəssisələrinin sayının artması bölgələrdə milli təhsilin inkişafı üçün maddi qaynağa ehtiyacın artması mənasına gəlirdi. Buna görə də, qurultayın qərarına əsasən bütün müsəlman bölgələrində təhsil üçün lazımi maliyyə

tələblərini qarşılayacaq xeyriyyə cəmiyyətlərinin açılması müəyyənləşdirilmişdi.

Spesifik olaraq Azərbaycanda da eyni proseslərin davam etdiyini tarixi mənbələrdən görmək mümkündür. Xeyriyyə cəmiyyətlərinin qurulması mərhələsinə baxsaq, hələ qurultaydan əvvəlki dövrdə Həsən bəy Zərdabinin xeyriyyə qurumu yoxsul uşaqların təhsilinə yardım edirdi. Maliyyə problemlərinə bağlı olaraq uzun müddət fəaliyyətini davam etdirə bilməsə də, bu qurum milli tarixdə ilk xeyriyyə quruluşu xüsusiyyətinə malik olmuşdur. Rusiya müsəlmanları qurultaylarının qərarları istiqamətində isə 1905-1906-cı illərdə yaradılmış “Nəşri-maarif”, “Nicat”, “Səadət”, “Səfa” kimi xeyriyyə cəmiyyətləri müasir dövrümüzə də nümunə təşkil edəcək böyük təhsil fəaliyyətləri ilə çıxış etmişlər. Araşdırmanın mövzusunə uyğun olaraq məqaləmizdə yalnız “Nicat” və “Səadət” cəmiyyətlərinin milli maarifin inkişafındakı roluna toxunacağıq.

“Nicat” xeyriyyə cəmiyyəti

AXC dövründə “Nəşri-maarif” ilə əməkdaşlıq edən və onunla eyni ildə təsis edilmiş məşhur qurumlardan biri “Nicat” xeyriyyə cəmiyyəti idi. 1906-cı ildə nizamnaməsi qəbul olunan cəmiyyətin məqsədi müsəlmanlar arasında təhsili yaymaq, ibtidai, orta və ali təhsil müəssisələrində təhsil alan müsəlman tələbələrə, ana dili və ədəbiyyatın inkişafına maddi-mənəvi dəstək göstərmək şəklində müəyyənləşdirilmişdi. Bu məqsədləri həyata keçirmək üçün qurum mövcud məktəblərə köməklik göstərməyi, yeni məktəblərin açılmasında başqa qurumlarla əməkdaşlıq etməyi, ya da öz hesabına açdığı məktəblərdə yataqxanalar, professional kurslar və xalq kitabxanaları açmağı, kitab, dərslik, broşürə, qəzet və jurnallar çap etdirməyi, məktəblərə təcrübəli müəllimlər tapmağı, pedaqoji kurslar və müəllim qurultaylarını təşkil etməyi, mövcud məktəblərdə və ya cəmiyyətin açdığı özəl məktəblərdə təcrübəli müəllimlər vasitəsilə milli müəllimlər yetişdirməyi, müsəlman şairlərin və yazıçıların bioqrafiyasını, əsərlərini nəşr etməyi, müsəlman şəhərlərində cəmiyyətin şöbələrini açmağı və s. planlaşdırmış və müəyyən ölçüdə müvəffəqiyyət qazanmışdır [1]. “Nicat” və “Nəşri-maarif” xeyriyyə cəmiyyətlərinin nizamnamələri qarşılaşdırıldığında böyük ölçüdə bənzərliyin olduğunu görmək mümkündür. Bu da hər iki cəmiyyətin hədəf və məqsədlərinin eyni olduğunun, ümumilikdə formal və qeyri-formal təhsil sahələrində modern tələblərə uyğun inkişafı təmin etmənin ən əsas istiqamət olduğunun göstəricisidir.

“Nicat” cəmiyyəti 1906-1910-cu illərdə Bakı, Gəncə, Şamaxı, Ağdaş, Nuxa¹, Lənkəran şəhərlərində ibtidai məktəblər açmışdır. 1916-cı ildə ibtidai məktəblərin sayı 30-a çatmışdır. Polkovnik Pastuxovun 1911-ci il hesabatına görə, “Nicat”ın Şamaxı, Ağdaş və Göyçay məktəblərində cəmiyyətin şöbəsi kimi məktəb komitəsi mövcud olmuş, həmin məktəblərə müəllim və ya başqa vəzifə sahibləri bu komitə tərəfindən seçilərək “Nicat”ın idarə heyətinin təsdiqinə təqdim edilmişdir. Maddi imkanlara görə 4, 6 və 8 illik məktəblər qurulmuş və lazım

1 Ağdaşda oğlan və qız olmaqla iki məktəb fəaliyyət göstərirdi, qız məktəbi “Əhmədiyyə” adlanırdı. Bu məktəblər həm cəmiyyətin, həm də xüsusi ianələrin hesabına mövcudluğunu davam etdirirdi. Məktəbin müdiri türk vətəndaşı idi (Ahmet Nuri Adem), müəllimləri isə Ağdaş, İrəvan və Qazaxdan gəlmişdi. Qız məktəbinin müəllimləri isə Tiflisdən dəvət olunmuşdu. Nuxada ikisi şəhərdə, ikisi kənddə olmaqla dörd məktəb mövcud idi. Şəhərdəki məktəblərdən biri sünni, digəri şiə məzhəb mənsublarına məxsus idi (ADTA, Fond 524, Siyahı 1, İş 47, s.33).

olduğunda cəmiyyət tərəfindən müəyyən məbləğdə yardımlar edilmişdir.

Dövlət məktəbləri ilə cəmiyyətin üsuli-cədid məktəbləri arasındakı fərqi Pastuxov belə açıqlamışdır: *“Bu məktəblərdə tədris türkcə və ərəbcədir. Rusca yalnız üçüncü, ya da dördüncü siniflərdə hər gün bir saat öyrədilir. Bütün dərslər türkcə keçilir. Ərəbcə qrammatika və Quran dərsləri ərəbcə keçilir. İslam tarixi və Türkiyə tarixi, coğrafiya və digər elmlər də türkcə tədris edilir. Bu məktəblərin bəzilərində gimnastika da öyrədilir. Demək olar ki, bütün dərslər kitabları Türkiyədən gətirilmişdir. Müəllimlərə gəlincə, əhali hər zaman onları türklərdən seçməyə çalışır, olmadığında isə Türkiyədə təhsil almış kəslərdən seçilirdi. Türk müəllimlər isə həmişə məktəb müdiri ya da məktəb komitəsi başçısı təyin edilirdi...”*

Müsəlman cəmiyyətinin türk müəllimlərə qarşı böyük hörmətinin olduğu, xeyriyyə cəmiyyətləri tərəfindən təşkil edilən məclislərdə həmin müəllimlərlə görüşdüyü və ictimaiyyətin maraqlandığı sualları cavablandırdığı Pastuxovun hesabatında əksini tapmış və ümumən üsuli-cədid məktəblərinin məqsədi vurğulanmışdır: *“Üsuli-cədid məktəblərinin məqsədi Qafqaz müsəlmanlarının türklərlə ortaq dilə sahib olmaları, onların adət və ənənələrini bilmələri, ruslaşmadan qaçmaları və bədənən və ruhən türk olmaları idi... Bütün bu məktəblər nə tədris popeçiteli, nə də idarə tərəfindən nəzarət altında deyil...”* [2]

“Nəşri-maarif” hesabatlarında olduğu kimi, burada da “Nicat”ın nəzarət altında saxlanması, rus qanunları xaricinə çıxılmaması xüsusilə qeyd olunurdu. Rus məmurları xeyriyyə cəmiyyətləri və məktəbləri mövzusunda olduqca diqqətli və detallı yanaşsalar da, müsəlmanlar Bakı şəhər duması, dövlət məktəbləri müdirliyi, bələdiyyələr ilə əməkdaşlıqdan çəkinməmiş və bu əlaqələri ilə məqsədlərinin millətin təhsil səviyyəsinin yüksəldilməsindən başqa bir şey olmadığını göstərmişdir.

Türkiyədən dəvət edilən müəllimlər və gətirilən dərsləklərə gəlincə, bu, qısa müddət ərzində çox sayda milli məktəblərin açılması nəticəsində yaranan müəllim və dərslək ehtiyacına bağlı olaraq ortaya çıxmışdır. Azərbaycandakı məktəb və mədrəsələrdə şəriət, din tarixi və İslam tarixi dərslərini tədris edəcək təcrübəli müəllimlərin fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq, fənn dərsləri üçün nə ixtisaslı kadr, nə də dərsləklər vardı. Mədrəsələrdə istifadə edilən elmi kitablar dövrün tələblərinə cavab vermir, yeni dərsləklərin yazılması üçün isə vaxt lazım idi. Belə bir şəraitdə coğrafi baxımdan daha yaxın və ən əsası, məktəb strukturu baxımından daha modern türk dərsləkləri vasitəsilə bu problemin həllinə çalışılmışdır. Təhsilin tamamilə milliləşdirildiyi, eyni zamanda orta və ali təhsil müəssisələrinin açıldığı AXC dövründə də eyni problemlərlə qarşılaşmış və vəziyyətdən çıxış yolu olaraq Türkiyədən müəllim heyətinin dəvət edilməsi uyğun görülmüşdür.

“Nicat”ın maarif fəaliyyətlərinə gəlincə, xalq kitabxanalarında oxucuların sayı sürətlə artır və burada gigiyena, yoluxucu xəstəliklər, xüsusilə vəba haqqında seminarlar verilirdi. Bununla yanaşı, cəmiyyət bəzi məktəblərin nəzdində böyüklər üçün Cümə və axşam kursları da təşkil etmişdir [3]. Cəmiyyətin axşam kursları ilə bağlı hesabatına əsasən, 1909-1910-cu illərin oktyabr-aprel aylarında hər gün iki saat verilən dərslərə 240 nəfər qatılmışdır; siniflər isə savadsız, az savadlı və savadlı olmaqla üç qrupa bölünmüşdür. 1910-1911-ci tədris ilində

isə yaşları 20-50 arasında dəyişən 115 tələbədən ibarət kursda tacirlər, sənətkarlar, çəkməçilər üstünlük təşkil etmişdir.

1911-ci ildə şəhər məktəbindəki axşam kursunu ziyarət edən dövlət məktəbləri II bölgə müfəttişi Qənizadə, tələbələr arasında fəhlələrin, əsnafın, mollaların da olduğunu ifadə etmişdir. O, kursda təhsil alanların əsas məqsədinin gündəlik ehtiyaca çevrilən rusca qrammatika və danışıq olduğunu vurğulamış, əhalinin marağını və kursların fəaliyyətini yüksək qiymətləndirmişdir: *“...Bu baxımdan kurslar dinləyicilərin tələblərini qarşılamaqdadır. Daha keçən il “Nicat”ın kurslarını bir neçə dəfə ziyarət etmişdim və hər dəfəsində aydınlanma üçün yanıb tutuşan yüzlərlə gənc və yaşlının dərslərə həvəslə qatılımları kimi xoş bir gerçəyin şahidi olmuş və əxlaqi məmnuniyyət qazanmışdım...”*

Kursların tədris planına gəlincə, burada rusca (həftədə 6 saat), türkcə (3 saat) və riyaziyyat (3 saat) dərsləri keçilirdi. Bununla yanaşı, təbiətşünaslıq, gigiyena, tarix və fizika mövzularına da yer verilirdi. Mahmudbəyovun “Əlifba”, “Yeni məktəb” və rus-müsəlman məktəbi müəllimlərinin hazırladığı “İkinci il” kitabları ana dili dərsləkləri olaraq istifadə edilirdi. Kursların müəllim heyəti adətən rus-müsəlman məktəblərindən və şəhər məktəblərindən dəvət edilir, kurslar da bu məktəblərin nəzdində fəaliyyət göstərirdi [4].

Cəmiyyət milli maarifin inkişafı, təhsil problemlərinin müzakirəsi və həlli üçün layihələrin hazırlanması məqsədilə müəllimlər qurultayı təşkil edirdi. Arxiv sənədinə görə, 1916-cı ildə baş tutan Bakı Müsəlman Müəllimləri Qurultayında ibtidai, orta və ali təhsildə din tədrisi, müsəlman uşaqların məktəbəqədər təhsili (uşaq bağçalarının açılması, qarışıq təhsilin təşkili), müsəlmanların tələbləri istiqamətində dövlət məktəblərinin, ana dili və din təhsili proqramının yenidən formalaşdırılması, peşə məktəblərinin açılması, müsəlman qızların təhsili (ibtidai və peşə məktəbləri, müəllim seminariyalarının açılması), şagirdlərin bədən tərbiyəsi (gimnastika, oyunlar, idman, gəzinti, məktəbdə səhər yeməyi və s.), məktəb xaricində təhsil (kitabxanalar, muzeylər, Cümə və axşam kursları və s.), müəllim seminariyaları, dərsləklər və s. kimi mövzular müzakirə olunmuşdur [5].

“Nicat” milli kadrların hazırlanması istiqamətində də səy göstərmiş və 1909-cu ildə məsələ ilə əlaqədar Bakı şəhər merinə müraciət etmişdir. Müraciətdə Qori seminariyasının türk dili şöbəsinin Tiflisdən Bakıya köçürülməsi və müstəqil seminariya kimi fəaliyyət göstərməsi məsələsi göstərilmişdir. Cəmiyyət Azərbaycanda digər şəhərlərin əhalisinin də seminariya tələbinin olmasına baxmayaraq, məhz Bakının mərkəz seçilməsini bu meyarlarla əlaqələndirmişdir: Bakı müsəlman əhalinin sayına görə ən əhəmiyyətli şəhərdir; burada kadr ehtiyacının olduğu çox sayda rus-müsəlman məktəbləri mövcuddur; bu məktəblərlə yanaşı, məscid məktəbləri də fəaliyyətini davam etdirir; “Nəşri-maarif”, “Səadət” və “Nicat” xeyriyyə cəmiyyətləri yeni məktəblər açır və beləliklə, kadr ehtiyacı hər il artır. Seminariyaların adətən mərkəzi şəhərlərdə açıldığını nəzərə çatdıran cəmiyyət Şərqi Qafqaz və Dağıstanın mərkəzi şəhərinin Bakı olduğunu ifadə etmişdir. Uzun müddət aparılan yazışmalara baxmayaraq, rəhbərlik şöbənin yerində hər hansı bir dəyişiklik etməmiş, yalnız burada türkcə dərslərin sayını artırmaqla kifayətlənmişdir [6]. Hökumət seminariya, institut kimi qurumların müsəlman

şəhərlərində açılmasına razı olmasa da, hər bir sahədə inkişafın baş verməsi, ictimai oyanış, bu istiqamətdə kütləvi tələblər qarşısında müqavimətini itirmiş və 1914-cü ildən etibarən bir neçə şəhərdə seminariyalar açılmışdır.

“Nicat” cəmiyyəti təhsillə yanaşı, incəsənət sahəsində də müəyyən işlərə imza atmışdır. Cəmiyyətin nəzdində qurulan teatrda əsasən milli əsərlər səhnələşdirilir, yığılan pullar şagird və tələbələrə paylanılırdı. Cəmiyyətin təşəbbüsü ilə “Leyli və Məcnun” operası ilk dəfə 1908-ci ildə nümayiş etdirilmişdir. “Nicat”ın incəsənət sahəsindəki fəaliyyətləri teatr ilə məhdudlaşmamış, bəzi incəsənət xadimlərinə Rusiya və xaricdə təhsil almaları üçün maddi dəstək də vermişdir [3].

“Səadət” xeyriyyə cəmiyyəti

Qeyd olunan cəmiyyətlər arasında “Səadət” xeyriyyə cəmiyyəti əsasən orta təhsil sahəsindəki fəaliyyətləri ilə məşhur idi. Bakı müsəlman ruhani cəmiyyəti olan “Səadət”in 7 iyun 1907-ci ildə nizamnaməsi qəbul edilmişdi. Məqsədi Bakıdakı klassik məktəb və mədrəsələri islah etmək, dövrün tələblərinə uyğun cədid üsullu mədrəsələr, müəllim institutları və digər orta və ali təhsil müəssisələri açmaq idi. Bu məqsədlərə çatmaq üçün cəmiyyət xalq kitabxanaları açmağı, şagirdlərin, tələbələrin mütaliəsi üçün kitablar, dərsliklər, sorğu kitabçaları nəşr etdirməyi, ali dini məktəblər və mədrəsələr üçün təcrübəli müəllimlər tapmağı, pedaqoji kurslar və müəllimlər qurultayını təşkil etməyi, klassik məktəblərin uğurlu məzunlarını Rusiyanın və xarici ölkələrin ali məktəblərinə göndərməyi, axşam kursları təşkil etməyi, yeni məktəb və mədrəsələrdə tələbə yataqxanaları açmağı və s. hədəflərinə daxil olmuşdu [7].

1907-ci ildə cəmiyyətin Bakıda açdığı “Səadət” mədrəsəsi adlı orta təhsil müəssisəsi xalq tərəfindən böyük rəğbətlə qarşılanmışdı. İlk və orta siniflərdə şagirdlərə orta səviyyədə ümumi təhsil, böyük siniflərdə isə din xadimi yetişdirmək məqsədilə din təhsili verilməsi mədrəsənin təməl hədəfləri olaraq müəyyən edilmişdi. Hazırlıq sinfinə bir qayda olaraq, tamamilə təhsil almamış uşaqlar qəbul olunur və burada ərəbcə-farsca əlavə edilməklə, rus-müsəlman məktəblərinin proqramına uyğun dərslər tədris edilirdi [8].

Mədrəsənin tədris planına elmihal, şəriət, Qurani-Kərim, fiqh, əqaid, İslam tarixi, türkcə, farsca, ərəbcə, rusca, almanca, hesab, coğrafiya, təbiət tarixi kimi dərslər daxil idi. Mədrəsənin ruhani seminariyanın proqramına uyğun hazırlanmış əvvəlki tədris planında kəlam, fransızca, üsuli-dəftəri (mühasiblik), hikməti-təbiyyə (fizika), kimya, əsasi-hifzis-sıhha (gigiyena), elmi-heyət (kosmoqrafiya), qavanini-hökumət (siyasət) dərslərə də yer verilmişdi [9]. “Səadət” mədrəsəsi dil və elmlərlə zəngin, eyni zamanda, gimnaziya və real məktəblərin proqramına bənzər şəkildə hazırlanan tədris planı və ödənişsiz təhsil verməsi səbəbilə müsəlman məktəbləri arasında dövrün tələblərini qarşılayan bir qurum olaraq milli maarif tarixində əhəmiyyətli yerə sahibdir.

Bakı qazısının 1918-ci il hesabatına görə, mədrəsədə 1913-cü ilə qədər Əli Bəy Hüseynzadənin tədris proqramı, 1913-1915-ci illərdə başqa bir proqram, 1915-1918-ci illərdə ruhani seminariyanın, 1918-ci ildən etibarən yenə Hüseynzadənin proqramı əsasında təhsil verilmişdir. 1918-ci ildə mədrəsədə üç şöbə və bir sinif mövcud olub, dörd müəllim təlim-

tərbiyə fəaliyyətini davam etdirirdi. Müəllimlərin maaşı Bakı dumasının qərarı ilə tədris olunan dərslərə görə müəyyən edilirdi. Lakin qazı son vaxtlarda müəllimlərin maaş ala bilmədikləri üçün başqa dövlət məktəblərində də işləmək məcburiyyətində qaldığını bildirmişdir. Məsələn, mədrəsə müdiri II gimnaziyada, müəllimlərdən molla Mirzə Ağa II real məktəbdə şəriət dərsləri verirdi. Qazı müəllimlərin bu cür məktəblərdə yaxşı maaş qarşılığında işlədiyinə baxmayaraq, mədrəsəni tərk etmədiklərini də dilə gətirmişdir. Hesabata görə, bu dövrdə məktəbdə cəmi 115 şagird olub, hamısı ödənişsiz təhsil alırdı.

Mədrəsənin gəlirlərini hər il ruhanilərdən, Peyğəmbərin mövludundan və başqa yardımlardan yığılan ianələr təşkil edirdi. Mədrəsə 1913-cü ilə qədər Bakı şəhər idarəsinə, 1918-ci ilə qədər Maarif Nazirliyinə, bu dövrdən sonra isə Cümhuriyyətin Məşixət idarəsinə tabe edilmişdir. Mədrəsənin mövcud vəziyyətini və problemlərini açıqlayan qazı onun inkişafı üçün AXC hökumətinə belə bir müraciət etmişdir: *“İdarənin nəzarətində hal-hazırda mədrəsənin küsuratı, təcrübəli müəllimlərin olmaması, müdirin fəaliyyətsizliyi, müəllimlərə vaxtında məvacib verilməməsi (buna da səbəb idarənin pulunun olmamasıdır) və üzvlərin mədrəsə barəsində çalışmamaları, yəni ildə bir dəfə də olmuş olsa mədrəsəni təftiş edib küsuratını, maddi və mənəvi tərəfini nəzərə almamaları və dəxi bir çox səbəb olmuşdur. Lakin şagirdlərin azalmasına mədrəsənin idarəsinin mülkünü dəyişmək, müdirin fəaliyyətsizliyi mədrəsənin fəna bir halda nəzarət olması səbəb olmuşdur. Bəli, müxtəsəri-kəlam 1906-cı ildən davam edən ali bir mədrəsənin şimdi payımal olmasını nəzərə alıb çalışmamız ən birinci səylərdəndir”* [10].

Qazının müraciətindən sonra 1919-cu ilin yanvarında hökumət lazımı məlumatların toplanması məqsədilə mədrəsəyə dövlət məktəbləri IV bölgə müfəttişi M.Mahmudbəyovu göndərmişdir. O, mədrəsənin quruluşu, məqsədi, strukturu, təhsil-tədris fəaliyyətini incələyərək 1918-1919-cu tədris ilində bu qurumun gəlir qaynağının tamamilə tükəndiyini vurğulamış və lazımı maliyyə hesablamalarını çıxararaq raportunda təqdim etmişdir [11]. Maarif Nazirliyinə göndərilən hesabatda bu cür ehtişanlı mədrəsənin Birinci Dünya müharibəsi illərində nüfuzunu itirdiyindən, nəzarətdən və hər cür maddi-mənəvi dəstəkdən məhrum qaldığından, “Səadət”in çətinliklərə baxmayaraq, mədrəsənin əsasını təşkil edən din təhsili proqramının qorunması tələbindən, maaş səbəbilə müəllimlərin başqa məktəblərdə işləməsinə bağlı olaraq təhsildə nizam-intizamın pozulduğundan, qurumdakı 315 şagirdi mədrəsənin hesabına oxutmağın imkansızlığından bəhs edilmişdir [12]. Yazışmalar nəticəsində Din İşləri İdarəsi Maarif Nazirliyi ilə birlikdə mədrəsənin fəaliyyətini davam etdirməsi üçün lazımı dəstəyi vermişdir.

“Səadət” cəmiyyəti Güney Azərbaycandan gəlmiş işçilərin uşaqları üçün Bakıda “İttihad” və Tiflisdə açdığı “İttifaq” adlı məktəbləri ilə də məşhurlaşmışdır. Progimnaziya modelindəki bu məktəblərin təsis edilməsində “Səadət” idarəsi iranlı tacirləri də işə cəlb etmişdi. Bu haqda əldə edilmiş sənədə görə, 1906-cı ildə Bakıda yaşayan iranlı tacirlər qubernatora məktub yazaraq, artıq rus-İran ticari əlaqələrində rus dilinin vacibliyi qənaətinə gəldiklərini, fəqət dövlət məktəblərində rus dili ilə birlikdə ərəbcə və farsca tədris edilmədiyindən “İttihad” adlı məktəbin açılmasını rica edirdilər. Maliyyə dəstəyinin müraciət edənlər tərəfindən qarşılınması şərti ilə məktəbin açılmasına icazə verilmişdir [13].

Məktəbdə 8-17 yaşlı şagirdlər təhsil alır, ərəbcə, farsca və türkcə xaricində digər proqramlarla eyni tədris planı tətbiq olunurdu. Tiflis məktəbi təhsilin ödənişli olması ilə Bakı məktəbindən fərqlənirdi, lakin müvəffəqiyyət qazanmış və ehtiyac sahibi şagirdlər (birinci il 126 şagirddən 46-sı, ikinci il 132 şagirddən 108-i, üçüncü il 300-dən 200-ü) cəmiyyətin maddi dəstəyi ilə təhsilini davam etdirirdi.

“Səadət”in xalqın maarifləndirilməsi sahəsində yürütdüyü çalışmalardan biri də Bakıda kitabxanaların açılması ilə bağlı idi. Buradakı kitabların yığılmasına dövrün maarifçiləri rəhbərlik etmiş, kitab toplama kampaniyaları təşkil edərək müxtəlif dillərdə çox sayda kitabların kitabxanalarda yer almasına töhfə vermişdir [14; 15].

Nəticə

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda milli maarifin inkişaf prosesi araşdırıldığında ona təsir edən başlıca faktorlar arasında üsuli-cədid hərəkatını görmək mümkündür. Hərəkatın təsirlə ana dilli, üsuli-sövtiyyə adlı yeni metodlu ibtidai və orta məktəblər açılmış və bu addım xalq tərəfindən də böyük rəğbətlə qarşılanmışdır. XX əsrin əvvəllərindən etibarən cədidçilik maarif hərəkatı olmaqla yanaşı, müsəlmanların siyasi, sosial, iqtisadi, dini və s. problemlərinin həllində onları dəstəkləyici xüsusiyyətə də sahib olmuşdur. Bunun nəticəsində qeyd olunan problemlərin aradan qaldırılması istiqamətində müxtəlif vaxtlarda müsəlman qurultayları təşkil edilmişdir. Burada alınan qərarlara əsasən milli məktəblərin sayının artırılması, milli təhsili inkişaf etdirmək üçün xeyriyyə cəmiyyətlərinin qurulması, dini sahədə şiə-sünni ruhani idarələrinin birləşdirilməsi və s. kimi əhəmiyyətli məsələlər nəzərdə tutulmuşdur.

Ümumrusiya müsəlmanları bu qərarlar əsasında hərəkat edir, paralel olaraq Azərbaycanda da milli təhsilin inkişafı istiqamətində fəaliyyətlər davam etdirilirdi. Bu fəaliyyətlər arasında xeyriyyə cəmiyyətləri öz təhsil çalışmaları ilə xüsusilə seçilmişdir. “Nəşri-maarif”, “Nicat”, “Səadət” və “Səfa” xeyriyyə cəmiyyətləri bu cəhətdən ön plana çıxmışdır. Spesifik olaraq “Nicat” və “Səadət” cəmiyyətlərinin fəaliyyətləri üzərində dursaq, birincisi daha çox ibtidai, ikincisi isə orta təhsil sahəsində gördüyü işlər ilə məşhurluq qazanmışdır. Ruhani cəmiyyəti olan “Səadət”in eyni adla qurduğu mədrəsə üsuli-cədid üzrə açılan ilk orta təhsil müəssisəsi olmuşdur. Dini elmlərlə yanaşı, müxtəlif dillərin və elmlərin öyrədildiyi bu qurum dövrünün tələblərinə cavab verən milli məktəb idi. Ancaq arxiv sənədlərindən məlum olduğu kimi, “Səadət” mədrəsəsi Birinci Dünya müharibəsindən sonra maliyyə problemləri ilə qarşılanmış, AXC dövründə isə onun fəaliyyəti üçün bir sıra tədbirlər görülmüşdür. “Nicat” cəmiyyəti də daha çox üsuli-cədid üzrə açdığı ibtidai məktəbləri, rus-müsəlman və şəhər məktəblərinin nəzdində təşkil etdiyi axşam və Cümə kursları, eyni zamanda kitabxanaları ilə tanınmışdır. “Səadət”, “Nicat” və digər xeyriyyə cəmiyyətlərinin ana dildə dərsliklərin yazılması istiqamətindəki çalışmaları da dövrün mütərəqqi addımlarından olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. ADTA, Fond 311, Siyahı 1, İş 64, s. 44-44ar.
2. ADTA, Fond 524, Siyahı 1, İş 47, s. 32-32a.
3. Savalan Fərəcov, “Nıcat” xeyriyyə cəmiyyətinin mədəni-maarif fəaliyyəti” // “Mədəniyyət”, 25 yanvar 2017, s. 15.
4. ADTA, Fond 389, Siyahı 6, İş 563, s. 4-7ar.
5. ADTA, Fond 312, Siyahı 1, İş 283, s. 3-4.
6. ADTA, Fond 389, Siyahı 6, İş 425, s. 9-22.
7. ADTA, Fond 311, Siyahı 1, İş 64, s. 76-76ar.
8. ADTA, Fond 515, Siyahı 1, İş 107, s. 43-43ar.
9. ADTA, Fond 515, Siyahı 1, İş 107, s. 33-40.
10. ADTA, Fond 515, Siyahı 1, İş 107, s. 42-43; 24.
11. ADTA, Fond 515, Siyahı 1, İş 107, s. 43-44.
12. ADTA, Fond 515, Siyahı 1, İş 107, s. 60-60ar.
13. ADTA, Fond 311, Siyahı 1, İş 46, s. 1-5.
14. Məmmədli Babaşlı. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda milli oyanış və maarifçilik hərəkatı // KÜ jurnalı, 2003, sayı 12, ss. 223-240, s. 235
15. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, cild II. Bakı: “Lider” nəşriyyat, 2005, s. 336-337.

Ирада Тагиева

МЕСТО БЛАГОТВОРИТЕЛЬНЫХ ОБЩЕСТВ НИДЖАТ И СААДАТ В ИСТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ОБРАЗОВАНИИ

РЕЗЮМЕ

Эта статья посвящена изучению того, как традиция благотворительности в истории Азербайджана воплощена на примере обществ Ниджат и Саадат. Исследование основано на архивном материале, который выявил подлинность предмета. В результате исследования выяснилось, что общество Ниджат вышла на первый план с начальным образованием, а общество Саадат с средним образованием. Помимо детей-мусульман, Ниджат также стремился предоставлять начальное образование детям в системе формального образования и неграмотной молодежи и престарелым в системе неформального образования. Богатство учебного плана и качество образования в Медресе Саадат было уникальным местом в нашей истории образования как наиболее поразительный результат деятельности одноименного общества. Как правило, деятельность благотворительных обществ играющих важную роль в открытии разных школ, библиотек и т. д., заслуживает всегда высокой оценки.

Irada Taghiyeva

PLACE OF NIJAT AND SAADAT CHARITABLE SOCIETIES IN AZERBAIJANI EDUCATION HISTORY

SUMMARY

This article seeks to explore through the case of Nijat and Saadat societies the tradition of philanthropy which carried people's educational purposes in the history of Azerbaijan. The research is based on archival material, which revealed the authenticity of the subject matter. As a result of the research, it was displayed that the Nijat society conducted the primary education and the Saadat the secondary education. Nijat, which took into account both young and old generation, along with Muslim children, provided children with primary education in the formal education system and the illiterate youth and the elderly (with primary education) in the informal education system. The Saadat madrasah which was notable for curriculum richness and the quality of education took a unique place in our educational history as a striking result of the activities of the same name society. Generally, the activities of charitable societies that play an important role in the opening of different schools, libraries and etc. are always appreciaed.

ƏLİŞİR NƏVAINİN İKİ DİNİ ƏSƏRİ HAQQINDA:

“Məhbubul-qülob” (“Könüllərin sevgilisi”)

“Risaleyi-tiyr andoxtan” (“Oxatma haqqında risalə”)

Almaz BİNNATOVA,

*AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat
İnstitutunun “Azərbaycan-Türkmənistan-Özbəkistan
ədəbi əlaqələr” şöbəsinin müdiri, nəvəşünas*

AÇAR SÖZLƏR: Əlişir Nəvai, “Məhbubul-qülob” (“Könüllərin sevgilisi”),
“Risaleyi-tiyr andoxtan” (“Oxatma haqqında risalə”), klassik bədii
nəsr, əxlaq dərslisi, müdrik kəlamlar, nəsihətlər, oxatma sənəti, dini
rəvayətlər, dünyanın yaranışı.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: Алишер Навои, “Махбуб ул-кулуб” (Возлюбленный
сердце), “Рисолаи-тиёр андохтан” (Трактат об
искусстве стрельбы из лука), классическая
художественная проза, учебник этика, мудрые
изречения, поучение, искусство стрельбы из лука,
религиозные легенды, сотворение мира.

KEYWORDS: Alisher Navoiy, «Mahbub ul-qulub» (Beloved of hearts), “Risolai- tiyr
andohtan” (Treatise on the art of archery), classic art prose, textbook on
ethics, wise sayings, exhortations, the art of archery, religious narratives,
creation of the world.

“Məhbubul-qülob” – ümumtürk tarixinin əxlaq dərslisi-siyasi estetikası

Əlişir Nəvainin “Məhbubul-qülob” (“Könüllərin sevgilisi”) [1, s.449-547] əsəri orta əsr klassik bədii nəsrinin ilk kamil nümunəsi sayılır. Ömrünün son illərində qələmə aldığı bu əsər mədəniyyət tariximizdə, ümumtürk ədəbiyyatı tarixində ən ali əxlaq dərslisi, nəsihətlərlə dolu müdrik kəlamlar kitabıdır.

Nəvai fars nəsrinin ən yüksək ənənələrindən bəhrələnərək bu əsərində dövlət idarəçiliyi və ailə-məişət məsələlərinə dair həyat təcrübəsini hekayələr şəklində, üstəlik, türk dilində yazmışdır. Eyni zamanda, XV əsrdən sonrakı bədii nəsr nümunəsinin inkişafına yüksək təsir göstərmişdir. Akademik Həmid Araslı haqlı olaraq qeyd edir ki, Əlişir Nəvai “Məhbubul-qülob” əsəri ilə özbək bədii nəsrinin əsasını qoymuşdur [2, s.5].

“Məhbubul-qülob” dahi mütəfəkkirin yaşadığı və ictimai xadim kimi fəaliyyət göstərdiyi zamanın, cəmiyyətin güzgüsüdür, bütövlükdə isə əxlaq dastanıdır.

Ə.Nəvai ömrü boyu dövlət saraylarında haqsızlıq və ədalətsizliklə qarşılaşmış, riyakarlar ilə mübarizə aparmış, ömrünün sonunda hər şeyin daha da acınacaqlı hala gəlməsi ilə dövlətin içindən

çökməsinə, Bayqaranın övladları arasındakı taxt-tac qovğalarına şahid olmuş, bu qovğaları öz həyatında da yaşamışdır. Onu doğma Herata dəvət edən, qardaş kimi doğma bildiyi uşaqlıq dostu Sultan Hüseyn Bayqara ilə arasında umu-küsü yaranması, bir müddətliyə Heratdan Astarabada göndərilməsi (sürgün edilməsi) və s. yaşadıkları ömrünün müdrik çağında – 60 yaşında belə bir əsərin yazılmasını zərurətə çevirmişdir.

Nəvai dövrünün ictimai-siyasi hadisələri ilə hakim məfkurə (iqtidar ideologiyası) arasındakı əlaqələrin yeni şərhini verdiyi əsərinin “Müqəddimə”sini “Bismillahir-rəhmanir-rəhim”lə (“Bağışlayan və mehriban Allahın adı ilə”) başlayır. “Mülk və padşahlıq ağası (Allah) pakdır, qüdrət və böyüklük ağası (Allah) pakdır, nemətləri bol olan və nemətlərini bərabər paylayan bir Allahdan özgə ilahi yoxdur” [1, s.450], - deyər Yaradana üz tutduğu şükranlığını nəslə və qitə, məsnəvi, rübai, beytlə tamamlayır.

Şair “Müqəddimə”də yazır: “Bu hekayətlərdə könüllər sevgisindən bəhs edildiyindən əsərə də “Könüllərin sevgilisi” adını qoyduq və əsərin ruhuna uyğun olaraq onu üç hissəyə böldük” [1, 453]. “Müqəddimə”dən sonra gələn I fəsildə 40 bölmə, II fəsildə 10 bölmə, III fəsildə isə 127 tənbehlə (məzəmmətlə) şair öz əxlaqi-fəlsəfi görüşlərini, həyatı müşahidələrini gələcəyə bir mesaj kimi ötürür.

“Millətin vəziyyəti, davranışı və sözlərinin keyfiyyəti” adlanan birinci fəsildə sultandan tutmuş müxtəlif dövlət məmurları və mövqe sahiblərinin davranış qaydalarına, eləcə də onların xalqla münasibətlərinə dair şərhlər verilmişdir. Siyasətnamə mövzulu bu fəsildə Nəvai qırx ictimai peşə sahibi haqqında fikir və tövsiyələrini qələmə almışdır.

“Böyük hökmdar olmaq üçün ən əvvəl ədalətli olmaq lazımdır” tövsiyəsinin ardınca “Adil padşah Allahın xalqa göndərdiyi rəhmətidir”, - deyər yazmışdır. Burada adil xaqanlar (padşahlar), şeyxülislam, qazılar (zalım, cahil və günahkar (fasiq) qazılar), vəzirlər, vaizlər, münəccimlər, tacirlər, müdərrişlər, həkimlər, katiblər, yazıçılar, sənət adamları, dilənçilər, ovçular, kəndlilər və bu kimi müxtəlif peşə sahibləri haqqında deyilən vacib sözlər aktuallığı ilə günümüzdə də diqqəti çəkir.

“Əməllərin yaxşılığı və xislətlərin pis tərəfləri” adlı 10 bölmədən ibarət ikinci fəsildə əxlaqi məsələlərdən – insan həyatında önəmli olan mövzulardan bəhs olunur. Nəvai tövsiyə və şərhlərini “Heyrətul-əbrar”dakı kimi hekayətlərlə təqdim edir.

Məsələn, ilk hekayəsini “Tövbə haqqında” mövzusu üzərindən açıqlayır. Daha sonra “Tövbə” ilə bağlı hekayət təqdim olunur. “Tövbə - şəriətdə vacib, təriqətdə şərt, seyri-sülükdə lazım olan düşüncədir. İnsanın öz günahlarının peşmançılığı və bağışlanması, haqq yoluna qədəm basması üçün Allaha etdiyi duadır”.

“Zöhd – dünyəvi arzulardan əl çəkib, nəfsinə qalib gələrək Allaha ibadətlə məşğul olmaqdır” yazılan bu fəsildə zöhdlə yanaşı, tövbə, təvəkkül, qənaət, səbir, təvazökarlıq, ədəb, zikr, təvəccöh, riza, eşq kimi əxlaqi məsələlərin tərifləri, onların məzmununa uyğun hekayətlər verilir. Hətta yeri gəldikcə, qoyulan məsələlər beyt, məsnəvi, qitə, nəzm, rübai və təmsillərlə də açıqlanır.

“Fərqliliklərin faydaları və oxşarlıqların şəkli” adlanan üçüncü fəsil öyüd və nəsihətlərdən ibarət yüz iyirmi yeddi “Tənbeh”i (“Tənbeh”i burada “Məzəmmət” də adlandırılabilir) əhatə edir. Bu tənbehlərdə də müxtəlif məsələlərə toxunulmuş və hər tənbehin davamında mövzuya aid bir beyt və ya məsnəvi, qitə, nəzm, rübai yazılmışdır.

Tənbehlərin əksəriyyəti dini hədislərin mövzusu ilə eyniyyət təşkil edir. Məsələn, 30-cu tənbeh “Sizlərdən heç biriniz özünü zəva görmədiyinizi dostunuza, qardaşınıza zəva görsəniz, mömin ola bilməzsiniz”, – hədisinin mövzusunə yaxındır.

Tənbehlərin əksəriyyəti başlıqsız verilmiş, yəni birbaşa mətləbə keçilmişdir. Yalnız aşağıdakı nömrələrdə qeyd olunan tənbehlər başlıqlarla təqdim edilmişdir:

11-ci tənbeh – Səxavət və hümmət haqqında.

13-cü tənbeh – Kərəm və fütüvvət haqqında.

15-ci tənbeh – Mürüvvət haqqında.

16-cı tənbeh – Vəfa haqqında.

17-ci tənbeh – Vəfanın davamı və həya haqqında.

18-ci tənbeh – Hilm haqqında.

58-ci tənbeh – Padşahlar haqqında.

105-ci tənbeh – Gənclik dövrü haqqında (mətnə bir rübai var).

106-cı tənbeh – Qocalıq haqqında.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, burada tənbehlərin əhəmiyyətini açıqlayan hədislərlə yanaşı, lirik-poetik lövhələr verilib. Həmin düzülüşü aşağıdakı kimi müəyyənləşdirdik:

29, 63, 65, 66, 69, 81, 91-92, 96, 102, 103 və 123 sayılı nəsrə yazılmış tənbehlərdə 12 məsnəvi verilib;

125 və 126 sayılı tənbehlərdə 2 hekayət var;

5, 9, 10, 12, 27, 30, 35, 40, 43, 56, 88-89, 93, 98-101, 104, 108 sayılı tənbehlərdə 18 qitə yazılıb;

5, 17, 24, 26, 31-34, 36-40, 42, 44-52, 57-62, 68, 70-76, 78-80, 82-87, 94, 97, 119-122, 124-126 sayılı tənbehlərdə 58 beyt var;

77, 90, 105-108 və 127 sayılı tənbehlərdə 7 rübai yazılıb;

28 və 67 sayılı tənbehlərdə 2 nəzm, 107-ci tənbehdə isə cəmi 1 təmsil var.

Nəvai birinci hissənin “Nəzm gülşəninin gözəl oxuyan quşları haqqında” adlanan 16-cı fəslində azərbaycanlı şairlər Xəqani, Nizami və Qasım Ənvarın [1, s.464], üçüncü hissənin 2-ci “Tənbeh”ində isə Kəmaləddin Cəfər (Əli Təbrizinin oğlu), Əzhər Təbrizi (Cəfər Təbrizinin şagirdi) və başqalarının adlarını qeyd etmişdir [1, s.501].

Əsərin adını “Məhbubul-qulub” adlandırmasını şair nəzmə belə düzmüşdür:

Bu naməki, hamısına qıldın məktub,

Qil əhli-qulub alidə “Məhbubi-qulub” .

El ayb topardin qılma mə’yub.

Hər kim oxusa, nəsibə etgil mətlub [1, s.547].

Kitabın yazılma tarixini isə belə bir rübai ilə təqdim etmişdir:

Bu naməg’akim, lisonim o’ldi qoyil,

Kilkim tili har nav’ el ishiga noqil.

Tarixi çu “xuş” lafzidin aldi hasil,

Hər kim oxusa, ilahi, olar xoşdil [1, s.547].

Hər iki rübai əsərin “Xatimə”sində yer almışdır.

Beləliklə, 31 qitə (4 misrada), 28 məsnəvi (4 misrada), 18 rübai, 91 beyt, 1 zikr (4 misrada), 2 nəzm (4 misrada), 1 təmsil, 11 hekayət və 127 tənbehdən ibarət “Məhbub ul-qülob” əsəri bədii cəhətdən yüksək səviyyədədir. “Nəsrin qafiyə üsulunda yazılması əsərə musiqi ahəngi bağışlayıb, onun təsir qüvvəsini və bədii cazibədarlığını artırır” [3, s.432]. Kiçik həcmli hekayətlər, lirik lövhələr, qoyulan məsələlərə uyğun təfsir və şərhələr əsərin həm bədii, həm də fəlsəfi məzmununa müsbət təsir göstərib.

Buradakı öyüd-nəsihətlərin, əxlaqi dəyərlərin meyarını müəllif özündən əvvəlki klassiklərin, Şərqi dahi müdriklərinin, şeyxülislamın, peyğəmbərlərin fikir və məntiqləri ilə dolğunlaşdırır. Buna misal olaraq, Nuh, Davud, Süleyman, Musa, Əyyub, İbrahim, İsmayıl, İshaq, Yaqub, Yusif, İsa, Məhəmməd kimi peyğəmbərlər, həmçinin mələk Cəbrail, xəlifə Əli ibn Əbu Talib və başqaları haqqındakı hədisləri qeyd edə bilərik.

Nizami, Şeyx Abdulla Ənsari, Rumi, Şeyx Əvhədəddin, Dəhləvi, Əttar, Sədi Şirazi, Kamal İsfahani, Girmani, Əbdülveys, Nəsir Buxari, Katib Nişapuri, Şahi Səbzəvari, Cami, Mənsur Həllac, Şeyx İraqi, Şeyx Mühiddin, Abdulhey (xəttat), Mani (nəqqaş), Loğman (həkim), Şeyx Bəyazid Bistami, Harun ər-Rəşid, Şeyx Bəhlul (Bəhlul Danəndə), Şeyx Abdulla Mübarək, Hüseyin Bayqara, Məhəmməd Məsum, Müzəffər Hüseyin, Şah Qərib Mirzə və Əbül-Möhsün, Yusif Əndicani, Salman kimi müdriklərin öyüd və nəsihətləri, fəlsəfi fikirləri, əxlaqi keyfiyyətləri hekayətlər vasitəsilə açıqlanır.

Azərbaycan alimləri - akademik Həmid Araslı [4] və nəvəişünas-professor Cənnət Nağıyeva öz araşdırmalarında “Məhbubul-qülob”un adını çəkirlər. Hər iki alim orta əsrə aid müxtəlif tədqiqatlarında bu əsərin də adını qeyd etmişlər.

Məsələn, C.Nağıyeva bildirir ki, “Nəvai “Məhbubul-qülob”, “Məcalisun-nəfais” əsərlərində yaxşı tanıdığı məşhur şairlər, sənətkarlar cərgəsində Xəqani Şirvaninin, Nizami Gəncəvinin, İmadəddin Nəsiminin adını böyük ehtiramla çəkir” [5, s.9].

“Məhbubul-qülob” 1873-cü ildə İstanbulda çağatay türkcəsi ilə, 1948-ci ildə Moskvada və müxtəlif illərdə Özbəkistanda dəfələrlə nəşr edilmişdir. Tədqiqat obyektinə olaraq Türkiyədə və Özbəkistanda araşdırılmışdır.

Türkiyəli nəvəişünas alim, professor Vahid Türk “Məhbubul-qülob”u “Orxon-Yenisey abidələri” və “Qutadqubilik” kimi siyasətnamə-nəsihətnamə və ya siyasi ədəbiyyat janrına daxil edərək yazır ki, bu əsər Nəvainin son əsəri olmaqla yanaşı, bəlkə də, ədəbi-mədəni tariximizin ən vacib əsəridir. O bu əsəri çağatay türkcəsindən Türkiyə türkcəsinə uyğunlaşdıraraq nəşr etdirmişdir [6].

Bu sətirlərin müəllifi də dəfələrlə əsər haqqında tədqiqatlarında [7, 8, 9, 10, 11] qısa şəkildə olsa da, münasibətini bildirmişdir.

Qeyd edək ki, AMEA-nın Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun nadir əlyazmalar fondunda Əlişir Nəvainin “Məhbubul-qülob” əsərinin qədim əlyazma nüsxəsi (bir ədəd) qorunur.

Tarixi: 1281-ci (1864) ilə aiddir.

Katibi: *Hacı Cürcani*

Xətti: *nəstəliq*

Əlyazması gözəl ornamentlə bəzədilmişdir. Qırmızı meşin cild çəkilmişdir.

Başlanır: -

Bitir: -

Ölçüsü: *13 x 20 sm*

Həcmi: *94 vərəq*

Şifr: *M-104 / 11437 [7, s.272].*

“Risaleyi-tiyr andoxtan” (“Oxatma haqqında risalə”) - oxatmanın fəzilətləri

Çox kiçik həcmdə olan risalə cəmi 675 sözdən ibarətdir [12, s.302-305]. Oxatma sənətinin tarixi, fəzilətləri və mahiyyətindən bəhs edən hədis və dini rəvayətlərlə əhatələnmiş bu maraqlı əsər dastan mahiyyətindəndir.

Müəllif əsərini “Bismillahir-rəhmanir rəhim” (“Bağışlayan və mehriban Allahın adı ilə”), - deyə başlayaraq “Bütün aləmlərin pərvərdigarına salamlar olsun! Allahın Rəsulu və onun səhabələrinə daim salamlar olsun!” [12, s.302] şəklində nətlə tamamlayır.

“Elə ki, Adəm Ata əleyhissəlam şeytanın hiyləsi ilə Cənnətdən yerə endirildi, Allah Adəmin günahını bağışladı. Cəbrailə (ə) (*Allah ilə peyğəmbərlər arasındakı vasitəçi, ləqəbi “Ruhul-əmin”dir*) əmr etdi ki, Adəmə əkin işlərini öyrətsin. Cəbrail (ə) gəlib dedi ki, “Ey Adəm, Allah-Təala əmr etdi ki, sənə əkinçilik öyrədim”. Adəm Ata bunu eşidən kimi razı oldu.

Beləliklə, Allahın əmri ilə Adəm Ata əkin-biçinlə məşğul olmağa başladı, buğda əkdə. Amma qarğalar əkilən buğdanı yeyib dağıtdılar.

Bu zaman Adəm Ata Allaha üz tutub həmd elədi, kömək üçün Allaha yalvardı: “İlahi, mənim əməyim zay oldu”.

Bu yalvarışa cavab olaraq Allah-Təala Cəbrail (ə) vasitəsilə ona bir yay və bir neçə ox göndərdi. Yaydan oxun necə atılmasını Cəbrail (ə) Adəm əleyhissəlama öyrətdi.

Adəm Ata ilk oxu qarğalara tərəf atdı və xəta etdi, atdığı ox hədəfə dəymədi.

Cəbrail (ə) bu uğursuzluğa təbəssüm etdi.

Adəm Ata ikinci dəfə atanda ox nişana düz gəldi. Cəbrail (ə) bu dəfə şad oldu. Adəm Ata üzünü Cəbrailə (ə) tutub sual etdi: “Ey Cəbrail (ə), nədən əvvəl atanda təbəssüm etdin, amma ikinci dəfə atanda şad oldun?”

Cəbrail (ə) dedi: “Təbəssüm ona görə etdim ki, əgər ilk oxun nişana (qarğalara) dəysəydi, qiyamətə qədər heç bir şey balalarını onlardan xilas edə bilməzdi. İkinci dəfə ona görə şad oldum ki, ox atmaq Allahın lütfü və Adəm Səfinin möcüzəsidir”. Beləliklə, Adəm Səfinin bu möcüzəsi sonralar onun övladlarına miras qaldı”.

Belə bir rəvayətlə başlayan əsər, əslində, bu dünyanın yaranışının fəzilətlərini – əməyin, zəhmətin, bu yolda çəkilən qayğının, halallığın gözəlliklərini anladır. Hər nə varsa, kim nə edir, nə iş görürsə, hamısı Allahın hökmündədir, Allahın xəbəri var, hər işə yol açan, hər kəsə yol göstərən Uca Rəbbimizdir.

Əsər sırf dini məzmun daşsa da, əxlaqi dəyərlər – insan oğlunun yer üzündə çəkdiyi əməyin, zəhmətin halallığına işarədir.

Əsərdə heç bir əlavə izah olmadan yalnız oxatmanın fəzilətləri hədislər vasitəsilə anladılır. Məsələn: “Səhabələri Peyğəmbərdən (s) təəccüblə soruşur: “Ey Rəsulullah, ox atmağın savabı nədir?” Rəsulullah buyurdu ki, “Əgər ox atmağın böyük savabını desəm, xalq ticarət işlərini yığışdırıb, yalnız ox atmaqla məşğul olar. Və ox atmaqdan başqa bir şey etməzlər. Ancaq bir saat ox atmağın savabı əlli ilin mükafatına bərabər olacaq”.

“Peyğəmbər səhabələri ilə bir gün gəlib görür ki, Səd ibn Əbu Vəkkas (Məhəmməd peyğəmbərin (s) səhabələrindən biri) övladlarına ox atmaq öyrədir. Həzrət Peyğəmbər (s) dayanıb nişangaha baxır. Bu zaman bir gənc peyda olur və gəlib ox atır. Bu hala peyğəmbər şad olur. Səhabələr soruşur: “Ey peyğəmbər, nə səbəbə şad oldunuz? Peyğəmbər cavab verir ki, o igid gəldiyi zaman günahkar idi, amma ox atıb paklaşdı və günahları dəf oldu. Bu səbəbdən şad oldum”.

“Bir gün Səd ibn Əbu Vəkkas ox atarkən Cəbrayıl (ə) peyda oldu və Həzrət peyğəmbər (s) gəlib Səd ibn Əbu Vəkkasın yanında dayandı. Peyğəmbər (s) dedi: “Ey Səd ibn Əbu Vəkkas, mənim üçün bir ox at”. Ardınca Cəbrayıl (ə) dedi: “Ey Rəsulullah, Səd ibn Əbu Vəkkasa de ki, bir ox da mənim üçün atsın”. Vəkkas bu iki oxu atandan sonra Peyğəmbər (s) dedi: “Bir ox da Allah-Təalanın adına at”. Səd ibn Əbu Vəkkas yenə bir ox atdı. Sonra səhabələr nişangaha tərəf qaçıb oxları gətirdilər. Amma o ox ki, Allahın adına atılmışdı, onu tapmadılar. Cəbrayıl (ə) gəlib dedi: “Ey Məhəmməd, Allah-Təala dedi ki, o oxu tapmasınlar, çünki o, behiştə Səd ibn Əbu Vəkkasa yer tutub dayanıb”.

Beləliklə, əsərdə oxatmanın savabları hədislər vasitəsilə anladılır. Əsərin yazıldığı zamanlarda ox-kaman silah növü kimi istifadə olunurdu. Vətənin qorunması, əsgərlərin fədailiyi və cəsurluğu baxımından mahir nişançı olmaq gərək idi. Bunun üçün saraylarda xüsusi təlimçilər vardı. Vətəni sevmək, onu qorumaq üçün Allah və Peyğəmbər sevgisi də bir vəsilə idi.

Müasir dövrümüzdə oxatma idman növü olaraq öyrədilir və idman bayramlarında göstərilir. Bu haqda nəvəişünas Erqaş Açılov yazır: “Birincisi, bu sənət hər bə və idmana aid bir təhsildir. Bu, vətəni, xalqı və ailələrini qorumaqdır. Bu, sülh üçün vacibdir”.

“Risaleyi-tiyər andoxtan”ın əlyazması, mətninə dair izahlar və tərcümələr böyük nəvəişünas-alim Siyuma Ğəniyevaya aiddir [12, s.305]. Risalə Buxara xanlığının 1645-1681-ci illərdə hökmdarı olmuş Əbdüləziz xan ibn Nadir Məhəmməd xan ibn Din Məhəmməd xanın (1614-1683-ci illərdə yaşamış xan Buxara xanlığını idarə edən sülalələrdən biri - Həştərxanilərə mənsub idi) kitabxanasındakı bir məcmuənin içindən tapılmışdır.

Əsəri tədqiq edərkən böyük nəvəişünas-alim, Özbəkistan qəhrəmanı, professor Suyima Ğəniyeva və Urfan Atajanın həmmüəllifi olduqları məqalədə risalənin məzmun və mahiyyətini araşdıraraq onun Nəvai qələminə mənsubluğu haqqında bəzi dəlil və mülahizələri ortaya qoymuşlar [13, s.120-124].

Bundan əvvəl, E.Bertels “Nəvai” və A.A.Semyonov “Nəvai əlyazmalarının təsviri” [14] əsərlərində risalənin Ə.Nəvaiyə aid olduğunu qeyd etmişlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Navoiy, Alisher. Tula asarlar toplami. 10 jildlik, IX jild. Toshkent: Ğafur Ğulom nomidaqi naşriyet-matbaa ijodiy uyi, 2011, 692 bet. (B.549-629).
2. Ülvi Almaz. Əlişir Nəvai Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında (məqalələr toplusu). Bakı: "Nurlan", 2009, 360 səh.
3. Юсупова Дилнавоз. Ўзбек мумтоз адабиёти тарихи (Алишер Навоий даври). Т.: «Академнашр», 2013, 472 bet.
4. Araslı Həmid. Azərbaycan ədəbiyyatı: tarixi və problemləri. Bakı: "Gənclik", 1998, 732 səh.
5. Nağıyeva Cənnət. Azərbaycanda Nəvai. Bakı: "Tural-Ə", NPM, 2001, 264 səh.
6. Ali Şir Nevayi. Mahbubu'l Kulüb (Gönüllerin sevgilisi). Hazırlayan Prof.Dr. Vahit Türk. Ötüken Neşriyatı, 2016, 176 sayfa.
7. Ülvi Almaz. Azərbaycan - özbək (cığatay) ədəbi əlaqələri (simalar, dövrlər, janrlar, təmayüllər). Bakı: "Nurlan", 2008, 328 səh.
8. Ülvi Almaz. Özbək ədəbiyyatı (ədəbi portret cizgiləri, araşdırmalar). Elmi redaktoru və ön söz müəllifi: akademik İsa Həbibbəyli. Bakı: "Elm və təhsil", 2016, 316 səh.
9. Ülvi Almaz. Şərq təzkirəçilik tarixindən: dərs vəsaiti (elmi redaktoru: t.e.d., əməkdar elm xadimi A.A.Xələfov). Bakı: "Elm və təhsil", 2018, 166 səh.
10. Əlişir Nəvai və Azərbaycan ədəbiyyatı. "Əlişir Nəvainin anadan olmasının 575 illiyi münasibətilə Bakıda AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun, M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun və Özbəkistan Respublikasının Azərbaycandakı səfirliyinin birgə keçirdikləri "Əlişir Nəvai və Azərbaycan ədəbiyyatı" adlı beynəlxalq elmi konfransın materialları (Bakı, 16 noyabr 2016-cı il). Nəşrə hazırlayan və redaktoru: prof.dr.Almaz Ülvi. Bakı: "Elm və təhsil", 2017, 72 səh.
11. Ulviy Olmos. O'zbek adabiyoti va Ozarbayjon (tadqiqotlar, adabiy portretlar). Mas'ul muharrir va so'zboshi mualliflari: prof.dr. Qozoqboy Yo'ldoshev, doç.dr. Sirdaryoxon O'tanova. Toshkent: "Kamalak" nashriyoti, 2016, 216 bet.
12. Алишер Навоий. Рисолаи тийр андохтан \ Мукамал асарлар тўплами. 20 ж.ли, 16-ж. Т.: 2000, Б. 302–305.
13. Suyima Ğəniyeva, Orfan Atajan. Alisher Navoiyning "Risolai tiyr andoxtan" asari // "Təfəkkür" j., 1995, №3-4, səh.120-124.
14. Semenov A.A. Nəvai əlyazmalarının təsviri. Daşkənd: 1940 (burada risalənin Ə.Nəvaiyə aid olduğu qeyd edilib).
15. Эргаш Очилов: Тарих ва шахс туркумидан. Алишер Навоий. Т.: "O`zbekiston", 192 bet.

Алмаз Биннатова

О ДВУХ РЕЛИГИОЗНЫХ ПРОИЗВОДЕНИЙ АЛИШЕРА НАВОИ

«Махбуб ул-кулуб» (Возлюбленный сердец)

«Рисолаи-тийр андохтан» (Трактат об искусстве стрельбы из лука)

РЕЗЮМЕ

В статье приводятся сведения о творчестве великого мыслителя Алишера Навои «Махбуб ул-кулуб» (Возлюбленный сердец), написанном в 1500 году, и еще одном небольшом произведении «Рисолаи-тийр андохтан» (Трактат об искусстве стрельбы из лука), состоящем из 675 слов. В «Махбуб ул-гулубе», который считается высшим моральным учебником в истории нашей культуры, в истории общетюркской литературы, автор передал свой жизненный опыт по вопросам государственного управления и семейных вопросов в виде рассказов. Содержание состоит из богатых наблюдений жизни Навои, художественных мыслей и философских выводов о восприятии мира. В то же время в этой работе он дал новую интерпретацию взаимосвязи между общественно-политическими событиями своего времени и правящей идеологией (идеологией власти).

В «Рисолаи-тийр андохтан» Алишер Навои предоставляет информацию об истории, достоинствах и сущности искусства стрельбы из лука через хадисы и религиозные повествования. Работа объясняет достоинства создания этого мира - красоту тяжелого труда, усердия, заботы и честности.

Almaz BINNATOVA

ABOUT TWO RELIGIOUS WORKS OF ALISHER NAVOIY

“Mahbub ul-qulub” (Beloved of hearts)

“Risolai-tiyr andohtan” (Treatise on the art of archery)

SUMMARY

The article provides information about the genius thinker Alisher Navoiy's work «Mahbub ul-qulub» (Beloved of hearts) written in 1500 and another small work «Risaleyi-tiyr andohtan» (Treatise on the art of archery) consisting of 675 words. In «Mahbub ul-qulub», which is considered to be the highest moral textbook in the history of our culture and in the history of common Turkic literature, the author conveyed his life experience on public administration and family issues through the stories. The content of these stories consists of Navoiy's rich life experience, artistic thoughts, and philosophical conclusions of his perception of the world. At the same time, in this work, he gave a new interpretation of the relationship between the socio-political events of his time and the ruling ideology (ideology of power).

In “Risaleyi-tiyr andohtan” Alisher Navoiy provides information about the history, virtues and essence of the art of archery through hadiths and religious narrations. The work explains the virtues of the creation of this world - the beauty of hard work, diligence, care and honesty.

HERMAN HESSENİN İLAHİ VƏHDƏT İDEYASI

Arzu HACIYEVA,
AMEA-nın Fəlsəfə İnstitutunun
Azərbaycan fəlsəfə tarixi şöbəsinin müdiri,
fəlsəfə elmləri doktoru,
arzuhaciyeva@mail.ru

AÇAR SÖZLƏR: *Herman Hesse, müdriklik, ilahi vəhdət, müxtəliflik, həqiqət, Şərq, Qərb, bəşəriyyət.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *Герман Гессе, мудрость, божественное единство, многообразие, истина, Восток, Запад, человечество.*

KEY WORDS: *Hermann Hesse, wisdom, divine unity, diversity, truth, East, West, humanity.*

Müdriklik bütün xalqlarda eynidir... İki, üç deyil, yalnız bir müdriklik vardır...

Mənim dünyada hər şeydən çox, dərindən inandığım, hər məsləkdən müqəddəs sandığım – vəhdətdir, kainatın ilahi vəhdətidir və bütün əzablar, bütün şər yalnız ona görə baş verir ki, biz, hər birimiz tamın ayrılmaz hissəsi olduğumuzu artıq hiss etmirik, “mən”imiz özünü çox uca tutur.

Herman Hesse

Tarix boyu harada və nə zaman yaşamağından asılı olmayaraq, öz mədəniyyətləri çərçivəsində spesifik dünya anlamı və dünyaduyumu kimi başa düşülən Şərq və Qərbin vəhdətini təmsil edən, başqa sözlə, şərqli olub özündə Qərb ruhunu, qərbli olub Şərq ruhunu daşıyan, bu iki fərqli düşüncə tipinin dialoqunu yaradıcılıqlarında orijinal şəkildə gerçəkləşdirə bilən nadir insanlar həmişə olmuşdur. Dərin psixologizmi, fikir və obrazlarının simvolik, mistik örtüyü ilə seçilən “Siddharta”, “Demian”, “Çöl canavarı”, “Şərq ölkəsinə ziyarət”, “Muncuq oyunu” əsərlərinin müəllifi kimi tanıdığımız, XX əsrin məşhur siması, mütəfəkkir yazıçı, böyük humanist, Nobel mükafatı laureatı Herman Hesse (1877-1962) məhz belə şəxsiyyətlərdəndir. “Mən musiqiçi olsaydım, çətinlik çəkmədən iki xətdən, iki tonallıqdan və not sırasından ibarət iki səslə melodiya yazardım, onlar bir-birinə uyğun gələr, bir-birini tamamlayar, bir-birilə mübarizə aparar, bir-birinin şərti olar, hər halda, sıranın hər bir nöqtəsində bir-birilə ən sıx və ən canlı təmasda olardılar. Və notları oxumağı bacaran hər kəs mənim ikili melodiyanı oxuya, daim hər bir tonda onun əks tonunu, qardaşını, düşməninə, antipodunu görə və eşidə bilərdi” [1]. Pövestlərindən birində söylədiyi bu sözlərdə Hesse öz həyat amalını ifadə etmişdir. O, əksliklərin mübarizəsindən doğan vəhdət ideyasını, özü də qeyd etdiyi kimi, notların olmasa da, sözlərin, fikirlərin vasitəsilə daim öz yaradıcılığında təlqin etməyə can atmışdır.

Yazıçı dünyanı dialektik şəkildə qavrayır. Onun fikrincə, əksliklər, “dünyanın böyük

ziddiyyətləri” – materiya və ruh, xeyir və şər, işıq və qaranlıq, gözəllik və eybəcərlik, günahkarlıq və müqəddəslik yalnız bir anlıq əkslik kimi görünür, əslində, onlar fasiləsiz olaraq bir-birinə keçir, bir-birinə çevrilir. Odur ki, Hesse hərəkatın son səbəbindən daha çox hərəkatın özü, təşəkkülün nəticəsindən daha çox təşəkkülün özü, hazır cavabdan daha çox sualın özü maraqlandırır. Onun roman və povestlərində hazır həqiqətlər, həyat sınaqlarından çıxmağa kömək edən hazır göstərişlər, reseptlər tapa bilməzsən. Burada sirli-tilsimli üsullarla iztirablardan doğan aydın bir həqiqət oxucunun ona ürəkdən inandığı məqamda tamamilə əks bir həqiqətlə inkar edilir. Və yeni yaranan həqiqət aydınlığına, inandırıcılığına görə əvvəlkindən qətiyyətlə geri qalmır. Bu bir-birini inkar edən həqiqətlərdən baş çıxarmağın yeganə üsulu onların hamısını eyni zamanda, olduğu kimi, necə var elə qəbul etmək, məntiqi əksliklərin təxəyyüldəki ikiliyini aradan qaldırmaqdır. Mütəfəkkirin fəlsəfi dünyagörüşünün mərkəzində duran bu ideya onun bütün yaradıcılığında qızıl xətlə keçir, inikası hər bir əsərində görünür. Əyanilik xatirinə, onun 1959-cu ildə qələmə aldığı təkcə elə “Çin əfsanəsi”ni [2, s.226-227] xatırlatmaq, zənnimcə, yetərlidir.

Müdrək Men Se (yazıcının təxəllüsü idi. Çin dilində “*men*” - *yuxu*, “*se*” - *görmək* deməkdir) haqqındakı əfsanənin məzmunu belədir: gənc rəssamların görməyin yeni üsulunu sınamaq üçün başları üstündə dayanmağı məşq etdiklərindən xəbər tutan Men Se özü də başı üstündə bir qədər durduqdan sonra şagirdlərinə deyir: “Başın üstündə duranda dünya yeni formada və daha gözəl görünür”. Piri-ustad sözə xəsis imiş, şagirdlərini təlimlə deyil, daha çox öz həyat tərzini örnəkləri ilə tərbiyə edərmiş. Odur ki, ağzından çıxan hər bir kəlməsi xüsusi dəyər kəsb edirmiş. Ona görə də bu sözləri dildən-dilə düşüb məşhurlaşır. Yenilikçi gənclər ustadın onların təcrübəsini bəyəndiyini bilib çox sevinir, qürur duyub öyünməyə başlayır, qocalar isə heyrətlənib əsəbiləşirlər. Elə bu vaxt ustadın daha bir kəlamı yayılır: “Nə yaxşı ki, insanın iki ayağı var! Başı üstə dayanmaq sağlamlığa ziyandır, elə ki, yenidən ayaqların üstünə qayıdırsan, dünya ikiqat gözəl görünür”. Bu sözlər həm özlərini aldadılmış və ələ salınmış hiss edən gəncləri, yəni başı üstə durmaq həvəskarlarını, həm də möhtərəm şəxsləri hiddətləndirir. Möhtərəmlər deyirlər: “Men Se bu gün bir şeyi iqrar edir, sabahsa onun tam əksini. Amma iki həqiqət ola bilməz. İndi bundan sonra ağılı itirmiş qocanı kim ciddiyyə alar?!” Yenilikçilərin və hörmətli məmurların onun barəsində söylədiklərini ustada çatdıranda o gülür. Şagirdləri ondan izah istəyəndə deyir: “Əziz oğullarım, gerçəklik mövcuddur və onu heç cür dəyişdirə bilməzsən. Amma həqiqətlər, yəni gerçəklik haqqında sözlərdə ifadə edilmiş rəylər saysız-hesabsızdır və onların hər biri haqlı olduğu qədər də haqsızdır”. Şagirdləri onu nə qədər dilə tutub yalvarsalar da, bundan artıq heç nəyi izah etmir...

Hesse tez-tez deyərdi ki, vəhdətə ondakı müxtəlifliyə görə hörmət edir. Şərq və Qərb arasında münasibətə də bu paradigmadan yanaşırdı: onları bərişdirməyə, bir-birilərinə bərabər olduqlarına inandırmağa çalışırdı. Şərq və Qərb müdrəkliyi, onun fikrincə, həyatın onların arasında fasiləsiz yırğalandığı, gah o, gah da bu tərəfə fasiləsiz hərəkatda olduğu iki qütbü, dünyanın iki əsasını təşkil edir. Həqiqət də bu iki qütb arasındadır, daha dəqiq desək, onların canlı və qarşılıqlı sıx təsiri və əlaqəsindən doğmaqdır.

Maraqlıdır ki, Herman Hesse ilahi vəhdət ideyasını böyüyüb boya-başa çatdığı xristian əhatəsindən deyil, qəlbinə daha yaxın olan Şərqi düşüncəsindən, tərcümələr vasitəsilə tanış olduğu qədim hind dini və fəlsəfəsindən, Budda və Upanişadların kəlamlarından (heç şübhəsiz, buna onun protestant-pietist valideynlərinin uzun illər Hindistanda yaşayıb missionerlik etmələri, hind mədəniyyətinə və dillərinə bələd olmaları və rəğbəti də təsir etmişdir), daha sonralar isə Çin müdrikləri Konfutsinin, Lao-tszının görüşlərindən mənimsəmişdir. O, xristian həyat tərzinə və əxlaqına tamamilə zidd olan bu baxışları və bilgiləri sadəcə əxz etməmiş, yenidən dəyərləndirmiş, iki dünya müharibəsinin şahidi olmuş öz dövrünün, Avropanın, Almanyanın mürəkkəb fəlsəfi-siyasi problemləri ilə orijinal şəkildə əlaqələndirə bilmişdir.

Görünür, Herman Hesse İslam Şərqiində yaranan dini, mistik-fəlsəfi cərəyanlarla, sufilik və onun görkəmli nümayəndələrinin “vəhdət əl-vücut”a dair görüşləri ilə tanış olmamışdır. Hər halda, irsində bu bərdə məlumata təsadüf etmirik. Lakin mütəfəkkirin hər yerdə vəhdət ideyasının fəlsəfi mahiyyətindən çıxış etməsi onun dünyagörüşünü həmin baxışlara yaxınlaşdırır, onlar arasında ümumiliyi, həmahəngliyi aşkar etməyə imkan verir. Həmin bənzər mülahizələr özlərində tolerantlıq, humanizm ideyalarını ehtiva etməklə bir-birini tamamlayıb güvvətləndirməsi baxımından da diqqəti cəlb edir.

Həqiqətin özünə zühur yeri tapdığı bütün inancları bir-birinə bacı bilən Hesse din və kilsəyə təkcə bir məsələdə – məhz onlara xas olan dözümsüzlük meylinə görə etirazını bildirmişdir. O, istər xristianların, istərsə də müsəlmanların öz dinlərinin bütün ləyaqət və müqəddəsliyinə rəğmən, imtiyazlı, müstəsna hüquqa malik olması haqqında iddialarını qəbul etməmişdir. Bu mənada, bir din kimi Hinduizmə üstünlük vermişdir. Hesse məktublarından birində (5.2.1923) Allaha aparan yollar tapmaq istiqamətindəki gərgin söylərindən söhbət açmış, tədricən həqiqətin spesifik xristian formasına antipatiyasının azaldığını qeyd edərək yazmışdır: “Bununla belə, mən hind yoluna sadıq qaldım. Və ona görə yox ki, onu xristian yolundan yaxşı hesab edirəm, ona görə ki, Xristianlığın özünəgüvəni, Paveldən başlayıb bütün xristian teologiyasından keçib gələn həqiqətə və Allaha inhisarçı sahiblik iddiası mənə xoş gəlmirdi...” [3, s.198].

Hinduizm mütəfəkkirin məsləyinə daha uyğun idi, çünki o, özündə ən ağılasığmaz əkslikləri, bir-birilə qətiyyənlə uyuşmayan fikirləri, ən ziddiyyətli əhkam, mərasim, mif və kultları asayıb birləşdirir. Hesse bunu həmin dinin mahiyyətindəki – qərblə insan üçün anlaşılması müşkül olan – Allahın eyni zamanda həm transsendent, həm də immanentliyinə inamla əlaqələndirir. Bu fikri fəlsəfəsinin əsasında Allahın ikili təbiətə malik olması haqqında müddəanın durduğu orta əsrlər sufi mütəfəkkiri Muhyiddin ibn Ərəbinin yaradıcılığı da təsdiq edir. Tolerantlığın qarçılarından olan İbn Ərəbi göstərirdi ki, hansı dinə etiqad etməsindən asılı olmayaraq, hər bir dindar öz inamında haqlıdır, səhvi yalnız məhz onun Allaha tam dolğunluğu ilə itaət bəsləməsinə əminliyindədir. Çünki bütün dinlərin – bütperəstliyin, xaçperəstliyin, iudaizmin və i.a. örtüyü altında Həqiqət gizlənmişdir. Bunu bildiyinə görə fəxrə deyirdi: “İnsanlar müxtəlif etiqadlar yaratmışlar, mən isə nəzərimlə onların hamısını əhatə edirəm”.

Allahın həm transsendent, həm də immanentliyinin iqrarı məntiqi olaraq öz substansionallığında və zaman təzahüründə dünyanın ikili olduğu kimi insanın da ikili olması

barədə konsepsiyaya gətirib çıxarır. İbn Ərəbi bunu poetik şəkildə belə ifadə etmişdir:

Mahiyyət ikidir məndə: biri “O”dur (yəni Allah), biri “mən”,

Onda isə yoxdur ancaq məndə olan həməən “mən”.

Amma təzahürü işıq saçır Onun məndə,

Sanki bizik (Onun) ağzınadək doldurulmuş qədəhində [4, s.174].

Hesse isə bu təsəvvürü qədim hind fəlsəfəsindən əxz etdiyindən İbn Ərəbinin insandakı “o” (yəni ilahi) adlandırdığı başlanğıcı hindlilərin dili ilə Brahmana bərabər tutulan ilahi, əbədi Atman kimi, “bizim Allahda, həyatda, bütövdə, şəxssizdə, fəvqəlfəxsədə olan payımız” kimi səciyyələndirir. O yazır: “Hind nöqtəyi-nəzərinə, yəni Upanişadların və bütün buddizməqədərki fəlsəfənin nöqtəyi-nəzərinə, mənim yaxınım təkcə “mən kimi insan” deyil, məndir, o, mənimlə nə isə eyni olandır, onu məndən, məni səndən ayırmaq yalandır, mayyadır. Bu təfsir həmçinin yaxınımına sevginin etik mənasını tamamilə ifadə edir” [2, s.219].

Cəlaləddin Ruminin “Məsnəvi”sindəki məşhur hekayə Herman Hessenin bu sözlərinin mənə məzmununa görə eyni olub, sevginin mahiyyətini parlaq poetik obrazda canlandırır. Mənzumədə deyilir: “Dostu sevgilisinin qapısını döyür. Onun içəridən “Kimdir?” sualına “Mənəm” deyər cavab verir. “Çıx get, sən hələ yetişməmişən, yetkin olmayan mənimlə bir masada əyləşə bilməz” - deyərək dostu qapını açmır. Bir il uzaq diyarlarda sərgərdan gəzib dolandıqdan, ayrılıq alovunda yanıb yaxıldıqdan sonra yenə dostunun yaşadığı yerə qayıdır, qapını tıqqıldadır. “Kimdir orada qapını döyən o özgə?” sualına bu dəfə o fikirləşib cavab verir: “Buradakı da sənə, sevgilim”. “Əgər sən elə həmin mənəmsə, onda keç içəri, ey mən, amma iki mən üçün mənim mənzilim darısqaldır” - deyərək dostu onu evə buraxır...

Bu rəmzi mənə daşıyan hekayəni Hessenin insanda mövcud olan iki “mən” haqqındaki konseptindən çıxış edərək belə də təfsir etmək olar: dostunun qapısını döyənin birinci halda “təkəbbürlü və səbirsiz “mən”inə sonda “əbədi, sakit və səbirli “mən”i qalib gəlir.

İnsanın öz daxili aləmində həmin əbədi ilahi “mən” axtarışının çətinliyi, iztirablardan, ümitsizlikdən keçərək əldə edilməsi və onun vasitəsilə vəhdətə qovuşması ideyasına inam Herman Hessenin mistik, utopik “Şərq ölkəsinə ziyarət” povestinə də xasdır. İstər qədim hind və Çin, istərsə də orta əsrlər sufilik fəlsəfəsinin bütün mövcudatın öz əksliklərində əzəli Vəhdətin yalnız az müddətdə təcəssüm etmiş hissəcikləri olub, labüd olaraq Ona qayıdacaqları barədə ideyaları əsərdə XX əsrdə yaşayan qərbli qəhrəmanın – musiqiçi H.H.-nin dili ilə özünəməxsus bədii-fəlsəfi həllini tapır. H.H.-nin daxil olduğu qardaşlıq zəvvarların Şərq ölkəsinə zaman və məkan xaricində yürüş-səyahətini təşkil edir. Hessenin Şərq ölkəsi sadəcə bir ölkəni və ya coğrafi məkanı təmsil etmir, o, işığın çıxıb yayıldığı yer, mənbədir, ruhun əbədi can atdığı doğma ev, vətən, sübh, ilk başlanğıcdır. “O (yəni Şərq Ölkəsi), hər yerdədir və heç yerdə deyil; bütün zamanlar onda zamanın fəvqündə duranın vəhdətini təşkil edir” [5, s.36].

Bu yürüşün iştirakçıları gah qrup halında, gah da təklikdə müxtəlif məkan və zamanlardan keçərək öz yolları ilə gedirlər, onlardan hər birinin ürəyində arzusu, istəyi, xəyalı olsa da (məsələn, H.H. səyahət zamanı “Min bir gecə”dəki şahzadə Fatmanı tapıb görməyi, mümkün olarsa onun məhəbbətini qazanmağı arzulayır), bir-biri ilə gizli bağlarla birləşən vahid axının

şırnaqlarını təşkil edir, qəlblərində eyni ixtlası, eyni inamı, eyni əhdi daşıyırlar. Bu povest Fəridəddin Əttarın “Məntiq ət-Teyr” (“Quşların söhbəti”) poemasını xatırladır. Əttarın əsərində quşlar Simurq quşunu tapmaq üçün tərəddüd, şübhə və qorxularını dəf edərək min bir əziyyətlə sufi yolunun məqamlarını təmsil edən vadilərin üzərindən uçub keçir və sonuncu fəna vadisində məqsədlərinə çatırlar. Aydın olur ki, onların özləri elə Simurq quşu imişlər (farsca “Si mürğ” - otuz quş). Hessenin qəhrəmanının Şərqi ölkəsinə aparan yolda etdiyi səhvlərə, ondan sarmasına görə keçirdiyi mənəvi sarsıntı, əzablar onun saflaşmasına kömək edir: o, substansiyasının tədricən tamamilə öz əksliyinə – əsərin digər personajı, zənnvarların nöqəri və qardaşlığın gizli rəhbəri olan Leoya axıb süzüləcəyini, sonda təkcə Leonun qalacağını görür. Rəmz olan Leo isə əsərdə, əslində, xidmət və ağılıq etmək əksliyini özündə birləşdirən ilahi başlanğıcın təmsilçisidir.

Hesseyə görə, heç bir təsvirdən, müqayisədən qorxmayan vəhdət ideyası zamanından asılı olmayaraq, bütün xalqlarda analoji rəmzlərdə təfsir edilmişdir. Biz də sufi düşüncəsi ilə bu təfsirlər arasındakı uyğunluğa məhz müqayisə vasitəsilə baxmağa çalışdıq. Zənnimizcə, bunlar onun aşağıdakı sözlərindəki həqiqəti də təsdiq edir: “Bəşəriyyətin hər bir inkişaf pilləsində həqiqətə can atan insan üçün bundan daha mühüm və təskinedici bilik ola bilməz: irqlərin, dərinin rənginin, dil və mədəniyyətlərin müxtəlifliyi Vəhdətə əsaslanır, müxtəlif insanlar və mənəviyyatlar mövcud deyil, yalnız Bir Bəşəriyyət, bir Mənəviyyat mövcuddur” [2, s.224].

ƏDƏBİYYAT

1. Гессе Герман. Курортник. Заметки о моем лечении в Бадене / <http://www.hesse.ru/books/read/?book=kurortnik&page=9>
2. Восток–Запад. Исследования. Переводы. Публикации. Выпуск 1. М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1982.
3. Jürgen Below (Herausgeber): Hermann Hesse: Der Vogel kämpft sich aus dem Ei. Eine dokumentarische Recherche der Krisenjahre 1916–1920, Igel Verlag, Hamburg 2017.
4. Ибн Араби. Геммы мудрости (перевод с арабского) // А.В.Смирнов. Великий шейх суфизма (опыт парадигмального анализа философии Ибн Араби). М.: Наука (издательская фирма “Восточная литература”), 1993.
5. Гессе Герман. «Избранное». Сборник (перевод с немецкого). М.: Радуга, 1984.

Арзу Гаджиева

ИДЕЯ БОЖЕСТВЕННОГО ЕДИНСТВА ГЕРМАНА ГЕССЕ

РЕЗЮМЕ

Все творчество выдающегося писателя-мыслителя XX века, великого гуманиста, лауреата Нобелевской премии Германа Гессе, пронизано идеей божественного единства, лежащей в основе многообразия мира. И эта идея впервые открылась ему в своем восточном воплощении, сначала в индийском, позже в китайском. Сравнивая его философские размышления с суфийскими интерпретациями идеи “вахдат аль-вуджуд” великих мыслителей мусульманского Востока – Фаридаддина Аттара, Ибн Араби, Джалаладдина Руми, автор статьи пытается обосновать правдивость мысли Гессе о том, что мудрость у всех народов Востока и Запада одна и та же, также она не имеет временных границ.

Arzu Hajiyeva

THE IDEA OF THE DIVINE UNITY OF HERMANN HESSE

SUMMARY

All creativity of the outstanding writer - thinker of the 19th century, great humanist, Nobel prize-winner Hermann Hesse is inspired by the idea of the divine unity, which underlies diversity of the world. And this idea was first revealed to him in eastern manifestation, first in Indian, and later in Chinese. Comparing the thinker's philosophical reflections with Sufi interpretations of the idea of “vahdat al-wujud” of the great thinkers of the Muslim East - Faridaddin Attar, Ibn Arabi, Jalaladdin Rumi, the author of the article tries to show the truthfulness of Hesse's thought that the wisdom of all peoples of the East and West is the same and also it has no time limits.

AZƏRBAYCANLI HƏDİSSÜNAS VƏLİYYUDDİN XƏTİB ƏT-TƏBRİZİ VƏ ONUN HƏDİS ƏDƏBİYYATINA TÖHFƏLƏRİ

Rüfət ŞİRİNOV,

fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru

AÇAR SÖZLƏR: Azərbaycan, hədis, ət-Təbrizi, Mişqat əl-Məsabih.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: Азербайджан, хадис, Ат-Табризи, Мишгат аль-Масаби́х.

KEY WORDS: Azerbaijan, hadith, Al-Tabrizi, Mishgat al-Masabih.

Giriş

Heç şübhəsiz, İslam mədəniyyətinin və ədəbiyyatının formalaşmasına azərbaycanlı alimlər də öz töhfələrini vermişlər. Demək olar ki, VII əsrin ikinci yarısından etibarən dini sahədəki əsərlərin əksəriyyəti ərəb dilində yazılmağa başlanmışdır. Bu amil ərəb dilinin həmin dövrdə nə dərəcədə əhəmiyyətli sayıldığını göstərməklə yanaşı, eyni zamanda azərbaycanlı alimlərin nə qədər mahir olduqlarını göstərir. Məsələn, Əhməd ibn Harun əl-Bərdici (v. 301/916) hədis elmləri, Əbu Bəkr Muhamməd ibn Abdullah əl-Bərdəi (v. 340/951) fiqh və İslam hüququ, Nəsrəddin Tusi (v. 672/1274) əqaid, fəlsəfə, Əkmələddin Naxçıvani (v. 710/1302) İslam fəlsəfəsi, Nemətullah ibn Mahmud ən-Naxçıvani (v. 920/1514) Quran və təfsir, Seyid Yəhya Bakuvi (v. 867/1462) isə irfan və təsəvvüf sahələrində mənbə əhəmiyyəti kəsb edən əsərlər qələmə almışlar. Odur ki, İslam ədəbiyyatının formalaşmasında Azərbaycan məktəbinin özünəməxsus yeri vardır desək, yanılmırıq. Bu alimlərin hər birinin həyatının və əsərlərinin araşdırılaraq elm dünyasına ərməğan edilməsi azərbaycanlı alimlərin İslam mədəniyyətinə qazandırdığı dəyərlərin ortaya qoyulması baxımından böyük əhəmiyyət daşıyır.

Biz mədəniyyət tariximizi, intellektual keçmişimizi bu alimlər sayəsində tanıyır və özümüzü dərinləndiririk. Təəssüflə qeyd etməliyik ki, alimlərin yazıb-yaratdığı əsərlərin böyük əksəriyyəti dövrümüzdə çatmamış, əlimizdəkilərin isə əksəriyyəti əlyazma formasında kitabxanalarda öz tədqiqatçıları gözləməkdədir. Bu irsin ciddi tədqiqata ehtiyacı var.

İslam dininin əsas mənbələrindən birini təşkil edən hədis elmi sahəsində də azərbaycanlı mühəddislərin əvəzsiz çalışmaları olmuşdur. Hər biri ayrı-ayrılıqda tədqiq ediləcək dərinlik və əhəmiyyətə malikdir.

Bu məqalədə Təbrizdə dünyaya göz açmış, sonra dövrün elm mərkəzi sayılan Bağdadda yaradıcılığına davam etmiş Şeyx Vəliyyuddin Xətib ət-Təbrizinin həyat və yaradıcılığına, o cümlədən onun hədis sahəsində qələmə aldığı “*Mişqat əl-Məsabih*” əsərinin xüsusiyyətləri və elm aləmində açdığı çıxıra toxunulmuşdur. Xətib ət-Təbrizinin yazdığı əsərlər nəinki öz dövründə və bölgəsində, hətta sonrakı dövrlərdə də insanlara hədis sevgisini aşılamış, dini həyatlarında sabitqədəm olmalarına təkan vermişdir.

Xətib ət-Təbrizinin həyatı

İslam dini sahəsində yazıb-yaratmış, hədis rəvayəti ilə məşğul olmuş bütün alimlərin tərcümeyi-halları və elmi fəaliyyətləri barəsində məlumat verən xüsusi əsərlər qələmə alınmışdır. Bunlara ümumilikdə “Təbəqat”, “Cərh və Tədil”, “əs-Siqat”, “əz-Züafa” adları verilmişdir. Ona görə də hər hansı müsəlman alimin həyat və yaradıcılığı barədə məlumat əldə etmək istəyən tədqiqatçı mütləq bu əsərlərə nəzər salmalıdır. Biz də Xətib ət-Təbrizini tədqiq edərkən bu əsərlərə müraciət etdik. Ancaq əfsuslar olsun ki, Xətib ət-Təbrizinin hədis elmi sahəsində son dövr kimi qəbul edilən XIV (h. VIII) əsrdə yaşadığına dair yuxarıda sadaladığımız növ əsərlərdə səthi məlumatlara yer verilmişdir. Əldə edə bildiyimiz məlumatlar, əsasən, onun əsərinə şərh yazmış alimlərin qeydlərindən ibarətdir.

Mənbələrin verdiyi məlumata görə, adı Əbu Abdullah Vəliyuddin Məhəmməd ibn Abdullah Xətib ət-Təbrizi, əl-Öməri, əl-Bağdadidir [1, c.10, s.211; 2, c.2, s.1699; 3, c.6, s.238; 4, s.133; 5, c.1, s.14-15]. Hicri VIII əsr alimlərindəndir. Adındakı “ət-Təbrizi” nisbəsi Azərbaycanın qədim şəhərlərindən olan Təbriz [6, c.1, s.159] şəhərinə nisbət edilmişdir [4, s.380].

Xətib ət-Təbrizi barəsində İslam alimləri müsbət fikirlər səsləndirmiş, onun saleh bəndlərdən olduğunu qeyd etmişlər. Sonrakı dövrlərdə əsərinin rəğbət görməsinin səbəblərindən biri də məhz onun elm dünyasındakı nüfuzu olmuşdur.

Əsərinə şərh yazan, eyni zamanda müəllimi olan Həsən ibn Məhəmməd ət-Tibi (v. 743/1342) onun haqqında bu fikirləri söyləmişdir: “*Xətib övliyanın seçkinlərindən biri və salehlərin qütübüdür*” [7, c.2, s.368].

Bir digər şərh alimi Əli əl-Qari (v. 1014/1605) “*Mirqat əl-Məfatih*” əsərində onun barəsində yazmışdır: “*Xətib ət-Təbrizi əfəndimiz müdrik, alim, anlayış dəryası, həqiqətləri bəyan edən və dəqiq məsələləri izah edən əhli-təqva və pak bir şəxsiyyətdir*” [5, c.1, s.14].

Qəttani (v. 1381/1962) İmam Təbrizi barəsində “*Allahın övliya bəndlərindən biridir. Alimlərin qütübüdür*”, – demişdir [4, s.380-381].

Təbrizinin vəfat tarixi ilə əlaqəli müxtəlif fikirlər səsləndirilmişdir. Bəzi müasir alimlər onun vəfat tarixinin hicri 737-ci il olduğunu iddia etmiş, ancaq Əli əl-Qari bu tarixdən sonra vəfat etdiyini bildirmişdir [5, c.1, s.15]. Əllamə Zirikli öz əsərində onun vəfat tarixini hicri 741-ci il olaraq göstərmişdir [3, c.6, s.238].

Mənbələrdən əldə etdiyimiz məlumata görə, o, “*Mişqat əl-Məsabih*” əsərini hicri 737, “*Kitab əl-İkmal fi Əsmai ər-Rical*” adlı əsərini isə hicri 740-cı ildə tamamlamışdır [3, c.6, s.238; 5, c.1, s.15]. Odur ki, onun vəfat tarixi 740-cı ildən sonraya təsadüf edir. Azərbaycanlı tədqiqatçının qeyd etdiyi vəfat tarixini isə klassik əsərlərdən təsdiqləyə bilmədik. Onun fikrincə, Vəliyuddin ət-Təbrizi 749-cu ildə vəfat etmişdir [8, s.268]. Xülasə, Xətib ət-Təbrizinin vəfat tarixi mübahisəli olsa da, həyatını araşdıran alimlərin böyük əksəriyyəti onun 741/1340-cı ildə dünyasını dəyişdiyini qəbul etmişdir.

“Mişqat əl-Məsabih” əsəri

Təbrizi müqəddiməsində əsərini “*Mişqat əl-Məsabih*” adlandırdığını qeyd etmişdir [9, s.9]. Əsərə bu adın verilməsini şərhçilər müxtəlif şəkildə izah etmişlər. Əsasən, “Nur” surəsinin

35-ci ayəsi¹ ilə izah etməyə çalışaraq əsərdə qeyd olunan hədislərin insanın həyat yoluna çırağ kimi işıq, nur saçan rəvayətlər olduğunu vurğulamışlar.

“*Mişqat əl-Məsabih*” əsəri “seçilmiş hədislər” məzmunlu bir hədis çalışmasıdır. Əsərin tərtibi mövzular əsasında (aləl-əbvab) aparılmışdır. Əsər haqqında ətraflı məlumat vermədən öncə onun ərsəyə gəlmə mərhələlərinə nəzər salmaq məqsədəuyğun olardı. Belə ki, “*Mişqat əl-Məsabih*” hədis sahəsində “Muhyis-sünnə” və “Rüknuddin” kimi tanınan görkəmli hədisşünas Məhəmməd ibn Fəra əl-Bəğavinin (v. 516/1122)² qələmə aldığı “*Məsabih əs-Sünnə*” əsərinin təkmilləşdirilmiş və genişləndirilmiş formasıdır. Odur ki, “*Mişqat*”ı daha yaxşı anlamaq üçün xülasə formasında “*Məsabih əs-Sünnə*” barəsində bəzi məlumatların verilməsi labüddür.

Bəğavi “*Məsabih əs-Sünnə*”ni mötəbər mənbələrdən seçdiyi hədisləri bir araya toplayaraq ərsəyə gətirmişdir. Bu əsər hədis ədəbiyyatında sənədlərin ixtisar edilərək yazıldığı ilk əsər kimi qəbul edilmişdir [10, s.142]. Bəğavi əsərinin müqəddiməsində belə demişdir: “*Hədislərin isnad silsiləsini uzatmamaq üçün və onları rəvayət edən ravilərə etimad edərək sənədlərini ixtisar etdim. Hərdən müxtəlif səbəblərə görə hədisi Həzrət Peyğəmbərdən (s) eşidən səhabənin adını qeyd etdim. Hər bölmənin hədislərini sihah (səhih olanlar) və hisan (həsən olanlar) şəklində iki qrupa böldüm. “Sihah” dediyim hədislər Əbu Abdullah Məhəmməd ibn İsmail əl-Buxari və Əbul-Həsən Müslim ibn əl-Həccac əl-Quşeyrinin “əl-Came”lərində keçən rəvayətlərdir. “Hisan” dediyim hədislər isə Əbu Davud Süleyman ibn əl-Əşas əs-Sicistani, Əbu İsa Məhəmməd ibn İsa ət-Tirmizi və digər alimlərin öz əsərlərində nəql etdiyi hədislərdir. Zəif və qərib olan hədisləri bəyan etmişəm. Münkər və mövzu hədisləri isə əsərimə almamışam*” [11, c.1, s.109-110].

Qeyd etmək lazımdır ki, Bəğavinin hədisləri sihah və hisan formasında ikiyə bölməsi elm dünyasında birmənalı qarşılanmamışdır. Çünki hədislərin səhih, həsən, zəif şəklində dəyərləndirilməsi hədis alimlərinin dəyərləndirmə kriteriyalarına görə fərqlənir. Eyni zamanda səhih hədislər təkcə İmam Buxari və İmam Müslimin əsərlərində keçməmişdir. Yaxud digər mənbələrdə təkcə həsən hədislər verilməmişdir. Digər əsərlərdə səhih hədislər olduğu kimi, İmam Buxari və İmam Müslimin əsərlərində də həsən hədislərə rast gəlmək mümkündür. Hətta bu əsərlərdə bəzi zəif hədislər də qarşımıza çıxır.

Hədis üsulu alimlərindən İbn Salah (v. 643/1245) da İmam Bəğavinin bu yanaşma tərzini həsən hədislə əlaqəli qəbul olunmuş ümumi anlayışla təzad təşkil etdiyinə görə tənqid etmişdir [12, s.37].

“*Məsabih əs-Sünnə*”də 4931 hədis var. Katib Çələbinin sinifləndirməsinə əsasən bunlardan 1051 ədədi həm Buxari, həm də Müslimdə, 325 ədədi təkcə Buxaridə, 875 ədədi də təkcə Müslimdə keçmişdir. Qalan hədislər isə digər mənbələrdən nəql edilmişdir [13, c.29, s.259].

Hər nə qədər Xətib ət-Təbrizinin əsəri İmam Bəğavinin “*Məsabih əs-Sünnə*”si əsasında yazılmış olsa da, ondan daha məşhur olmuş, oxunmuş və oxudulmuşdur. Əsər zaman keçdikcə, xüsusilə, Osmanlı mədrəsələrində, türk-İslam coğrafiyasının müxtəlif mərkəzlərində mütaliə edilmişdir. Pakistan və Əfqanıstan bölgəsində hələ də bu əsər üzərinə müxtəlif tədqiqatlar aparılır, elmi məqalə və dissertasiyalar qələmə alınır.

1 “Allah göylərin və yerin nurudur. (Kainatı yaratdı ona nur verən, yer və göy əhlinə haqq yolu göstərən xalıqdır). Onun (Peyğəmbərimizin və möminlərin qəlbində olan) nuru, içində çırağ olan bir taxçaya (çıraqdana) bənzər; taxçadakı o çırağ bir qəndilin içindədir, o qəndil isə, sanki parlaq bir ulduzdur...” (“Nur”, 35)

2 Həyatı barəsində geniş məlumat üçün bax: Zəhəbi, “*Siyər əl-əmin-Nübəla*”, c.19, s.439; İbn Kəsir, “*əl-Bidayə və ən-Nihayə*”, c.16, s.262; Saffet Sancaklı, “*Bəğavi və Hadis Sahasındakı Çalışmaları*” // Diyanet İlmî Dergisi, (1998) XXXIV, s. 79-94.

Yazılma səbəbi

Xətib ət-Təbrizi əsərini Həzrət Məhəmmədə (s) bağlılığının nişanəsi kimi qələmə aldığını qeyd etmişdir. O, Allah Rəsuluna (s) tabe olmağın təzahürünün onun rəvayətlərini öyrənməklə düz mütənasiblik təşkil etdiyini söyləmişdir. Həmçinin vurğulamışdır ki, Allahın ipinə sarılmağın yolu da Peyğəmbərə (s) tabe olmaqdan keçir [9, s.7].

Bu əsərin yazılmasında qeyd olunan səbəblərlə yanaşı, müəllimi Şərəfəddin ət-Tibinin də çox böyük təsiri olmuşdur. Tibi "*Mişqat əl-Məsabih*"ə yazdığı şərh "*əl-Kaşif an-Həqaiq*" əsərində belə demişdir: "*Dində qardaşım, sirdaşım, övliyanın seçkinlərindən, salehlərin qütbü, zahid və abidlərin şərəflisi olan Vəliyuddin Məhəmməd ibn Abdullah əl-Xətib ət-Təbrizi ilə hədislərin cəm edilməsi barəsində məşvərət etdim. Nəticədə qərara gəldik ki, "Məsabih əs-Sünnə"ni kamilləşdirək. Onun ravilərini müəyyənləşdirək, mənbələrini dəqiqləşdirib sağlamlaşdıraq. Əlavələri də ixtisar edək*" [7, c.2, s.368]. Tibinin ifadələrinə görə, Təbrizi onun bu təklifini qüsursuz şəkildə yerinə yetirmişdir [7, c.2, s.368].

Əsərin təsnifatı

Əsər mövzular əsasında təsnif edilmişdir. Hər bir bölmə üç fəsil şəklində ələ alınmışdır. Qeyd edək ki, bunlardan ilk iki fəsil İmam Bəğavinin təsnifatıdır. Üçüncü fəsil isə Xətib ət-Təbrizinin əlavəsidir. **Birinci fəsil:** Bəğavinin "sihah" adı ilə qeyd etdiyi hədislərdən ibarətdir. Bu rəvayətlər İmam Buxari və İmam Müslimin əsərlərində yer alır. **İkinci fəsil:** Bəğavinin "hisən" adı ilə topladığı hədisləri əhatə edir. Bunlar İmam Buxari və İmam Müslimdə qeyd olunmayan, ancaq digər mənbələrdə rəvayət edilən hədislərdir³. **Üçüncü fəsil:** Bu bölmə şərtlərinə müvafiq olmasına baxmayaraq, İmam Bəğavinin qeyd etmədiyi rəvayətlərdən ibarətdir. Burada səhabə və tabein kəlamları da qeyd edilmişdir. Bu bölmə Xətib ət-Təbrizinin əlavələrindən ibarətdir [9, s.8]. Xətib ət-Təbrizi hər nə qədər Bəğavi kimi sadəcə mərfu hədislərlə kifayətlənməyəcəyini bildirsə də, üslubda onunla eynidir [10, s.119].

O, əsərinin müqəddiməsində yazmışdır: "Əgər bir mövzu ilə əlaqəli müvafiq olduğu halda axtardığın rəvayəti tapa bilməsən, bil ki, ya başqa bir yerdə onu qeyd etmişəm, yaxud da təkrar olmaması üçün bu başlıq altında nəql etməmişəm. Həmçinin bəzi rəvayətlər fəsillə uyğunlaşmaya bilər. Bunu Humeydinin (v. 488/1095) "*əl-Cəm beynəs-Səhiheyin*" və İbn əl-Əsir (v. 606/1210) "*Camiul-usul*" əsərlərinə əsaslanaraq təsnif etmişəm. Çünki oradakı mətn fərqliliklərini nəzərə almışam" [9, s.8]. Odur ki, fəslə uyğun olmayan rəvayətlər digər mənbələr əsasında həmin fəslə uyğunlaşdırılmışdır.

Xətib ət-Təbrizi Bəğavidən fərqli olaraq, bütün rəvayətlərin ilk ravisini, yəni səhabə ravilərin adlarını da hədislərin başına əlavə etmişdir. Bəzi rəvayətlərin mənbələrində düzəlişlər etmiş, Bəğavinin vermədiyi bəzi mənbələri əlavə etmişdir. Xətib ət-Təbrizi "*Məsabih əs-Sünnə*"yə 1511 rəvayət əlavə etmişdir [13, c.29, s.259].

Əsərin əhəmiyyəti

Əsərin əhəmiyyətini göstərən əsas amillərdən biri ona yazılmış şərh və haşiyələrin çox

³ Ümumilikdə "*Məsabih əs-Sünnə*"də Kütubi-sittədən (İmam Buxari, İmam Müslim, Tirmizi, Əbu Davud, Nəsai və İbn Məcə) başqa, Dariminin "*əs-Sünnən*", İmam Malikin "*Müvəttə*", Şafeinin "*əl-Müsnəd*", Darəqutninin "*əs-Sünnən*", Beyhəqinin "*Şuabul-İman*", Rəzin ibn Muaviyənin "*ət-Təcriid lis-sihah*" əsərlərindən də hədislər dərc edilmişdir.

olmasıdır. “*Mişqat əl-Məsabih*”, demək olar ki, ən çox şərh yazılmış əsərlərdən biridir. Eyni zamanda, əsərə dəyər qatan bir başqa xüsusiyyət də hədis təkrarlarına yer verilməməsi və on iki mötəbər hədis əsərindən seçilmiş rəvayətləri əhatə etməsidir. Beləliklə, onu mütləq edən hər kəs, eyni zamanda on iki mötəbər hədis əsərindən də xəbərdar olur.

Əsərin fiqhi mövzular əsasında tərtib edilməsi də həm onun əhəmiyyətini artırır, həm də oxucunun diqqət və marağını özünə cəlb edən başqa bir amildir. “*Mişqat əl-Məsabih*”i oxuyanlar rahatlıqla əqaid, fiqh, təfsir və təsəvvüf sahəsində kifayət qədər məlumat əldə edə bilirlər.

Əsərə yazılmış şərh və haşiyələr

Elm dünyasında özünəməxsus dəyəri olan “*Mişqat əl-Məsabih*” əsərinə çoxsaylı şərhlər yazılmış və müxtəlif dillərə tərcümə edilmişdir. Bu çalışmalardan nəşr edilənləri belə sıralamaq mümkündür:

- Əhməd ibn Məhəmməd Şərafəddin ət-Tibi (v. 743/1343): “*əl-Kaşif ən-Həqaiq əs-Sünən*”;
- Əbdüləziz Məhəmməd ibn Əbdüləziz əl-Əbhəri (v. 895/1490): “*Minhac əl-Mişqat*”;
- İbn Həcər Heytəmi (v. 974/1569): “*Fəthul-İlahi fi şərhi Mişqat*”;
- Əli əl-Qari (v. 1014/1605): “*Mirqat əl-Məfatih şərhu Mişqat əl-Məsabih*”;
- Əbdülxaliq ibn Seyfəddin əd-Dihləvi (v. 1052/1642): “*Əşiat əl-Ləməhat*” (Fars dilində); “*Ləməhat ət-Tənkih fi şərh Mişqat əl-Məfatih*” [14, s.68];
- Məhəmməd İdris Qandəhləvi (v. 1384/1965): “*ət-Taliq əs-Sabih alə Mişkat əl-Məsabih*” / Dəməşq, 1354;
- Əbul-Həsən Ubeydullah ibn Məhəmməd əl-Mübarəkpuri (v.1414/1993): “*Mirat əl-Məfatih şərhu Mişqat əl-Məfatih*” / Hindistan, 1984 [Şərhlər üçün bax: 13, c.29, s.259; 7, c.1, s.31].

Əlyazma şəklində olan çalışmaları isə belədir:

- Abdullah ibn Ömər əl-Beyzavi (v. 716/1316) şərh / Əlyazması: Murad Molla Kitabxanası, no: 533, 534;
- Sıddıq Şərif (v. 1033/1624): “*Nücum əl-Mişqat*” [4, s.381].

Katib Çələbi Seyyid Şərif Cürcaninin (v. 816/1413) “*Mişqat*”a dair qələmə aldığı bir haşiyədən bəhs edir. Ancaq əsərin adını çəkmir [2, c.2, s.1700]. Hülvani isə bu haşiyənin “*Haşiyə əl-Cürcani*” olduğunu bildirir. Əsərin əlyazma nüsxələri Murad Molla Kitabxanası no: 527-30; Süleymaniyə Kitabxanası: Kılıç Ali no: 198-də yerləşir. Hülvani başqa bir haşiyənin də olduğunu qeyd edir. Bu haşiyə Cəlaləddin əl-Külaniyə məxsus “*Haşiyətü Mişqat əl-Məsabih*”dir [15, s.80]. Məlumat əldə edə bildiyimiz digər haşiyələr isə bunlardır:

- Əhməd Əli Səhanpuri: “*Mişqat əl-Məsabih*” nəşri [14, s.97];
- Məhəmməd Əbu əl-Həsən Çatqami: “*Tənzimat əl-Əştat li həlli Əvsat əl-Mişqat*” / Əsər urdu dilindədir [14, s.180];
- Qazı Abdulqadir Həzəravi: “*Haşiyeyi- Mişqat*”;
- Məhəmməd Rəfiq Əsri: “*əl-Mişqat əl-Məsabih Haşiyəsi*” /bu əsər tam yekunlaşmamışdır [14, s. 347].

Bu əsərin Osmanlı dövrü başda olmaqla orta əsr İslam coğrafiyasında ən çox müraciət edilən hədis əsəri olduğunu daha əvvəl bildirmişdik. Məhz buna görə əsər bir neçə dilə tərcümə və şərh edilmişdir. Bunlar aşağıdakılardır:

- A.N. Matthews, *“Mischat al-Masabih”* / Kəlküttə, 1809-1810 (ingilis dilinə tərcümədir);
- al-Haj Maulana Fazlul Karim, *“al-Hadis an english translation commentary of Mishkat-ul-Masabih”* / Lahor, Malik Sirajuddin & Sons, 1979 (ingilis dilinə tərcümədir);
- Abdul Hameed Siddiqi (translated and annotated), *“Mishkat-ul-masabih”* / Nyu-Dehli, 1990 (ingilis dilinə tərcümədir);
- James Robson, *“Mishkat al-Masabih”* / Lahor, 1966 (ingilis dilinə tərcümədir);
- Qütbüddin Xan Dihləvi, *“Mişqat əl-Məsabih”* / Lahor, 1902 (hind dilinə tərcümədir);
- Mustafa Uysal, *“İzahlı Mişkatul-Mesabih Tercümesi”* / Konya trs. (türk dilindədir);
- Hanifi Akın, *“Mişkatul-Mesabih”* / Çelik Yayınevi, 2013-2014, 4 cild (tərcümə, təxric və izahlar türk dilindədir);
- Hüseyin Yıldız, Hasan Yıldız, Zekeriya Yıldız, *“Mişkatul-Mesabih”* / Ocak Yayınları, 2015, 5 cild.

“Mişqat”a dair edilən bu çalışmalar onun elm dünyasında və İslam ədəbiyyatı sahəsində olan dəyərini göstərir. Demək olar ki, orta əsrlərdə insanların hədisə qarşı rəğbətini itməməsi, hətta daha da artmasında “Mişqat”ın bilavasitə təsiri olmuşdur.

Təbrizin hədis sahəsinə aid digər əsəri *“əl-İkmal fi Əsma ər-Rical”* adlı əsəridir. Bu çalışma “Mişqat”da rəvayətləri nəql olunan ravilər barəsindədir. Məlum olduğu kimi, “Mişqat”dakı rəvayətlərin təkə ilk raviləri, yəni səhabə, yaxud tabeindən olan ravisi qeyd olunmuşdur. Odur ki, əsərdə hədislərin bütün raviləri yox, məhz səhabə və yaxud tabeinin ravisi barədə məlumat verilmişdir. Əsər əlifba sırasına görə yazılmış və 1035 ravi ələ alınmışdır. Əsər, ümumiyyətlə, “Mişqat”a yazılmış şərh əsərlərinin sonunda nəşr edilmişdir [5, c.11, s.470].

Nəticə

Son dövrdə azərbaycanlı alimlərin İslam dini sahəsindəki çalışmaları tədqiqatçılarımızın diqqətini cəlb etmişdir. İslam elmlərinin hər bir sahəsində öz sözünü demiş alimlərimizin çoxluğunu və onların çalışmalarının elm dünyasına verdiyi töhfələri nəzərə alıqda aparılan tədqiqatların kifayət qədər olmadığını görürük. Tariximizə və əcdadımıza sahib çıxmaq üçün mütləq sözügedən alimlərin həyat və yaradıcılığını dərinlən araşdırmalı və onların əsərlərini elm dünyasına ərməğan etməyə çalışmalıyıq. Bu məqalə sadalanan təmənnaların bir təzahürüdür.

Tədqiq etdiyimiz görkəmli alim Xətib ət-Təbrizi orta əsrlərdə yaşamış və öz sahəsində sözünü demiş azərbaycanlı hədis alimidir. Onun həyatı barədə hər nə qədər kifayət qədər məlumat tapılmasa da, qələmə aldığı *“Mişqat əl-Məsabih”* əsərinin dünyada məşhur olması onun tanınması baxımından kifayət edir. Təkmilləşdirmə mahiyyəti kəsb edən əsər yazıldığı gündən etibarən diqqət mərkəzində olmuş və bu günə qədər İslam mədrəsələrində, elm mərkəzlərində hədislərə qarşı məhəbbəti gücləndirən vəsait olmuşdur. Hətta hədis barəsində ortaya atılan bəzi şübhələrə qarşı zireh mahiyyəti daşdığı da bir həqiqətdir. Əsərin əhəmiyyətini görmək üçün ona yazılan şərhələrə və tərcümə edildiyi dillərə baxmaq kifayətdir.

Xətib ət-Təbrizinin azərbaycanlı hədisşünas olduğunu və əsərinin dünyada bir neçə dildə tərcümə edildiyini də nəzərə alaraq, sözügedən kitabın mütəxəssislər tərəfindən Azərbaycan dilinə də tərcüməsinin zəruri olduğunu düşünürük. Belə bir addım həm xalqımızın maariflənməsi, həm də alimimizə olan mənəvi borcumuzun ödənməsi baxımından üzərimizə düşən bir vəzifədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Kəhhalə Ömər Riza (1407/1987). Mucəmə əl-Müəllifin. Beyrut: tarixsiz.
2. Katib Çələbi Hacı Xəlifə (1067/1657). Kəşf əz-Zünun an Əsma əl-Kutubi vəl-Fünun. Ankara: 1943.
3. Zirikli Xeyrəddin (1396/1976). əl-Ə`lam Qamusu Təracim li Əşhər ər-Ricali və ən-Nisai min əl-Ərəbi və əl-Mustə`rəbinə və əl-Mustəşrikin. Beyrut: 1980.
4. Kəttani Məhəmməd Əbdülhey İbn Əbdulkəbər İbn Məhəmməd (1381/1962). ər-Risale əl-Mustətrafə (tərcümə edən Yusuf Özbək), İstanbul: 1994.
5. Qari Molla Əli (1014/1605). Mirqat əl-Məfatih Şərh Mişqat əl-Məsabih. Beyrut: 2007.
6. Yaqut əl-Haməvi Əbu Abdullah Şihabuddin (626/1229). Məcəmə əl-Buldan. Beyrut: 1977.
7. Tıbi Şərafəddin Hüseyn ibn Abullah (743/1343). əl-Kaşif ən-Həqaiq. Riyad: 1417/1997.
8. Nəsirov Elnur. Orta Əsrlərdə Yaşamış Azərbaycanlı Alimlər. Bakı: 2011.
9. Təbrizi Məhəmməd ibn Abdullah Vəliyuddin əl-Xətib. Mişqat əl-Məsabi. Beyrut: 2018.
10. Çakan İsmail Lütfü. Hadis Edebiyatı. İstanbul: 2003.
11. Bəğavi Əbu Məhəmməd Muhyissünnə Hüseyn ibn Məsud (516/1122). Məsabih əs-Sünnə. Beyrut: 1987
12. İbn Salah əl-İmam Əbu Əmr Osman ibn Əbdürrəhman əş-Şəhrəzuri (643/1245). Ulum əl-Hədis. Dəməşq: 1998.
13. Hatipoğlu İbrahim. Məsabih əs-Sünnə. Türkiyə Diyanet Vəqfi İslam Ansiklopedisi, XXIX. Ankara: 2004.
14. Özşenel Mehmet. Pakistanda Hadis Çalışmaları. İstanbul: 2014.
15. Demirci Selim. Tıbi'nin Mişkât Şerhi ve Hadis Literaturündeki Yeri (nəşr edilməmiş doktorantura işi). İstanbul: 2015.

Руфат Ширинов
**АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ УЧЕНЫЙ ПО ХАДИСОМ
 ВАЛИЮДДИН ХАТИБ АЛЬ -ТАБРИЗИ И ЕГО ВЗНОСЫ В
 ХАДИСНУЮ ЛИТЕРАТУРУ**

РЕЗЮМЕ

Хадисы являются одним из основных источников исламской религии. По этой причине на протяжении всей истории ислама мусульманские ученые проявляли особый интерес к этой области, и ими были написаны различные произведения. После принятия ислама азербайджанские ученые также внесли свой вклад в исламскую литературу.

В этой статье содержится информация о жизни и деятельности азербайджанского ученого Валиюддина Хатиба аль-Табризи, который имеет свой индивидуальный почерк в данной области, а так же имеет линию хадисов и пользуется уважением в научном мире. Тот факт, что эта работа широко читалась в средние века и все ещё широко читается в наше время дал определённый толчок исследованиям в данном направлении.

Rufat Shirinov
**AZERBAIJANI HADITH SCHOLAR VALIYYUDDIN KHATIB
 AL-TABRIZI AND HIS CONTRIBUTION TO HADITH
 LITERATURE**

SUMMARY

Hadiths are one of the major sources of Islamic religion. For this reason, throughout the history of Islam, Muslim scholars have had a special interest in this field and have written various works. Following adoption of the Islamic religion, Azerbaijani scholars have also published commendable works that contributed to Islamic literature.

This article contains information on the life and activities of the Azerbaijani scientist Valiyyuddin Khatib al-Tabrizi, who has his individual style in this field, as well as his hadith line and enjoys respect in the scientific world. The fact that this work was widely read in the Middle Ages and is still widely read today has given some impetus to research in this direction.

HƏSƏN ƏLQƏDARININ ELMİ İRSİ AZƏRBAYCAN ƏLYAZMALARINDA

*Nailə SÜLEYMANOVA,
AMEA-nın Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu,
ilahiyyat üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*

AÇAR SÖZLƏR: *Dağıstan ziyalıları, Həsən Əlqədari, nüsxə, əlyazma, risalə.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *Дагестанские интеллектуалы, Хасан Алькадару, копия, рукопись, трактат.*

KEYWORDS: *Daghestan intellectuals, Hasan Al-Gadari, copy, manuscript, treatise.*

Azərbaycan ilə Dağıstan arasında ərazi birliyi və qonşuluq münasibətləri nəticəsində tarix boyu siyasi, iqtisadi, elmi və mədəni sahələrdə sıx əlaqələr olmuşdur. Bu əlaqələr hər iki ölkənin qabaqcıl ziyalıları, ailələri, şair və yazıçıları arasında da özünü göstərmişdir. Belə ki, həmin ziyalılar yaradıcılıq fəaliyyətlərində bir-birinə dəstək olmuş, Azərbaycan ilə Dağıstan arasındakı münasibətlərə əvəzəlməz töhfələr vermişlər. Hər iki ölkə üçün böyük xidmətlər göstərmiş alimlərdən biri də Həsən Əfəndi ibn əl-Hac Abdullah Əlqədari Dağıstanidir.

Dağıstan xalqının tərəqqipərvər alimi Həsən Əlqədari ölkəmizin dilini, tarixini və ədəbiyyatını yaxşı öyrənmiş, Azərbaycan türkcəsində də əsərlər yazıb-yaratmışdır. O, 15 oktyabr 1834-cü ildə Balakəndə doğulmuşdur. Atası Abdullah Əlqədari Nəqşibəndiyyə təriqətindən olan Məhəmməd əl-Yarağinin tələbəsi və davamçılarından olmuşdur. Həsən Əfəndi anadan olduqdan sonra atası Abdullah Əfəndi Balakəndən öz doğma – Kürə xanlığının Əlqədar kəndinə geri dönmüşdür. Həsən Əlqədarinin anası Hafizə xanım isə Məhəmməd əl-Yarağinin qızı və Dağıstanın təhsilli qadınlarından biri olmuşdur.

Həsən Əfəndi əvvəlcə Əlqədarka, atasının dərs dediyi mədrəsədə oxumuşdur. Firudin bəy Köçərlinin yazdığına görə, o, təqribən on beş il bu mədrəsədə ərəb, fars və türk dilləri ilə yanaşı, məntiq, hədis, fiqh, təfsir üsulu və kəlam kimi elmləri öyrənmişdir. 1856-cı ildə Yuxarı Yaraq qəsəbəsinə köçmüş Həsən Əfəndi altı il orada sonuncu Kürə xanı, general əl-Hac Yusif xanın uşaqlarının müəllimi, eyni zamanda xanlığın divan katibi vəzifəsində işləmişdir. Kürədə rus divanxanası açıldıqda orada dairə hakimi vəzifəsində çalışmışdır [1, s.346-347; 2, s.95-96; 3, s.5-6].

Əlqədari 1862-1866-cı illərdə Qasımkənd qəsəbəsində divan üzvü, 1866-1877-ci illərdə isə hərbi rütbə alaraq Cənubi Dağıstanda Tabasaranın naibi olmuşdur. 1877-ci ildə Dağıstanda Çar Rusiyasına qarşı qalxan üsyana yardım ittihamı ilə həbs edilmişdir. Yeddi ay Dərbənddə həbsdə qaldıqdan sonra azadlığa buraxılan Həsən Əfəndi 1879-cu ilədək Əlqədarka mədrəsədə dərs vermişdir [3, s.7-9]. Lakin həmin il alim eyni ittihamla Tambov quberniyasının Spassk

şəhərinə sürgünə göndərilmişdir. Dörd il davam edən sürgün illərində Həsən Əfəndi dini-fəlsəfi məzmunlu qısa risalələr yazmışdır. Bu risalələrin çoxu müsəlmanların ona göndərdikləri suallara cavablardır. Alim 1883-cü ildə Həştərxana göndərilmişdir. Sonra isə III Aleksandrın amnistiya əmri çıxmış və azadlığa buraxılaraq Əlqədara qayıtmışdır. Ömrünün sonuna qədər açdığı məktəbdə dərs vermiş və elmi fəaliyyətinə də davam etmişdir. 12 sentyabr 1910-cu ildə 76 yaşında Əlqədarda dünyasını dəyişmişdir [4, s.246-350; 5].

Həsən Əfəndi həyatı boyunca Azərbaycanın məşhur elm və ictimai xadimləri ilə dostluq etmişdir. O, 1904-cü ildə Tiflisdə Qafqaz müsəlmanlarının qurultayında Azərbaycanın məşhur ədəbiyyatşünası Firudin bəy Köçərli ilə tanış olmuş və bu tanışlıqdan sonra onların arasında möhkəm dostluq əlaqələri qurulmuşdur. Firudin bəy onun “xoşsima, ağıllı gözlərə və nurani üzə” sahib biri olduğunu və görüşəndə 72 yaşında olduğunu bildirmişdir [1, s.356]. Firudin bəy o dövrdə üzərində çalışdığı “Azərbaycan ədəbiyyatı” adlı əsər üçün Həsən Əfəndidən həyat və yaradıcılığı haqqında məlumat istəmişdi. Həsən Əfəndi öz həyatını mənzum formada yazaraq Firudin bəyə göndərmişdi. Onun həyat və yaradıcılığı F.Köçərlinin “Azərbaycan ədəbiyyatı” adlı əsərinin ikinci cildinə daxil edilmişdir [1, s.346-349].

Həsən Əfəndinin Hacı Zeynalabdin Tağıyevlə də möhkəm dostluq münasibətlərinin olduğu bildirilir. Onun tarixə dair yazdığı “Asarı Dağıstan” adlı əsəri məhz Tağıyevin maddi dəstəyi ilə nəşr edilmişdir. Türkcə (Azərbaycan) yazılmış bu kitab rus dilinə öz oğlu Əli Həsənov tərəfindən 1929-cü ildə tərcümə olunmuşdur. Həsən Əfəndinin Əlqədardakı ev muzeyində onun Tağıyevlə çəkirdiyi foto da saxlanılır [4]. Qeyd etmək yerinə düşər ki, alimin qızı Reyhandan olan nəvəsi Şəhrizad Z.Tağıyevin qızlar məktəbində təhsil almışdır. Bu məktəbin açılışı münasibəti ilə Həsən Əfəndi Tağıyeva səmimi təbrik məktubu göndərmişdir [6, s.25].

Həsən Əfəndi Həsən bəy Zərdabi ilə də yaxın dost olmuşdur. O, “Əkinçi” (1875) qəzetinin nəşri ilə əlaqədar Zərdabiyə təbrik məktubu yazmış, hətta “Əkinçi” qəzeti ilə əməkdaşlıq etmişdir. Belə ki, onun qəzetdə bir neçə kiçik həcmli məqaləsi nəşr olunmuşdur.

Həsən Əfəndi görkəmli tarixçi və ictimai xadim A.Bakıxanovla da dost olmuşdur. Onun ailə üzvləri də Azərbaycanla əlaqəsi olmuş elm xadimlərindəndir. AMEA-nın Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda A.Bakıxanovun “Gülüستانی-İrəm” əsərinin Həsən Əfəndinin qardaşı Məhəmməd Əlqədarinin əli ilə köçürülmüş bir nüsxəsi qorunmaqdadır. Bundan başqa, Məhəmməd Əfəndinin “Nəzm töhfət əl-aqid bimənbumət əl-aqid” adlı əsərinin əlyazması və “Ümdət əl-qasid livusul əl-məqasid” adlı əsərinin əski çap nüsxəsi də Əlyazmalar İnstitutunda mühafizə edilir. Azərbaycanın məşhur şəxsiyyətləri ilə dostluq münasibətləri olduğundan, onun şəxsi kolleksiyasının, əsərlərinin əski çap nüsxələrinin və əlyazmalarının Azərbaycanda da mühafizəsi təəccüb doğurmamalıdır.

Həsən Əlqədarinin yaradıcılığına gəldikdə isə o, daha çox ərəb və türk dillərində müxtəlif məzmunlu əsərlər qələmə almış, həmçinin “Məmnun” təxəllüsü ilə bir çox bədii əsər də yazmışdır. Tarix, ədəbiyyat və fiqh sahəsində yazdığı əsərlər istər Azərbaycan, istərsə də Dağıstanın elm tarixində xüsusi yer tutur. Bu əsərlərin bir çoxu ölkəmizdə əlyazma və əski çap kitabı kimi mühafizə edilir.

1987-ci ildə T.Nurəliyeva Həsən Əfəndinin Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan şəxsi kolleksiyasını tədqiq etmişdir [7, s.95-101]. Bu kolleksiyaya Əlişir Nəvainin “Divan”, F.Əttarın “Məntiq ət-teyr”, Dövlətsah Səmərqəndinin “Təzkirət əş-şüara”, Əbdülməali Əziz ibn Əbdülməlikin “Ləvamə-i ənvar qulub”, Hilal Çağıtayı Astrabadının “Fifat əl-aşiqin” adlı əsərləri və digər əsərlərdən ibarət olan iki məcmuə daxildir [7, s.96-97]. Həsən Əfəndi bu əlyazmaları övladlarına vəqf etmişdir. Bütün əlyazmalarda vəqf haqqında qeyd yazılmış və onun şəxsi möhürü basılmışdır.

Həsən Əfəndinin əsərlərinin əski çap nüsxələrindən ərəb dilində yazdığı “əl-Cirab əl-Məmnun” (Teymurxan Şura¹, İslamiyyə mətbəəsi, 1912), “Divan əl-Məmnun”, (Teymurxan Şura, İslamiyyə mətbəəsi, 1913) və türk dilində yazdığı “Asari-Dağıstan” (Teymurxan Şura, İslamiyyə mətbəəsi, 1903) adlı əsərləri də Əlyazmalar İnstitutunda mühafizə edilir. İnstitutda onun əsərlərinin əlyazma nüsxələri də mövcuddur. 30-a yaxın məcmuədə yer alan bu əsərlər əlyazma kitab sənəti baxımından müxtəlif tərtibatlıdır. Nüsxələr arasında ən dəyərliləri avtoqraf nüsxələrdir ki, (B-5256; B-4156;) onlar çox az tədqiq edilmişdir. Avtoqraf nüsxələrindən ikisi müxtəlif fiqh, əqaid və ədəbi-fəlsəfi mövzulara dair kiçik həcmli risalələrdən ibarət olan “Cirab əl-Məmnun”² adlı əsərinədir. Bu əsərə toplanan risalələri Həsən Əlqədari fərqli illərdə (1876-1910-ci illər arası) və fərqli yerlərdə yazmışdır. Çoxu sual və cavab formasında olan bu risalələrdən “Təlxis əl-mətlub fi müşkilat Molla Eyyub Ğumuki”, “Fəth əl-bəri fi müşkilat Molla Tayyib əz-Zəyxuri”, “Fəth əl-hadi fi müşkilat Molla Mehdi”, “Fəth əl-qarib əl-əbd əl-ğarib”, “Təhqiq əl-məqal fi fəzail ələl”, “Töhfət əl-fəriz bımənzumət əl-fəraiz”, “Kitab min mənqulət”, “Fəth əl-samd fi əcvabət Qurban Məhəmməd”, “Cəhd əl-ğarib fi cavab əl-ərib”, “Xülasət əl-mənqul fi nicat əhl əl-fitra və usul ər-Rasul”, “Kəşf əl-fəttah fi şərh ən-nigah” və s. adını çəkmək olar. Nüsxələrdə risalələrin Həsən Əfəndinin sürgündə olduğu Tambov vilayətinin Spassk şəhərində və Əlqədarda yazıldığı haqqında məlumat vardır.

Bu əlyazma məcmuələrdən başqa Həsən Əlqədarinin “Cirab əl-Məmnun” əsərinə daxil edilmiş risalələrin ancaq bir neçəsinin köçürüldüyü avtoqraf nüsxələri də (B-3059; B-3518; B-2434; B-4773; B-3154) vardır. Alimin bu avtoqraf nüsxələrinə ancaq 5 risaləsi (“Təlxis əl-mətlub fi müşkilat Molla Eyyub Ğumuki”, “Cəhd əl-ğarib fi cavab əl-ərib” və s.) köçürülmüşdür. Əlyazmalar İnstitutunda onun türk dilində yazdığı “Töhfət əl-fəraiz mənzumət əl-fəraiz” adlı mənzum əsərinin iki nüsxəsi (B-567; B-6613) də qorunur. Bu əsəri alimin Şamaxı qazısı Əbdülməcrid Əfəndi əd-Diyalıya göndərdiyi haqqında nüsxələrdə qeyd vardır. Alimin türk dilində yazdığı digər mənzum əsəri “Mənzumə usuliddin” adlanır ki, bu əsərin də iki nüsxəsi (B-5066; B-567) institutda mövcuddur.

Bədii əsərlərinə gəldikdə isə Həsən Əfəndinin ərəb dilində yazdığı 8 vərəqdən ibarət “Təxmis qasidət Əlqədari” adlı qəsidəsi Əlyazmalar İnstitutunda mühafizə edilir. Avtoqraf nüsxələrinin birində (B-4773) onun 12 İmam haqqında yazdığı qəsidə mövcuddur. Bundan başqa, bir çox əlyazma nüsxəsində (B-6613; B-7287; B-567; B-5461; B-6778 və s.) alimin türk

1 XVII-XIX əsrlərdə şimal-qərbi Azərbaycanda mövcud olan dövlət təsisatlarından biri Car-Balakən camaatlığı idi.

2 İndiki Buynaksk şəhəri, Dağıstan

dilində yazdığı şeir və qəsidələrə də rast gəlmək mümkündür.

Yekun olaraq bildirmək istərdik ki, Həsən Əlqədarinin Azərbaycanda müxtəlif məzmunlu bir çox elmi sahəni əhatə edən zəngin elmi irsinin istər əski çap, istərsə də əlyazma nüsxələri mühafizə edilir. İlk dəfə olaraq tədqiqata cəlb edilən müxtəlif bədii tərtibatlı bu nüsxələrin alimin sərhədləri aşan həyat və yaradıcılığının geniş tədqiqatını aparan araşdırmaçılar üçün maraqlı məlumat mənbəyi ola biləcəyinə inanırıq.

ƏDƏBİYYAT

1. Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: 1969.
2. Nurəliyeva T. “Həsən Əlqədari və onun kolleksiyası”. Əlyazmalar xəzinəsində, VIII cild. Bakı: 1987.
3. Əlqədari H. “Asari Dağıstan”. 1321/1903.
4. www.Alamjurnal.com
5. <https://flnka.ru/lichnosti/615-gasan-alkadari-vzglyad-v-budushee-iz-glubin-vremencherez-prizmu-nauki.html>
6. Hacı Zeynalabidin Tağıyevin tərcümeyi-əhvalı. Bakı: 1903.
7. Nurəliyeva T. Vəqf olunmuş əlyazmalar kataloqu, I cild. Bakı: 2009.
8. Abdullayev K. Divanu’l-Memnûn’a Göre Hasan Alkadârî’nin Hayatı, İlmî Kişiliği ve Kafkasya’daki Faaliyetleri // Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 4, Sayı: 2, Güz 2017 s.109-134.
9. <http://www.alkadar.ru/index.php/zaly/zal-1-gasan-alkadari>
10. <http://cheloveknauka.com/asari-dagestan-gasana-alkadari-kak-obrazets-hudozhestvenno-istoricheskoy-prozy#ixzz5yLi8WRvo>

Наиля Сулейманова
**НАУЧНОЕ НАСЛЕДИЕ АЛЬКАДАРЫ В
АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ РУКОПИСЯХ**

РЕЗЮМЕ

Благодаря территориальному единству и добрососедским отношениям между Азербайджанским народом и дагестанскими народами на протяжении всей истории существовали тесные связи. Эти отношения проявили себя в политической, экономической, научной и культурной областях. Мы можем привести много примеров нерушимых связей между учеными обеих стран, особенно в области науки.

Одним из ученых, оказавших в своем творчестве значительные услуги между Азербайджаном и Дагестаном, является Хасан Эфенди ибн аль Хадж Абдулла Алькадари Дагестани.

Naila Suleymanova
**SCIENTIFIC LEGACY OF AL-GADARY IN AZERBAIJANI
MANUSCRIPTS**

SUMMARY

Due to territorial unity and good-neighborly relations, there have been close ties between the Azerbaijani people and the Daghestani peoples throughout the history. These relations have proved itself in political, economic, scientific and cultural fields. We may give many examples of steady relations between the scholars of both countries, particularly in scientific field.

One of the scholars, who provided significant services between Azerbaijan and Daghestan is Hasan Efendi ibn Al-Hajj Abdullah Al-Gadari Daghestani.

MÜASİR DÖVRDƏ MÖTƏDİLLİK ANLAYIŞI

Könül ƏHMƏDOVA,

BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya
fakültəsinin Fəlsəfə tarixi və
mədəniyyətşünaslıq kafedrasının doktorantı,
konul.ahmadova@list.ru

AÇAR SÖZLƏR: mötədillik, xoşgörü, orta yol, fitrət, dözümsüzlük, ayrı-seçkilik.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: умеренность, терпимость, золотая середина, натура
человека, нетерпимость, дискриминация.

KEY WORDS: moderation, tolerance, the middle way, human nature, intolerance,
discrimination.

“Ortanı keçsəniz, ən xoşagələn ən xoşagəlməz olacaq”

Demokrit

Giriş

İnsan yaradıldığı andan ağıl, iradə, düşünmə və nitq qabiliyyəti ilə vəsfləndirilmiş varlıq olaraq digər yaradılanlardan üstündür. Bu mükəmməlliyinə görə ki, kainatda mövcud olan hər şey onun ixtiyarına verilmişdir.

İnsan fitrəti təkəbbür, kin, qürur, qərəz, hirs, paxıllıq və s. kimi xislətlərdən təmiz halda doğulur. Düşdüyü mühitdən asılı olaraq, sadalanan bu xüsusiyyətləri özündə toplamağa başlayan fərd cəmiyyət içində digər insanlarla əlaqə qura bilmədikdə uzaqlaşır və özünə qapanır. İnsanlar arasında normal münasibətlərin qurulması üçün qarşılıqlı sevgi və hörmət, birlik və bərabərlik olmalıdır ki, bunun açarı da təvazökarlıq, ürəyiaçıqlıq və səbirlilikdir.

İnsan ictimai varlıqdır. Hər bir insan fərqli yaradılmışdır. Bu dünyada xarici görünüşcə oxşar insanlara rast gəlmək olsa da, xasiyyət baxımından iki eyni insan tapmaq qeyri-mümkündür. İnsanlar din, dil, irq, dünyagörüşü, qabiliyyət, fikir və düşüncələri ilə bir-birindən seçilir. Sadalanan bu aspektləri nəzərə almadan, ayrı-seçkiliyə yol vermədən hər bir insanın inanc və dəyərlərinə hörmətlə yanaşmalıyıq. Çünki inanc azadlığı insanın sahib olduğu təməl haqlardan biridir. İnsanlarla münasibət qurduqda nə ifrata, nə də etinasızlığa yol verilməli, ortaq məxrəc, “qızıl orta”, mötədil istiqamət tutulmalıdır. Mötədillik dünya cəmiyyətlərində hiss olunan psixososial ehtiyacların ən öndə gələnlərindəndir [1, s.79].

Mötədil sözü lüğətdə “nə az, nə çox; nə çox böyük, nə çox kiçik; orta vəziyyətdə olan; miyanə”, mötədillik isə “yumşaqlıq, mülayimlik” mənalarını verir [2]. Əks mənaları “ifrat” və “etinasızlıqdır”. Fəlsəfi termin olaraq isə mötədillik - “başqalarının fərqli düşüncə tərzini və yaşama üslubunu anlayışla qarşılamaq, onlara fikir və duyğularını sərbəst dilə gətirə bilmə

imkanı tanımaqdır” [3, s.164].

“Orta yol” və ya “qızıl orta” da adlandırılan mötədillik *“insanı ifrata və laqeydliyə meyil etməkdən qoruyan, bəyənilən hal, vəziyyət”* deməkdir. Mötədillik anlayışına yaxın olan “qızıl orta” məfhumu latın dilində *“aurea mediocritas”*, yunan dilində isə *“mesotes”* şəklindədir və *“iki arzuolunmaz hədd arasındakı xoş orta”*nı [4, s.136; 5, s.201] ifadə edir. Qədim yunan fəlsəfəsində, xüsusilə Aristoteldən [6, s.93-97] gəlməsinə baxmayaraq, ilk dəfə həmin məfhum Roma şairi Horatsi tərəfindən istifadə edilmişdir. Horatsi “qızıl orta”nı *“həddini aşmadan düzgün hərəkət qaydası”* kimi təsvir etmişdir [7].

Mötədillik nə bir məzhəb, nə də ki, dindir. O, insanın düşüncə və davranışlarına laqeydlikdən və ifratdan uzaq, obyektiv yanaşmadır. Mötədillik dini cəhətdən fərqli inanc, ibadət, məzhəb və təriqətləri; etik cəhətdən fərqli dəyərlər sistemi və davranışları; fəlsəfi baxışdan fərqli düşüncə və ideologiyaları; etnik cəhətdən başqa irqi; psixoloji və sosioloji cəhətdən başqa həyat tərzi və mədəniyyəti; dil baxımından başqa dili; insani baxışdan fərqli cinsi və s. təbii halları ilə qəbul edib, bu fərqliliklərə qarşı müsbət davranış ortaya qoymaq mənasına gəlir [8, s.29].

Özünəməxsus dini, milli, əxlaqi və mədəni dəyərləri olan müxtəlif xalqların bir yerdə yaşaya bilməsi üçün ümumi düsturu tapmaq hazırda dövlətlər üçün prioritet vəzifədir. Müxtəlif xalqların birgə mövcud ola bilmələri məqsədilə adıçəkilən dəyərlərə hörmətsizcə yanaşmaq və ya onları məhv etməyə çalışan, xoş qarşılamaayan, yaxud dözümlülük göstərməyən hal və davranışları nəzarətdə saxlamaq, bu dəyərləri qorumaq üçün xoşgörünün hədlərini müəyyənləşdirmək əsas məsələlərdəndir [8, s.61].

Fərqli mədəniyyətlərin bir yerdə yaşaya bilməsi üçün mötədillik sülh və əmin-amanlıq şəraitində həyat tərzinin təməl şərti, cəmiyyətin mövcudluğu üçün ən mühüm özəlliklərdən biridir. Mötədil olmaq səndən fərqli düşünən birinin fikirlərini başa düşməyə cəhd etmək, onlarla danışmaq və onları dinləmək surətilə dialoq qurmaq işidir.

Mövlanəyə görə, dünyadakı bütün pisliklərin təməli sevginin azlığıdır. Bu problem təkəbbür, qürur, dözümsüzlük, kin, nifrət, paxıllıq kimi hiss və davranışlar bir yerdə gəldikdə yaranır. Mövlanə insanların bu cür xislətlərdən xilas ola bilməsi üçün sevgi, mərhəmət və xoşgörünü insani/əqli hisslər olaraq görür, qəzəb, ehtiras və nifrəti isə heyvani/nəfsi hisslər hesab edir [9, s.13]. İnsan elə bir varlıqdır ki, əqli və nəfsi hisslər kimi bir-birinə zidd olan iki tərəf – qalxma və enmə arasında qalır. Ona görə də “orta yol”un əsas hədəfi insanı kamala çatdırmaq üçün nəfs ilə əqlin mötədilliyini saxlamaqdır.

İnsanlar öz aralarında düşmənçiliyi yox edib, birlikdə yaşaya bilmək üçün bir düstura sahib olmalıdır. Bu düsturun ilk maddəsi bağışlamaq, pislili əfv etməkdir. **“Yaxşılıqla pislilik eyni ola bilməz! (Ey mömin kimsə!) Sən (pislili) yaxşılıqla dəf et! (Qəzəbə səbrlə, cəhalətə elmlə, xəsisliyə cəmərdliklə, cəzaya bağışlanmaqla cavab ver!) Belə olduqda aranızda düşmənçilik olan şəxsi, sanki yaxın bir dost görürsən!”** [10, “Fussilət”, 34].

Səbir də həmin düsturun bir maddəsini təşkil edir və ən böyük əxlaqi dəyərlərdən biridir. Qurani-Kərimdə 104 dəfə zikr olunan “səbir” kəlməsi, əslində, hər şeyə kor-koranə boyun əymək mənası daşımır. **“Yaxşı əməl sahibi, əslində, ... dar ayaqda, çətinlikdə (ehtiyac, yaxud**

xəstəlik üz verdikdə) və cihad zamanı (məşəqqətlərə) səbir edənlərdir. (İmanlarında, sözlərində və əməllərində) doğru olanlardır. Müttəqi olanlar da onlardır!” [10, “Bəqərə”, 177]; “Allah səbir edənləri sevər!” [10, “Ali İmran”, 146]; “...(Allah yolunda əziyyətlərə) dözənləri etdikləri yaxşı əməllərin müqabilində mükafatlandıracaq (yaxud gördükləri yaxşı işlərin əvəzində onlara daha yaxşı mükafat verəcəyik!)” [10, “Nəhl”, 96]; “Və onları etdikləri səbr müqabilində Cənnətlə və (geyinəcəkləri) ipəklə mükafatlandıracaqdır” [10, “İnsan”, 12] ayələri səbirdən danışılan ayələrdən bəziləridir.

Azad seçim hüququ verilən insan günah işlətməyə və xəta etməyə meyilli yaradılmışdır. Buna görə də başqalarını günah işlətməkdə, xəta etməkdə, fərqli düşünməkdə təqsirləndirməzdən əvvəl insan özünə nəzər salmalıdır [8, s.44]. Qurani-Kərimdə məsələ bu şəkildə öz ifadəsini tapmışdır: “...Özünüzü təmizə çıxartmayın. O, Allahdan qorxub pis əməllərdən çəkinənin kim olduğunu ən gözəl biləndir!” [10, “Nəcm”, 32].

Birlikdə yaşaya bilmə düsturunun üçüncü maddəsi insanların sadəcə yaxşı tərəflərini görüb, pis və ya səhv ola biləcək tərəflərini ortaya çıxartmamaqdır [11, s.25; 12, s.18-20]. Bir insanın digərində qüsurları tapıb qabartması onun mötədil baxışlarını zədələyə biləcəyi kimi, kin və nifrət duyğularını da oyada bilər. Bu səbəbə görə qüsurları araşdırmaq deyil, hətta bildiyiniz təqdirdə onları örtmək məsləhətdir.

Hirsiyənlər və əsəbiləşməyə kimi davranışlar da fitridir. Ancaq insanları incidəcək, ayrı-seçkilik toxumlarını cücərdəcək qəzəb duyğusu xoşagəlməz haldır. “Əsl güclü olan - qəzəbli anda qəzəbinə sahib olandır” [13, XII, 129]. Lakin küfrə qarşı, mala, cana, namusa təcavüz və buna oxşar həddi aşan davranışlara qarşı hirsliyənlər istisna hal təşkil edir.

Mötədilliyin ilk düşməni isə qərəzdir. Qərəz bilgisizlikdən, cahillikdən doğur. Bunun qarşısını almaq üçün daim öyrənmək, özünü mütaliələrlə təkmilləşdirmək və dünyagörüşünü artırmaq lazımdır. Cəhalət cəmiyyətdəki hüuru pozur, nəticədə, problemlərə, anlaşılmazlığa və dözümsüzlüyə gətirib çıxarır.

Dinlərdə mötədillik

Mötədillik anlayışına ümumi nəzər saldıq. Bəs dinlərə görə, mötədil kimdir, mötədillik nədir və həmin “qızıl orta” necə təyin olunmalıdır? Dini həyatla yanaşı, dünyəvi məsələlərdə də “qızıl orta”-nı tapmaq lazımdır. İnsan nə özünü tamamilə dünyaya həsr etməli, nə də bütünlüklə ondan uzaqlaşmalıdır. Dünya həyatına bütünlüklə dalanlar onun əsirinə çevrilirlər, dünyadan imtina edənlər isə tərki-dünya həyatını seçənlərdir.

Bəzi dinlərə görə, mötədillik məfhumunu nəzərdən keçirək:

Konfutsinin ideyaları universal balans üzərində qurulmuşdur. Onun doktrinasına görə, ifrata düşməmək üçün “zhōngyōng” – orta yol ilə getmək lazımdır. Konfutsinin fikrincə, “hər insana hörmətlə yanaşmaq lazımdır, sənə qarşı necə davranmağın istəyirsənsə, özün də ona o cür münasibət göstərməlisən”.

Buddizm ilk dövrlərdə asketizmə meyilli olsa da, sonralar “orta yol” nəzəriyyəsini qəbul etmişdir [14, s.93, 123].

Hinduizmdə mötədillik 6 əxlaq əsasında biridir. Hərbi tərcüməsi “özünə nəzarət etmək,

özünü məhdudlaşdırmaq” olan “dama/damax” məfhumu mötədilliyin ekvivalenti hesab olunur, ki, bu da Hinduizm fəlsəfə sistemində “yama” – xüsusi etik davranış qaydaları toplusuna aid edilir. Həmin qaydalar insan şüurunu neqativ düşüncələrdən, həyəcanlardan, pis əməllərdən və onların nəticələrindən qoruyur. Bu qaydalara fikirdə, sözdə, əməldə mülayim və doğru olmaq, dünya malına bağlı və paxıl olmamaq, nəfsi cilovlamaq daxildir [15, s.876].

Yəhudilikdə isə istənilən ruhi tarazlığa və aliliyə çatmaq üçün Tanrı tərəfindən yaradılmış sol xətt – eqoizm (“etser ra”) ilə sağ xətt – sevgi və əliaçıqlıq (nur) arasında orta xətti, yəni mötədil yolu – “kav emtsai”ni tapmaq hər insanın işi və vəzifəsidir [16]. Mötədil yol Tövrətin idealıdır, yəni insan Tövrətin bütün əmrlərinə riayət etsə, mənəvi kamilliyə çata bilər. «*Ordular Rəbbi belə deyir: “Düzgün və ədalətlə mühakimə edin. Hər kəs bir-birinə məhəbbət və mərhəmət göstərsin. Dul qadına, yetimə, qəribə və yoxsula zülm etməyin. Ürəyinizdə bir-birinə qarşı pis niyyətlər tutmayın”* [17, Zəkəriyyə, 7:9-10, s.1232] və “*Ordular Rəbbi belə deyir: «Dördüncü, beşinci, yeddinci və onuncu ayların orucları Yəhuda xalqı üçün sevinc və şadlıq dolu gözəl bayramlar olacaq. Ancaq siz düzgünlüyü və əmin-amanlığı sevin»* [17, Zəkəriyyə, 8:19, s.1233] kimi Tövrətdən nümunələr insanı ifrat və təfrit arasında qalan orta yola istiqamətləndirmək ideyasını təsdiq edir. Göründüyü kimi, Tövrətdə mövcud olan bütün qadağalar “qızıl orta” qanunu nəzərə alınaraq qoyulmuşdur [18, s.391-393].

Xristianlıq dininə görə, mötədillik insanı asılılıqlardan azad edir və ruhunu əminlikdə, ürəyini saflıqda saxlayır ki, bu da qurtuluşa zəmin yaradır. Mötədillik insan ruhunun nəfsi üzərində hakim olmasıdır. Antik filosoflar kimi, xristianlar da mötədilliyin məhz etik məqsədlər güdəndə dəyər kəsb etdiyini hesab edirlər. Asketizm Xristianlığın çox vacib parçasıdır və insan dini məqsədlər naminə maddi dünyadan imtina edib, onları yaxınları üçün qurban verirsə, öz nəfsini qoruyaraq dəyər qazanır [19, s.69].

Yəhudilik ilə Xristianlığı müqayisə etdikdə görürük ki, Xristianlıqda asketik həyat tərzini özünü daha qabarıq büruzə verir, Yəhudilikdə isə ona nisbətən mötədillik prinsipi daha çox vurğulanır, sadəcə olaraq, Tanrının verdiyi əmrlərdə mötədilliyə yer yoxdur, ancaq qətilik var.

İslam dinində mötədillik ifrat və etinasızlıq arasında orta yoldur. Mötədillik İslamın özüdür və həzrət Peyğəmbər təcrübəsini ifadə edir. Əgər bir millətin mötədillik meyarı olsa və ona əsasən öz qayda və qanunlarını qəbul etsə, heç vaxt ifrata varmaz və həddini aşmaya düşər olmaz. Mötədilliklə bağlı İslam mənbələrindən (Qurani-Kərim və Sünnə) aşağıdakı nümunələri göstərə bilərik:

“Bəqərə” surəsinin 143-cü ayəsində Allah-Təala

و كَذَلِكَ جَعَلْنَاكُمْ أُمَّةً وَسَطًا لِتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ وَ يُكُونَ الرَّسُولُ عَلَيْكُمْ شَهِيدًا وَ مَا جَعَلْنَا الْقِبْلَةَ الَّتِي كُنْتَ عَلَيْهَا إِلَّا لِنَعْلَمَ
مَنْ يَتَّبِعِ الرَّسُولَ مِمَّنْ يَنْقَلِبْ عَلَى عَقْبَيْهِ وَ إِنْ كَانَتْ لَكَبِيرَةً إِلَّا عَلَى الَّذِينَ هَدَى اللَّهُ وَ مَا كَانَ اللَّهُ لِيُضَيِعَ إِيمَانَكُمْ إِنْ اللَّهُ بِالنَّاسِ لَرُؤُوفٌ
رَحِيمٌ

“(Ey müsəlmanlar!) Beləliklə də, sizi orta (mötədil, ədalətli) bir ümmət etdik ki, (qiyamət günü) siz insanlara şahid olasınız, Peyğəmbər də sizə şahid olsun” buyuraraq müsəlmanları orta ümmət adlandırır. İslam alimləri qeyd edirlər ki, ayədə keçən “orta” ifadəsi

“mötədil, ədalətli, düzgün, “qızıl orta”nı qoruyub saxlaya bilən” mənasına gəlir. Bu ayədən çıxış edərək deyə bilərik ki, müsəlman ümməti ədalətli, dürüst və mötədil olmalı, yəni nə ifrata varmalı, nə də etinasızlıq göstərməlidir. Ayədə qeyd olunan “orta” sözünün mənası həm də “tarazlıq, iki zidd məsələ arasında orta məqamı tapmaq, ədalətli olmaq, “qızıl orta” qaydasına riayət etmək” kimi başa düşülə bilər.

İmam Əli buyurur: “ نَحْنُ النُّمْرُقَةُ الْوَسْطَى بِهَا يَلْحَقُ التَّالِي وَ إِلَيْهَا يَرْجِعُ الْعَالِي ” - “Biz mötədil məqamdayıq. Arxada qalanlar bizə çatmalıdırlar. İrəlidə gedənlər bizə doğru qayıtmalıdırlar [20, c.VI, 109-cu hikmət]. O, başqa bir yerdə buyurur:

“الْيَمِينُ وَ الشِّمَالُ مَضَلَّةٌ وَ الطَّرِيقُ الْوَسْطَى هِيَ الْجَادَةُ عَلَيْهَا بَاقِي الْكِتَابِ وَ آثَارُ النُّبُوَّةِ وَ مِنْهَا مَنْفَعُ السُّنَّةِ وَ إِلَيْهَا مَصِيرُ الْعَاقِبَةِ”

- “Sağ və sola yönəlmək yolu azmaqdır. Doğru və mötədil yol isə geniş haqq yoludur. Allahın kitabı və həzrət Peyğəmbərin ayini bu yolu tövsiyə edir. Peyğəmbərimizin sünnəsi də bu yola işarə edir. Sonda bu yol hamının rəftarının tərəzisidir. Yolun sonu da ona doğrudur” [20, c.I, 16-cı xütbə]. İmam Əli belə bir müjdə də verirdi: “Kim mötədil olsa, onun yolunu mədh edin və nicat tapmasına müjdə verin. Kim sağçı və ya solçu olsa, onun yolunu məzəmmət edin və onu məhv olmadan qoruyun”. Tarix boyu müsəlmanların bir çoxunun ötən əsrlərdə məhv olmasına səbəb onların mötədil yola diqqət yetirməmələri olmuşdur. Buna dəlil Əli ibn Əbu Talibin bu kəlamıdır: “Sağa-sola əyilənlər və zəlalətə, azgınlığa sürüklənənlər. Doğru hidayət yollarını beləcə itirirlər [20, c.III, 150-ci xütbə].

Harada mötədil olmaq lazımdır? Araşdırmalardan çıxan nəticəyə görə, mötədillik metod olaraq fətvada asanlaşdırmaq, dövətdə müjdələmək, üsulda ciddiyyət (mühafizəkarlıq), fiqhdə asanlıq, qayələrdə sabitlik, vasitələrdə dəyişkənlik, dində bağlılıq, dünyada da yaşayıb-yaratmaqdan ibarətdir.

Sədəqədə mötədillik. Qurani-Kərimin “Bəqərə” surəsinin 219-cu ayəsində sədəqənin verilməsi qaydası haqqında buyurulur: “...(Allah yolunda) nəyi paylamalı olduqlarını soruşanlara isə de: “Ehtiyaclarınızdan artıq qalanını (möhtaqlara paylayın)!..” Burada məqsəd orta həddi, yəni mötədilliyi saxlamaqdır. Bəzi insanlar mənəviyyatlarını inkişaf etdirmək üçün maddi məsələlərdə mötədilliyi qorumurlar. Onlar çalışırlar ki, varlarını-yoxlarını Allah yolunda dağıtsınlar, gah mənəviyyat dalınca gedirlər – sahib olduqlarının hamısını infaq etmək istəyirlər, gah da elə xəsis olurlar ki, varından az da olsa, vermək istəməzlər. Ancaq Allah onlardan istəyir ki, bu məsələdə ifrata varmasınlar və mötədilliyi qorusunlar. Allah insanın məzəmmət olunmaq amilini ifratda görür. Mənəvi məsələ olan infaqda da ifratdan uzaqlaşmaq zəruridir. İnsan ehtiyaclarının bir çoxunu maddi yolla təmin etdiyi üçün bütün var-dövlətini bağışlamaqla nəinki özünün, hətta cəmiyyətin ehtiyaclarını da ödəyə bilmir. Bununla da, şəri vəzifələrinə əməl etməmiş olur. Halbuki infaqda mötədillik o deməkdir ki, həm özün o var-dövlətdən bəhrələnsən, həm də başqalarına kömək edə biləsən. İnsan var-dövlətindən və ona Allah tərəfindən verilən bütün imkanlardan mötədil şəkildə bəhrələnməlidir. Qurani-Kərimin “Nə əldən çox bərk ol, nə də əlini tamamilə açıb israfçılıq et. Yoxsa həm qınanarsan, həm də peşman olarsan!” [10, “İsra”, 29] ayəsi buna dəlildir.

Rəftarda mötədillik. Cəmiyyətin sağlam təməllər üzərində durması üçün ədəb və əxlaq qaydalarına əməl olunmalıdır. Bəzən elə olur ki, cəmiyyət içində ümumi normalar xaricində qalan və mötədillik sərhədlərini aşan, mənəvi-əxlaqi dəyərlərdən uzaq hərəkətlərə rast gəlirik. Qurani-Kərimdə səs tonunun da (nə çox sakit, nə çox gur) mötədilliklə ölçüldüyünü görürük. Uca Yaradan buyurur: **“Yerişində müvazinət gözlə (nə çox yeyin, nə də çox asta get) və (danışanda) səsini qaldırma. Çünki ən çirkin səs uzunqulaq səsidir!”** [10, “Loğman”, 19].

Təbliğdə mötədillik. Dinin təbliği hər bir müsəlmanın əsas vəzifələrindən sayılır. İslam dininin təbliği “Dində məcburiyyət yoxdur” şüarı ilə həyata keçir. Təbliğdə ictimai mədəniyyətə riayət olunmalıdır. Çünki insanların mənimsənilməmiş fikir və oturuşmuş düşüncələrdən imtina etməsində ancaq ictimai mədəniyyətin gözlənilməsi, ifrat və təfritdən uzaq rəftara sahib birinin təbliği təsirli ola bilər. Təbliğdə də mötədilliyi qorumaq, kiminsə fikirlərini alçaltmaq və lağ etməkdən uzaq durmaq lazımdır. Şəxs özünü insanlara elə tanıtmalıdır ki, onlar onun dediklərini dinləməyə meyilli olsunlar.

Dua və namazda mötədillik. İbadət etdikdə və namaz qıldıqda da mötədilliyi qorumaq lazımdır. İbadətdə üstünlük, başqa vəzifələrə qarşı isə etinasızlıq insanı kamillikdən saxlaya bilər. Namaz qılmaq vacib əməllərdən biridir. Lakin hər kəsin digər vəzifələri də mövcuddur: ailə qurmaq, övlad sahibi olmaq, torpağı abadlaşdırmaq, insanlara əl tutmaq və s. İnsan gərək bütün imkanlarından istifadə etsin. Ona görə də varlığımızın bütün sahələrinə və ehtiyaclarına diqqət göstərmək lazımdır.

Məhəmməd peyğəmbər (s) mömin-münafiq, müsəlman-qeyri-müsəlman, azad-kölə, qadın-kişi ayrı-seçkiliyi etmədən hamı ilə eyni dərəcədə, mötədil ölçüdə maraqlanırdı. Hansı təbəqəyə və ya mövqeyə, imkanlara sahib olduğuna baxmadan insanlara sırf Allah yaratdığı üçün səmimiyyət və mötədilliklə yanaşırdı. O, sevgi və düşmənçilik mövzularında da mötədil davranmağı tövsiyə edirdi, nə ifrat sevgi, nə də ifrat düşmənliyin tərəfdarı kimi çıxış edirdi [21, s.5]. Nəticə etibarilə deyə bilərik ki, Həzrət Peyğəmbər (s) iman, ibadət, əxlaq və davranışlarında daim “orta yol” metodunu tətbiq etmişdir. Səhabələrinə də məhz bunu aşılamağa və öyrətməyə çalışmışdır [21, s.11].

Nəticə

Hazırda dünyada mövcud olan dinlər arasında müəyyən fərqlər olduğu kimi, hər dinin daxilində də xeyli məzhəb və fərqli yanaşmalar mövcuddur. Bu fərqliliklərin hər biri öz dininin, yaxud məzhəbinin əsl həqiqəti əhatə etdiyini və xilas yolunun həmin dinin və ya məzhəbin qanunlarına tabe olmaqdan keçdiyini iddia edir. Hətta bəzən elə olur ki, fərqli məzhəblər başqa dinlərə göstərdikləri dözümlülüüyü öz dininə mənsub məzhəblərə göstərmir. Əlbəttə ki, bu hallar siyasi, sosial, iqtisadi və s. səbəblərdən qaynaqlanır [8, s.61]. Fərqli məzhəb nümayəndələrinin bəşər qardaşlığı altında yaşaya bilməsi, sağlam dini mühitin formalaşması yanlış fikirlərin redaktəsi üçün çox önəmlidir və cəmiyyətdə birgəyaşayışın əsas şərtlərindən biridir. Məhəmməd peyğəmbərin (s) nümunəsinə nəzər salsaq görürük ki, Allah Rəsulu (s) fərqli düşünən insanların səhvlərini düzəldərdi, amma əsla onlara qarşı cəbhə açmazdı, incitməzdi, onları icmadan

uzaqlaşdırmazdı. Radikalizmin və təəssübkeşliyin qarşısını mötədilliklə alardı.

Sonda tarixi faktlara əsaslanaraq belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, bəzən hər hansı dinin nümayəndələri onun qanunlarını nəzəriyyədən praktik həyata tətbiq etdikdə, yaxud dinin prinsiplərini təfsir etdikdə öz fikir və düşüncələri əsas götürmüş və yanlış şəkildə istifadə etmişlər [22, s.118]. Bu da təbii olaraq dözümsüzlük, qarışıqlıq, hətta savaş üçün zəmin yaratmışdır. Tarix sübut edir ki, yuxarıda qeyd olunan platformaların hər hansı bir postulatı inkar etmək cəmiyyət üçün xeyirli deyildir. Müharibə, üsyan, soyqırımı, inkvizisiya, nasizm və s. kimi tarixi faktlar da bunu təsdiqləyir. İndiki dövrdə elə bir qrup insan tapılar ki, təkamülü və keçmişin təcrübəsini bir tərəfə qoyub yenidən həmin tarixi dövrlərə qayıtmaq istəyir. Digər bir qrup insan isə yeni yaranan fərqli fikirlərə açıqdır və onların nəinki yeni nəsil problemlərin həllində istifadə oluna biləcəyinə, hətta mənəvi inkişafda da faydalı ola biləcəyinə inanır. Cəmiyyət əvvəlki dövrlərin təcrübəsini nəzərə almayıb və keçmiş əsrlərə qayıtmaq fikrindən əl çəkməsə, heç bir zaman irəli gedə bilməz. Mötədil, orta bir yol tutmaq üçün tərkibində fərqli fikirlərə qarşı dözümlülük olan, ümumi və unikal əxlaq prinsipləri yaradılmalıdır. Bütün dinlərin və etik sistemlərin liderləri bu prinsiplərdə əsas vurğunu qürur və qərəzin məhv olunması üzərində qurmalıdır.

Əgər ədalət mahiyyət və məzmunursa, onda mötədillik bələdçidir. Çünki mötədilliyin yoxluğu könüllərdə fəsada gətirin çıxarar və nəticədə ədalətli olmağa əngəl törədir. Elə isə mötədillik yox olsa, ədalət də yox olar. Lakin ədalət hökm sürərsə, mötədillik də hökm sürər. Mütədillik yayılarsa, onunla birlikdə ədalət də, mərhəmət də, həmrəylik də mövcud olar.

BMT-nin Baş Assambleyası 15 yanvar 2018-ci ildə 72-ci sessiyasında mötədilliyi ekstremizm ilə mübarizədə, qarşılıqlı hörmət və anlaşma, dialoqun inkişafında mühüm faktor hesab edərək sülh, əmin-amanlıq və sabitliyə təşviq etdiyi, inteqrasiya uğrunda və danışıqlar naminə konfrontasiyadan imtinada rol oynadığı üçün informasiya, təhsil, müzakirə və dialoqlar vasitəsilə mötədilliyin təbliğatını genişləndirməklə “Ümumdünya mötədil hərəkət qüvvələri”nin formalaşdırılması ideyasını irəli sürmüşdür. Həmçinin, 2019-cu ilin “Beynəlxalq mötədillik ili” kimi qeyd olunmasını və bunun xeyriyyə cəmiyyətləri hesabına keçirilməsini təklif etmişdir [23].

ƏDƏBİYYAT

1. Gülhan Tahsin. Olumlu bir tutum olaraq hoşgörünün dəyər boyutu // Köprü dergisi, sy. 57, İstanbul: Yeni Asya neşriyat, 1997, s.79-85.
2. <https://www.azleks.az/az/online-dictionary/m%C3%B6t%C9%99dil>
3. Cevizci Ahmet. Paradigma Felsefe Terimleri Sözlüğü. İstanbul: Paradigma yayınları, 2000, 1816 s.
4. Walker Matthew D. Aristotle on the Uses of Contemplation. UK: Cambridge University Press, 2018, p. 261.
5. КОНТ-Спонвиль Андре. Философский словарь. Пер. с фр. Е.В. Головиной. Москва: Издательство «Этерна», 2012, 1120 с.
6. Левит Л. З. «Золотая середина» и «любовь к себе»: что же имел в виду Аристотель? Сборник центра научных публикаций: «II Летние чтения». Киев: Центр научных

- публикаций, 2014, с. 93-97.
7. https://cyclowiki.org/wiki/золотая_середи́на
 8. Hemşinli Hakan. Din ve hoşgörü: İmkan ve sınırları. İslam dini örneği. Doktora tezi. Van: Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007, 132 s.
 9. Cin Halil. Mevlana ve Hoşgörü. Hoşgörü Yılında Mevlana. Ankara: Bil-Kav yayınları, 1995, s. 11-19.
 10. Qurani-Kərim (Tərcümə edənlər akad. Z.M.Bünyadov və akad. V.M.Məmmədəliyev). Ankara: TDV Diyanət işləri başkanı, 2018
 11. Duran Bünyamin. Seküler ve Tevhid Duyarlı İnsan Tipinde Hoşgörü, Tahammül Siyaset Akademik Araştırmalar Serisi. İstanbul: Nesil yayınları, 1997, 212 s.
 12. Gürsoy Kenan. Felsefe ve Hoşgörü. Felsefe dünyası. Ankara: Felsefe Derneği yayınları, sy. I, 1991, s. 18-21.
 13. Buhari Ebu Abdullah Muhammed ibn İsmail. Sahih-i Buhari muhtasarı. Trcm. Kamil Miras. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı yayınları, 1993, 13 cild.
 14. Armstrong Karen. Buddha. USA: Penguin publisher, 2004, p. 240.
 15. Lochtefeld James. The Illustrated Encyclopedia of Hinduism. New York: Rosen Publishing, 2002, p. 909.
 16. Лайтман М. Золотая середина в Каббале. Стратегия “золотой середины”, Международная Академия Каббалы «Бней Барух», 2019 / <http://www.kabbalah.info/rus/content/view/frame>
 17. http://www.holybible.or.kr/BIBLE_azer/cgi/bibleftxt.php?VR=0&CI=9735&CV=4&KY=
 18. Тверский Ицхак. Галаха и философия. Основы учения Рамбама. Израиль: Издательство Открытого университета, 2003, 8-10 часть, 454 с.
 19. Тареев Михаил М. Основы христианства. Сергиев Посад: Издательство Св.-Тр. Сергиевой лавры, 1908, 423 с.
 20. Seyyid Razi. Nəchül-bəlağa. (Tərcümə edənlər A.Mehdiyev, D.Cəfərli, E.Quliyev). Bakı: Nurlar, 2006, VI c.
 21. Aşık Nevzat. Hz. Peygamber ve itidal // Diyanet dergisi, XXIII c., sy. 4, İstanbul: TDV, 1987, s. 3-12.
 22. Olguner Fahrettin. Hoşgörü - din ve zihniyet // Erdem Atatürk Kültür Merkezi dergisi, Türklerde hoşgörü özel sayısı I, VIII c., sy. 22, Ankara: T.T.K. yayınları, 1996, s. 115-136.
 23. <https://undocs.org/ru/A/RES/72/129>
 24. Arslan İhsan. Beşeri ve Siyasi Yönleriyle Hz Peygamber'in Hoşgörüsü. Konya: 2000, 214 s.

Конул Ахмедова

ОПРЕДЕЛЕНИЕ УМЕРЕННОСТИ В СОВРЕМЕННОЙ ЭПОХИ

РЕЗЮМЕ

Одной из общих проблем современной эпохи является вопрос о создании формулы совместного проживания людей с различными убеждениями, культурами и этническими структурами. Эта формула, основанная на общечеловеческих ценностях и указывающая на глобальное примирение, должна создаваться умеренным образом, чтобы общества, сформированные из людей с различными убеждениями, культурами, обычаями, расами и идеями, жили в мире и согласии. Термин «умеренный» означает убеждения и моральные законы, такие как уважение, разделение, солидарность и благочестие.

Konul Ahmadova

THE MODERATION CONCEPT IN THE MODERN AGE

SUMMARY

One of the common problems of the modern age is the question of creating a formula for the coexistence of people with different beliefs, cultures and ethnic structures. This formula, based on universal human values and pointing to global reconciliation, must be developed in a moderate manner so that societies formed by people with different beliefs, cultures, traditions, races and ideas could live in peace and harmony. The term “moderate” refers to beliefs and moral laws, such as respect, sharing, solidarity and piety.

QURAN: HƏQİQƏTLƏR VƏ İDDİALAR

Fariz ƏHMƏD,

Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti

Dövlət Neft-Qaz Elmi Tədqiqat İnstitutu,

“Qum-su təzahürü ilə mübarizə” şöbəsinin baş elmi işçisi,

farizahmed@mail.ru

AÇAR SÖZLƏR: *empirik elmlər, müsəlman dünyası, oriyentalizm, Quran, surə, islamofobiya.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *эмпирические науки, мусульманский мир, востоковедение, Коран, сура, исламофобия.*

KEYWORDS: *empirical sciences, Muslim world, orientalism, Quran, sura, Islamophobia.*

“Qaranlıq orta əsrlər”dən sonra Avropanın oyanışı bəşər tarixinin parlaq mərhələlərindən birini təşkil edir. O, Avropaya tənqidi və intellektual diskussiya, dialektika və müxtəlif fəlsəfi məktəblərdə düşünmə qabiliyyətini gətirmişdir. Bunun çox hissəsi müsəlman dünyasının intellektual tarixindən mənimsənilmişdir. Belə ki, İran, Misir, Yunanıstan və digər qədim ölkələrə baş çəkən müsəlmanlar kitabxanaları viran qoymamış, qiymətli kitabları məhv etməmiş, əksinə, ərəb dilinə tərcümələr edərək keçmiş dövrlərin alimlərinin elmindən faydalanmağa çalışmışlar.

Fransız tarixçisi Andre Serviyenin fikrincə, İslam məşəl deyil, əksinə, alovu söndürəndir. O deyirdi ki, bu din öz xalqından istifadə etmək istəyən barbarların beyninin məhsuludur və heç vaxt sivil dünyaya uyğunlaşa bilməyib, bundan sonra da uyğunlaşa bilməyəcək. İslamın hökm sürdüüyü yerdə cəmiyyətin inkişaf və təkamül impulsu məhv olur [1].

Şotland tarixçisi, Məhəmməd peyğəmbər (s) və erkən xilafət dövrünün araşdırmaçısı Vilyam Mür isə hesab edirdi ki, Məhəmmədin qılıncı ilə Quran mədəniyyət, azadlıq və həqiqətin dünyada misli görünməmiş ən ölümcül düşmənidir [2].

İntellektual maariflənmə Avropa imperializmi və müsəlman dünyasının müstəmləkəsi dövrünə təsadüf etdi. Böyük Britaniya və Fransa kimi Avropa ölkələri tədricən müsəlman dünyasını bölməklə özlərinə tabe etdilər. Beləliklə, intellektual maarifçilik müsəlman dünyasının imperialistlər tərəfindən ələ keçirilməsi ilə yanaşı, avropalıları İslama, onun tarixinə, inancına və elminə tənqidi tədqiq mövqeyindən yanaşmağa vadar etdi. Bu hərəkət oriyentalizm (şərqsünaslıq) kimi tanındı. Onun əsas çatışmayan cəhətlərindən biri İslam Peyğəmbərinin (s) dövründən bəri müsəlman alimlərinin yazdığı çoxəsrlilik elmi əsərlərə məhəl qoymadan Avropa terminləri ilə İslam tarixini təhlil etməsi idi. Şərqsünaslığın ən riskli cəhətlərindən biri də Quranın mənşəyinə dair Avropa araşdırması idi.

Tarixən Avropa, xüsusən də Qərbi şərqsünaslığı İslamı və müsəlmanları düşmən kimi qəbul edirdi. Buna görə də İslamın özü və fərdi mövqeləri dostluqdan uzaq nöqtəyi- nəzərdən keçirilirdi. Bəzi şərhələr qismən təsdiqini tapdıqda bu bir məlumat rezonansına səbəb olur və

kütlələrin şüurunda “vəhşi, geridəqalmış müsəlmanlar” məfhumu yerləşdirilirdi. J.Buffonun sözlərinə görə, heç bir şey böyük ad tərəfindən dəstəklənən səhv fikir qədər təsirli ola bilməz.

Bu gün də İslam dininə münasibətdə ağır böhran yaşanılır. Bu böhran İslamı müasir həyatın həqiqətlərindən biri kimi qəbul etməməkdən və elmi dəlillərin manipulyasiyasından doğur. Yaşanılan böhran cəmiyyətləri çaşqınlıq içində qoymuşdur. Elə bir fikir formalaşmışdır ki, İslam artıq köhnəlmiş və məqsədləri aktuallığını itirmişdir. Çünki Qərb ölkələri müstəmləkə dövründə elmi və bədii ədəbiyyat yolu ilə qeyri-sivil, geridə qalmış və passiv İslam Şərqi haqqında ideyalar formalaşdırmışdılar. Bu təsəvvürlərdə “icad edilmiş İslam” müsəlmanlarla Qərb arasındakı böhranın və qarşıdurmanın nəticəsidir [3; 4; 5].

Yəhudilərin Tövratinin və Xristianların Əhdi-Cədidinin əsrlər boyu dəyişdiyini qəbul edən Avropa alimləri Quranla da eyni hadisənin baş verməli olduğuna inanmışlar. Onların Quranın həqiqi olmadığını və dəyişdirildiyini sübut etməyə çalışmaları şübhəli niyyətlərə əsaslanan tədqiqatlara yol açmışdır.

Ona görə də bəzi insanlar Quranın Uca Yaradan tərəfindən vəhy yolu ilə Peyğəmbərə (s) göndərildiyinə şübhə ilə yanaşırlar. Onların fikrincə, Quran insan təxəyyülünün məhsuludur. Ancaq Allah-Təala onlara bu fikirlərini təsdiq etmələri üçün Qurandakılara oxşar ən azı bir surə hazırlamağı təklif edir: **“Əgər bəndəmizə (Məhəmmədə) nazil etdiyimizə (Qurana) şəkkiniz varsa, siz də (fəsahtə və bəlağətdə) ona bənzər bir surə gətirin və əgər (“bu, bəşər kəlamıdır” sözünü) doğru deyirsinizsə, onda Allahdan savayı (bütün) şahidlərinizi (bütələrinizi, şair və alimlərinizi bu işdə köməyə) çağırın!”** [6, “Bəqərə”, 23]

Bu ayə Allahın bütün bəşəriyyətə çağırışıdır. Müsəlmanlar əmindirlər ki, heç kim heç vaxt Qurana bir surə belə əlavə edə bilməz. Bu Kitabı tənqidi oxlar qorxutmur və heç bir sərt, qərəzli analitik testlər onun üçün dəhşətli deyil.

Bəzən şərqşünaslar Qurana bənzər bir şey tərtib etməyin mümkünsüzlüyünə dair ayənin həlledici dəlil ola bilməyəcəyini iddia edirlər. Tənqidçilər deyirlər ki, “ayə özü subyektivlik damğası daşıyır və hər kəs özünəməxsus olduğunu iddia edərək bir kitab yazı bilər”. İlahiyyətçilərin tənqidçilərə bununla bağlı cavabı belədir ki, insan fikrinin zəifliyi, daim dəyişkənliyi zamanın sınağından keçmir. Bəşəriyyətin insanların fikirlərinə söykənməsi Rəbbin insanlara Quranın unikalığı haqqında ayələr göndərməsi ehtimalından daha azdır. Dünya taleyin sonsuz dönüşündən ibarətdir. Bu gün kimsə şöhrət və əzəmət zirvəsindədir, sabah isə qul kimi öz pyedestalinin ətəyindədir. Həmin şey insanın yaradıcılığında da baş verir. Bu gün dahiyənə əsər yaradan müəllif oxucu kütləsi tərəfindən göylərə ucaldılır, sabah isə unudulur və kütlə rəqibin adını haraylayır.

Böyük Britaniya musiqiçisi Con Lennon şöhrətin zirvəsində ikən müsahibələrinin birində özlərinin İsa peyğəmbərdən daha məşhur olduqlarını söyləmişdi. Bu, əbədi davam edəcək dini izzətə bir iddia deyildimi? Ancaq gələn baxaq, 30 ildən sonra nə baş verdi? “Bitlz” qrupunun populyarlığı yüzlərlə dəfə azalmışdır. Ancaq dünyada İsa peyğəmbərin adını eşitməyən adam yoxdur.

Tanınmış bir fərziyyə bu və ya digər formada dünyanın əksər xalqlarının əfsanələrində

mövcuddur. Bu fərziyyə “mütləq gücə və məhdudiyətsiz maliyyə mənbəyinə sahib olmaq istəyənlər sadəcə öz dini təlimlərini irəli sürməlidir” prinsipinə əsaslanır. Bu mif həqiqətdə dəfələrlə öz təsdiqini tapmışdır. Buddanın təlimlərini və Karl Marksın iqtisadi nəzəriyyəsini xatırlatmaq kifayətdir. Budda heç vaxt peyğəmbər olduğunu elan etməmiş və ilahi mahiyyətini açıqlamamışdır. Ancaq insanlar onu tanrı elan etdilər və Buddizm dünya dininə çevrildi. K.Marksın iqtisadi nəzəriyyəsi isə heç bir şəkildə totalitarizmin, bütün xalqlara qarşı zorakılığın və iqtisadi doktrinanın yalançı dinə çevrilməsinin zəruriliyini bəyan etmirdi. Buna baxmayaraq, keçmiş sosialist ölkələrində onun ideyalarının həyata keçirilməsi qanlı repressiya və zorakılıqlara səbəb oldu, marksizmdən öz məqsədləri üçün istifadə edənlər məhdudiyətsiz güc və maliyyə imkanlarına sahib oldular.

Din yalnız peyğəmbərinin ölümündən sonra yaşadıqda sağ qala bilər: doktrinanın ardıcılıqları dünyadakı dağıdıcı çevrilişlərdən uğurla keçə biləcək qədər güclü və nüfuzlu doktrina almalıdırlar. Beləliklə, uydurma dinlər məhv olmağa məhkumdur. İslam isə bütün dağıdıcı çevrilişlərdən keçdi, lakin yox olmadı. Niyə? Cavab yalnız bir ola bilər: insanlar tərəfindən qəbul edilən bu təlim Allahın Özündən alınmışdır.

Düşünənlər üçün inandırıcı və təkzibedilməz dəlil: **“Şübhəsiz ki, bunda qəlb (ağıl) sahibi, yaxud (moizə edildiyi zaman bütün varlığı ilə) hazır olub (ona canı-dildən) qulaq asan kimsə üçün öyüd-nəsihət vardır!”** [6, “Qaf”, 37]

Bu da deməyə əsas verir ki, Quran orijinallığını qorumaq üçün ilk dövrlərdə kitablarda (kitablar yandırılıla bilər) deyil, məhz hafız insanların yaddaşlarında qorunub saxlanmış bənzərsiz dini irsdir.

Əksər şərqşünasların fikri subyektiv qavrayışdan başqa bir şey deyildir. Qədim Yunanıstan filosoflarının və antik dövr şairlərinin mətnləri əsasında Quranı qiymətləndirmək olmaz. Məsələn, Homer heç vaxt əsərlərinin bənzərsizliyini və Rəbbin ona ilham verdiyini dilə gətirməmişdir. Homerin əsərlərinin böyüklüyü yunanların və sonralar Roma imperiyasının gücü ilə bağlıdır.

Dünyada yayılmış islamofobiya meyilləri Quranı daha da məşhurlaşdırdı və bu gün Quran, demək olar ki, bütün dünya dillərinə tərcümə olunmuşdur. Kitab olmasına baxmayaraq, varlığın bütün mahiyyəti onda mövcuddur. Hər nəsil Quranda özünə lazım olanı tapır.

Quranda bütün dil çalarlarının böyük əhəmiyyətə malik olduğu bildirilmişdir. Bir söz bütöv bir tərif, hətta qanun (höküm) ola bilər. Özlərində dərin məna daşıyan ayələr haqqında nə deyə bilərik? Dünyanın hər yerindən Quran təfsirçiləri surələrin izahı üzərində işləyirlər. “Mülk” surəsinin 10-cu ayəsində buyrulur: **“Onlar: “Əgər biz (peyğəmbərlərin öyüd-nəsihətinə) qulaq asıb ağılımızı başımıza yıqsaydıq, cəhənnəm əhli içində olmazdıq!” – deyəcəkdir”** [6, “Mülk”, 10].

Ağıl iradə və düşüncə azadlığı deməkdir. Halbuki insanlar bəzən ehtiraslarının diktəsi ilə hərəkət edirlər. **“O kəslər ki, sözü (öyüd-nəsihəti) dinləyib onun ən gözəlinə (düzgününə) uyarlar. Onlar Allahın doğru yola yönəltdiyi kimsələrdir. Ağıl sahibləri də elə onlardır!”** [6, “Zumər”, 18]. Beləliklə, Qurana görə, ağıl Quran və Sünnənin düzgünlüyünə inanandır.

Allah Öz kitabı vasitəsilə insanlarla ünsiyyət qurur, onları doğru yola yönəldir. Ancaq qeyd etməliyik ki, Rəbbimiz tərəfindən bizə verilən bu Kitab hələ tam şəkildə öyrənilməmişdir və o hələ açıqlanmamış bir çox sirrə, heyrətamiz müqəddəs mənalara malikdir. Quranda hər hansı kəlmənin metafizik mənə daşmasına dair nümunələr çoxdur. Bu həqiqət “Ali İmran” surəsinin 7-ci ayəsində də öz təsdiqini tapmışdır: **“(Ya Rəsulum!) Sənə Kitabı (Qurani) nazil edən Odur. Onun (Kitabın) bir hissəsi (Quranın əslini, əsasını təşkil edən) möhkəm (mənası aydın, hökmü bəlli), digər qismi isə mütəşabih (çətin anlaşılan, dəqiq mənası bilinməyən, məgzi bəlli olmayan) ayələrdir. Ürəklərində ayrılık (şəkk-şübhə) olanlar fitnə-fəsad salmaq və istədikləri kimi mənə vermək məqsədilə mütəşabih ayələrə uyarlar (tabe olurlar). Halbuki onların yozumunu (həqiqi mənasını) Allahdan (yaxud Allahdan və elmdə qüvvətli olanlardan) başqa heç kəs bilməz. Elmdə qüvvətli olanlar isə: “Biz onlara iman gətirdik, onların hamısı Rəbbimizin dərgahındadır”, - deyərlər. Bunları ancaq ağıllı adamlar dərk edərlər”** [6, “Ali İmran”, 7].

Qurani-Kərim tayı-bənzəri olmayan kitabdır. Məhəmməd Peyğəmbər (s) bunu bu şəkildə dilə gətirmişdir: “Quran kəlmələrinin başqa sözlərdən üstünlüyü Allahın başqa varlıqlardan üstünlüyü kimidir”. Allahdan başqa heç kim Qurana bənzər kitab yaratmağa qadir deyil. Qurani-Kərimin bu bənzərsizlik və təkrarsızlığı “ecaz” adlanır. Ərəb dilindən tərcümədə ecaz “başqalarını aciz qoymaq” mənasını verir.

Beləliklə, müsəlmanlar üçün Quran Məhəmməd peyğəmbərin (s) ən böyük möcüzəsidir. İslam alimləri, ilahiyyatçılar və filoloqlar Quranın möcüzəvi təbiətini yekdilliklə qəbul edirlər. Quranın ayələri üslub baxımından misilsizdir, inanılmaz dərəcədə dərin, lakin eyni zamanda adi insanlar tərəfindən başa düşüləndir. Allah-Təala buyurur: **“Bu (Quran) da mübarək (xeyir-bərəkəti daim, faydası çox), özündən əvvəlkiləri təsdiq edən bir kitabdır...”** [6, “Ənam”, 92].

ƏDƏBİYYAT

1. Servier A. Islam and the Psychology of the Musulman. London: Chapman Hall Ltd., 1924, 144 p.
2. Уильям Мьюр. *Жизнь Магомета и история ислама, к эпохе Хиджры: с вводными главами по первоисточникам для биографии Магомета, Том 2.* Смит, Элдер и Ко Стр. 152
3. Said E. Impossible Histories: Why the Many Islam's cannot be Simplified Electronic resource. 2002.
4. Саид Э. Ориентализм. Западные концепции Востока. СПб.: Русский Мирь, 2006.
5. Tibawi A.L. English-Speaking Orientalists: A Critique of Their Approach to Islam and Arab Nationalism. Pt. 1 // Islamic Quarterly, 1964, Vol. 8, № 1, p. 66.
6. Qurani-Kərim (Tərcümə edənlər akad. Z.M.Bünyadov və akad. V.M.Məmmədəliyev). Bakı: 2017

Фариз Ахмед

КОРАН: ИСТИНЫ И ПРЕТЕНЗИИ

РЕЗЮМЕ

Интеллектуальное просвещение в сочетании с завоеванием мусульманского мира империалистами побудило европейцев более критически подходить к изучению Ислама, его истории, веры и науки. Но одним из главных недостатков востоковедения был анализ истории ислама с использованием европейских терминов, игнорируя многовековые научные труды, написанные великими мусульманскими интеллектуалами со времён пророка Мухаммеда (мир ему и благословение). Одним из наиболее рискованных аспектов востоковедения было европейское исследование происхождения Корана. Исламофобия, которая распространилась во многих частях мира, сделала Коран еще более узнаваемым, и сегодня Коран переведен почти на все языки мира.

Fariz Ahmed

THE QURAN: TRUTHS AND CLAIMS

SUMMARY

Intellectual enlightenment, combined with the conquest of the Muslim world by the imperialists, has led Europeans to be more critical in terms of the study of Islam, its history, faith and science. However, one of the main shortcomings of oriental studies was the analysis of Islamic history using European terms, ignoring centuries-old scholarly works written by the great Muslim intellectuals since the time of the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him). One of the most risky aspects of oriental studies was the European study of the origin of the Quran. Islamophobia, which has spread in many parts of the world, has made Quran even more popular, and today Quran has been translated into almost all languages of the world.

XIX YÜZİLLİYİN İKİNCİ YARISINDA İRƏVAN QUBERNİYASINDA DİNİ VƏ İBTİDAİ MƏKTƏBLƏR

Elçin QARAYEV,

*AMEA-nın A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun
“Azərbaycanın yeni tarixi” şöbəsinin aparıcı elmi işçisi,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
elshin_garayev@mail.ru*

AÇAR SÖZLƏR: *İrəvan, quberniya, təhsil, din, ibtidai məktəb.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *Ириван, губерния, образование, религия, начальная школа.*

KEY WORDS: *Iravan, province, education, religion, elementary school.*

XIX əsrin ikinci yarısında Şimali Azərbaycanda, o cümlədən onun tərkib hissəsi olan İrəvan quberniyasında dini və dünyəvi təhsil sistemi paralel fəaliyyət göstərmişdir. Məqalə bu tarixi dövrdə bütövlükdə İrəvan quberniyasında fəaliyyət göstərən dini və dünyəvi ibtidai təhsil ocaqlarına həsr edilmişdir. Bu barədə T.X.Akopyan, H.Əhmədov, Z.Şahverdiyev, İ.Məmmədov öz monoqrafiyalarında [1; 2; 3; 4] yazsalar da, həmin müəlliflər İrəvan quberniyasının ayrı-ayrı bölgələrinin ibtidai təhsili haqqında məlumat vermişlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, XIX əsrin ikinci yarısında İrəvan quberniyasında əhali arasında məscidlərin tərkibində fəaliyyət göstərən dini təhsil ocaqları üstünlük təşkil edirdi. Ənənəvi təhsil şəhər və kəndlərdəki məscidlərin nəzdində fəaliyyət göstərən məkanlarda verilirdi ki, Azərbaycan türkləri belə təhsil ocaqlarını məktəb, yaxud mədrəsə adlandırırdılar. Burada zümrə məhdudiyyəti olmadan müxtəlif yaşlı oğlanlar və bəzən qızlar təhsil alırdılar [5, s.1; 6, s.127-128].

İrəvan bölgəsində müsəlman məktəbləri iki - ibtidai və ali təhsil pilləsindən ibarət olmuşdur. İbtidai təhsil 7 ilə qədər davam etmiş və burada oxuyan şagirdlərin yaş həddi 8-15 yaşa əhatə etmişdir [7, s.44]. Məscidlərin nəzdində fəaliyyət göstərən ibtidai məktəblər uşaqların sayından asılı olmayaraq 1 və 2 otaqdan ibarət olmuşdur.

Azərbaycan türkləri təhsil otaqlarına hücrə deyirdilər. Həmin hücrələr məscidin həyətidə yerləşirdi. Bu hücrələrdə ən azı 60 şagird təhsil alırdı. Şagirdlər adətən yerdə, özlərinin gətirdiyi həsir və palaz üzərində əyləşirdilər. Qışda otaqlar gildən düzəldilmiş kasalara və yaxud tənəkə qutulara tökülmüş kömürün yandırılması ilə qızdırılırdı. Hər 3 və yaxud 4 şagirdin qarşısında belə qızdırıcı qoyulurdu. Məktəb pəncərəsinin böyük hissəsini lövhə tuturdu [5, s.1-2; 7, s.44].

Dini ibtidai məktəblərdə dərslər oxumaq və yazmaqla məhdudlaşır. Əvvəlcə şagirdlərə ərəb, fars və türk əlifbası, sonra isə Quran öyrədilirdi. Quranın öyrədilməsinə üç və ya dörd il vaxt sərf olunurdu. Daha sonra tələbələrə fars dilində olan “Gülüstan” əsəri öyrədilir, onun hər cümləsi Azərbaycan türkcəsinə tərcümə edilirdi. Ondan sonra uşaqlara

əxlaqi keyfiyyətlərdən bəhs edilən “Nani-halva” (“Çörək və halva”) əsəri, hətta “Leyli və Məcnun” əsəri də öyrədilirdi. Əgər şagird tez oxuya və yazsa, eyni zamanda qanunu və müəyyən ədəbi əsərləri əzbər bilirdisə, ən əsası isə Quranı oxuyub başa çıxırdısa, onun təhsili sona çatmış hesab olunurdu. İrəvanda şagird və tələbələr şeirə böyük həvəs göstərirdilər. Onların əksəriyyəti Nizamini, Firdovsini, Rudəkini, Camini, Hafizi, Sədini və Şərfin digər böyük şairlərinin şeirlərini əzbər bilirdilər. Hətta bəziləri şeir də yazırdı [8, s.904; 5, s.4; 7, s.44].

Mədrəsələrdə dərslər fasilələrlə 10-12 saat davam edirdi. Şagirdlər yalnız günorta 1 saat evə buraxılırdı. Günün birinci hissəsində müəllim hər bir şagirdin dərsi ilə ayrıca məşğul olur, günortadan sonra isə iki saat hüsnxət-yazı yazdırırdı. Qalan saatlarda yuxarı sinif şagirdləri mollaın göstərişi ilə qiraətlə məşğul olurdular. Məşq zamanı buraxılmış səhvlər ayrıca dəftərə qeyd edilirdi. Nəticədə molla çox səhv edən şagirdi cəzalandırırdı [5, s.4].

Qiraət zamanı müəllim oxuduğunu sözbəsöz tərcümə edir və şagirdləri həmin sözləri təkrarlamağa məcbur edirdi. Onun dediyini dəqiq təkrar etməyənlər cəzalandırılırdılar. Hüsnxət zamanı şagirdlər arasında rəqabət güclü olurdu [5, s.5].

İbtidai məktəblərdə mövzular konkret proqram əsasında diktə edilmirdi. Müəllim Azərbaycan türkcəsində hər hansı bir mövzunu danışır, şagirdlər isə bu mövzunu yadda saxlayıb fars dilində yazmalı idilər [5, s.6].

Müəllimlik fəaliyyəti ilə din xadimləri – molla, mirzə və axundlar məşğul olurdular. Dərs deyən mollaların cəmiyyətdə böyük hörməti var idi. Azərbaycan türkləri təhsilə ciddi fikir verirdilər. Ona görə də valideynlər yaxşı təhsil almaları üçün uşaqlarının müəllim tərəfindən cəzalandırılmasına təmkinlə yanaşırdılar. Hətta onlara o qədər inam var idi ki, valideyn uşaqlarını müəllimə tapşırılanda “Əti sənin, sümüyü mənim” atalar sözünü işlədirdilər. Bundan əlavə, yerli əhali hər hansı çətinliklə üzləşdikdə polisdən əvvəl müəllimlərə müraciət edirdi [5, s.2-3; 9, s.251].

İrəvan müəllimlər seminariyasının üçüncü kurs tələbəsi Mir Həşim bəy Vəzirovun yazdığına görə, məktəblərdə müəllim üçün konkret təyin olunmuş məvacib yox idi. Onlar hər bir uşaqdan hədiyyələr qəbul edirdilər. Bu hədiyyələrin böyük hissəsi şagird Quranı oxuyub başa çatdırdıqda, yəni uşaq məktəbi bitirdikdə verilir. Müəllim dini bayramlarda, əsasən də Qurban bayramında müəyyən hədiyyə-mükafat alırdı [5, s.3]. Lakin məvacib haqqında onun verdiyi bu məlumat digər mənbələrin verdiyi məlumatla üst-üstə düşmür. Digər mənbələrə görə, XIX əsrin 80-ci illərinin əvvəllərində İrəvan şəhərində məscidlərin nəzdində olan ibtidai məktəblərdə dərs deyən müəllimlər hər bir uşaqdan hədiyyələr qəbul etməklə bərabər, hər ay 50 qəpikdən 60 qəpiyə qədər, İrəvan quberniyasının qəzalarında isə 15 qəpikdən 30 qəpiyə qədər təhsil haqqı alırdılar [7, s.44; 9, s.251; 5, s.3].

Şagirdlərin və müəllimlərin sayı, adətən, məscidlərin maliyyə vəziyyətindən asılı olurdu. Gəlirli vəqf mülkiyyəti olan məscidlər mədrəsələrə daha çox müdərris və vaiz cəlb edə bilirdi. Belə məscidlər hətta tanınmış müctəhidi dərs deməyə dəvət edirdilər. Adli-sanlı müctəhidi dinləmək üçün diyarın hər yerindən gəlirdilər. Bu, mədrəsənin nüfuzunu daha da artırmaqla bərabər, tələbələrin sayına da böyük təsir göstərirdi [8, s.902].

XIX əsrin birinci yarısında İrəvan bölgəsində baş verən hərbi-siyasi proseslər təhsilə də

böyük təsir göstərmişdi. Belə ki, müstəqil xanlıq dövründə İrəvan şəhərinin baş məscidinin nəzdindəki mədrəsədə 200, 1836-cı ilin məlumatına görə, 100-ə qədər, 1850-ci ilin məlumatına görə isə 50 tələbə təhsil almışdı [8, s.902-903; 10, s.275; 11, s.445]. Lakin XIX əsrin ikinci yarısında mədrəsələrin və şagirdlərin sayının artdığına şahidi oluruq. Məsələn, 1865-ci ildə yalnız İrəvan şəhərində məscidlərin nəzdində fəaliyyət göstərən 9 mədrəsədə 223 şagird təhsil almışdır. 1881-ci ildə isə 8 mədrəsə fəaliyyət göstərmiş, bu məktəblərdə 8 müəllim çalışmış və 153 tələbə oxumuşdur [12, s.431; 7, s.44]. 1896-cı il məlumatına görə isə İrəvan quberniyasında 20 mədrəsə qeydə alınmış, onların 10-u İrəvan, 4-ü Naxçıvan, 4-ü Ordubad şəhərlərində, 1-i İrəvan qəzasının Hacı İlyas, 1-i isə Uluxanlı kəndlərində fəaliyyət göstərmişdir [12, s.451].

1899-cu tədris ilində İrəvan quberniyasında dini təhsil ocaqlarının sayında çoxalma müşahidə olunmuşdur. Həmin il quberniyada 26 mədrəsə qeydə alınmış və bu mədrəsələrdə ilin əvvəlində 296 şagird, ilin sonunda isə 305 şagird oxumuşdur. Bu şagirdlərin hamısı oğlan olmuşdur [13, s.89].

İrəvan quberniyasında ibtidai dini məktəblərdən əlavə, ali dini məktəb də fəaliyyət göstərmişdir. Ali dini məktəbdə təhsilə görə tələbə heç bir haqq vermirdi, əksinə, yaxşı oxuyan tələbələrə məscid tərəfindən mükafat olaraq 3 rubldan 10 rubla qədər təqaüd ayrılırdı. İrəvanda tələbələrin sayı hər il 60-a çatırdı və bu tələbələr əsasən kəndlərdən toplanılırdı. Ali dini məktəbi qurtaran tələbə axund adını daşıyırdı [7, s.44-45].

İrəvanlıların dərslər vəsaiti əsasən Quran, hədis və tarixi kitablardan ibarət idi. İ.Şopenin yazdığına görə, hər bir irəvanlının evində Quran və hədislərə aid kitablara rast gəlmək olurdu [8, s.917; 14, s.422].

Rusiya işğalından sonra Cənubi Qafqazda, o cümlədən İrəvan quberniyasında ənənəvi dini məktəblərlə bərabər, yeni Avropa tipli məktəblərin yaradılması qərara alındı. Yerlərdə yeni tipli-qəza məktəblərinin açılması barədə Maarif Nazirliyi qarşısında qaldırılmış məsələ ilə əlaqədar olaraq 1829-cu il avqustun 2-də çar tərəfindən Cənubi Qafqaz məktəblərinin vəziyyəti haqqında Əsasnamə təsdiq edildi. Bu sənədə görə, qəzalarda açılan Avropa tipli məktəblərdə qəbul edilən dərslər proqramında dini təhsil, rus və yerli dilləri, həmçinin hesab fənni tədris olunacaqdı [15, s.97; 16, s.571-574]. Əsasnaməyə əsasən, İrəvan quberniyasına daxil olan İrəvan, Naxçıvan və Ordubad şəhərlərində qəza məktəbləri açılmalı idi. Lakin ilk qəza məktəbi 1832-ci il yanvarın 14-də İrəvan şəhərində açıldı.

İrəvan qəza məktəbi progimnaziyaya və tam gimnaziyaya qədər inkişaf etmişdi. Bu məktəb ilk dövrlərdə ikisınıfli fəaliyyət göstərmişdir. Məktəbin ilk yaradıcısı və müfəttişi Moskva Universitetinin tələbəsi F.Zuboyev olmuşdur. Əvvəlcə qəza məktəbi qala daxilində yerləşmiş, sonra isə Müqəddəs Sarkiz kilsəsinin həyətində münasib olmayan iki otağa köçürülmüşdür. Qəza məktəbi 1835-ci ilə qədər burada, həmin ildə S.Vəkilovun icarəyə götürdüyü evdə, 1842-ci ildən isə Zabitlər Evinin yanında tikilmiş binada fəaliyyət göstərmişdir [12, s.81].

Əsasnaməyə görə, qəza məktəbində dini qanunlar, rus dilinin qrammatikası, yerli dillərdən Azərbaycan türk, erməni dilləri, tarix, coğrafiya, həndəsə, hüsnxət, rəsm və rəsmxətt dərsləri keçirilməli idi. Lakin müəllim azlığından tarix, coğrafiya, rəsmxətt və rəsm dərsləri keçirilmədi [1, s.192].

İrəvan qəza məktəbində Azərbaycan türkləri ilə bərabər, ruslar və ermənilər də təhsil

almışlar. Məktəbdə yalnız oğlanlar oxuyurdular. Təhsil alanların əksəriyyəti zadəganların və tacirlərin uşaqları idi. 1834-cü ilin fevral ayına olan məlumatla görə, İrəvan qəza məktəbində 37, 1836-cı ilin məlumatına görə isə 60 şagird təhsil almışdır [15, s.97-99; 10, s.275].

İrəvan qəza məktəbi XIX əsrin ortalarından üçsinipli məktəb şəklində fəaliyyət göstərməyə başladı. Bunun nəticəsində oxuyan şagirdlərin sayı da artmışdı. Siniflərin sayı artdıqdan sonra qəza məktəbində kəndli uşaqlarının da oxumasına icazə verilmişdi. 1850-ci ildə bu qəza məktəbində 6 müəllim və 109 şagird qeydə alınmışdı. Bu şagirdlərdən 48-i imtiyazlı təbəqələrin və məmurların, 61-i isə kəndlilərin uşaqları idi. Məktəbin tərkibində 200 cildə kitabı olan kitabxana da fəaliyyət göstərmişdir [11, s.445]. 1852-ci ilin məlumatında İrəvan qəza məktəblərində oxuyan şagirdlərin milli tərkibi göstərilmişdir. Bu qəza məktəblərində oxuyan şagirdlərdən 20-si Azərbaycan türkü, 11-i rus, 115-i isə erməni olmuşdur [14, s.623]. 1865-ci il məlumatına görə isə İrəvan qəza məktəbində 8 müəllim işləmiş, 200 tələbə oxumuşdur [12, s.431].

İrəvan qəza məktəbi 1868-ci ilə qədər fəaliyyət göstərmiş və həmin il dördsinipli progimnaziya (natamam 4 və 6 sinifli gimnaziya-E.Q.) kimi fəaliyyətə başlamışdır. 1869-cu ildə isə progimnaziyanın tərkibində pansion (ümumi yataqxanası olan qapalı orta məktəb-E.Q.) yaradılmışdır [7, s.46]. XIX əsrin 80-ci illərində progimnaziyanın binası kirayə evdə yerləşmiş və kirayə haqqı ildə 1420 rubl olmuşdur. Burada 2248 cildə, 953 adda kitabın olduğu kitabxana da fəaliyyət göstərmişdir. Kitabxanada xəritə, atlas, şəkillər və digər dərs vasitələri də olmuşdur [7, s.46-47]. 1850-1879-cu illərdə (1868-1879-cu illərdə progimnaziya) İrəvan qəza məktəbində 581 azərbaycanlı uşaq oxumuşdur [7, s.48].

Progimnaziyanın fəaliyyəti üçün xəzinədən əlavə, digər təşkilatlar da vəsait xərcləmişdir. İrəvan şəhər cəmiyyəti 1870-ci ildə progimnaziyanın hesabına 700 rubl keçirmiş, bu pullar 1873-cü ildə məktəbə verilmişdir. Həmin il progimnaziyanın nəzdində 1879-cu ilin iyununa qədər fəaliyyət göstərən ikinci hazırlıq sinifi açılmışdır [7, s.47].

Progimnaziyanın tərkibində fəaliyyət göstərən pansion hökumət tərəfindən şəhərdən kənarında yaşayan kasıb məmurların, həmçinin xanların, ağaların və mülklərin uşaqlarını rus məktəblərinə hazırlaması üçün yaradılmışdı [7, s.47].

XIX əsrin 80-ci illərindən progimnaziyanın tam gimnaziyaya çevrilməsi haqqında məsələ qaldırıldı. 1881-ci il martın 31-də progimnaziya gimnaziyaya çevrildi. İrəvan gimnaziyası fəaliyyətə başlayanda hazırlıq kursundan, pansiondan və altı sinifdən ibarət olmuşdur. 1883-cü il yanvarın 1-ə olan məlumatla görə, İrəvan gimnaziyasında 231 şagird oxumuşdur. Bunlardan 212-si gəlib-gedən, 19-u isə gimnaziya qalanı idi. Hazırlıq sinifində 45, birinci sinifdə 49, ikinci sinifdə 54, üçüncüdə 35, dördüncüdə 23, beşincidə 12, altıncıda isə 13 şagird oxumuşdur. Oxuyarlardan 37-si azərbaycanlı-türk, 33-ü rus, 7-si gürcü, 151-i erməni, 1-i yəhudi və 2-i alman idi [12, s.383]. 1886-cı ilin məlumatına görə, gimnaziya Azərbaycan-türk dilini və İslam dinini Firuddun bəy Əhməd oğlu Köçərli tədris etmişdir [17, s.82].

Gimnaziyanın tərkibində iki - əsaslı və şagird kitabxanaları fəaliyyət göstərmişdir. İlin axırında əsaslı kitabxanada 1178 adda 4096 cildə, şagird kitabxanasında isə 428 adda kitab olmuşdur [12, s.384].

Gimnaziyanın ilk buraxılışı 1885-ci ildə olmuş və həmin il 6 şagird məktəbi qızıl və

gümüş medallarla qurtarmışdır. Şagirdlərdən 2-si riyaziyyat, 2-si tibb, 2-si isə hüquq fakültəsinə qəbul olunmuşdur [12, s.385].

Mənbələrdə gimnaziyanın sonrakı illərdəki müəllim, şagird heyəti və şagirdlərin etnik mənsubiyyəti haqqında ətraflı məlumat verilmişdir. 1897-ci il yanvarın 1-nə olan məlumata görə, gimnaziyanın müəllim heyəti direktorla birlikdə 23 nəfər idi, burada 296 şagird oxumuş və milli tərkibinə görə onlardan 29-u azərbaycanlı-türk olmuşdur [12, s.453].

1898-ci ilin məlumatına görə, İrəvan gimnaziyasında 322 şagird oxumuş, bunlardan etnik tərkibinə görə 37-si azərbaycanlı-türk uşaqları, 88-i rus, 7-si gürcü, 179-u erməni, 2-si yəhudi, 9-u isə digər xalqların nümayəndələri olmuşdur. Gimnaziyada bütün sosial təbəqələrə məxsus uşaqlar təmsil olunmuşdu – şagirdlərin 181-i zadəgan, 4-ü din xadimlərinin, 23-ü kəndlilərin, 6-si isə aşağı vəzifə tutan şəxslərin uşaqları idi [18, s.64].

Lakin bir il sonrakı məlumatda kişi gimnaziyasında oxuyan tələbələrin sayında və etnik tərkibində xeyli çoxalma müşahidə olunur. Məsələn, 1899-cu ilin məlumatına görə, gimnaziyada 333 tələbə qeydə alınmışdır. Bunlardan etnik tərkibinə görə, 42-si azərbaycanlı-türk, 82-si rus, 9-u gürcü, 187-si erməni, 9-u yəhudi, 1-i dağlı, 16-sı isə digər xalqların nümayəndələri olmuşdur. Sosial tərkibinə görə tələbələrdən 166-sı zadəgan, 6-sı din xadimi, 150-si şəhər əhalisi, 9-u kəndli, 2-si isə aşağı rütbəyə məxsus idi [19, III otdel, s.84].

Bu məktəblərdə təhsil pulsuz idi. Yaş həddinə görə uşaqlar 9 yaşından kiçik, 15 yaşından böyük olmamalı idi. Qəza məktəbində rus dili proqramda əsas fənn hesab edilirdi. Lakin yerli xalqdan rus dilini bilən sadıq məmurlara olan ehtiyacı nəzərə alan çar hakimiyyət orqanları qəza məktəblərində Azərbaycan türkcəsinin tədrisinə razılıq vermək məcburiyyətində qalmışdı [20, s.51-54].

İrəvan şəhərindən sonra Naxçıvan şəhərində qəza məktəbi 1837-ci ildə açılmışdı. XIX əsrin 80-ci illərinin məlumatına görə, məktəb kirayə götürülmüş xüsusi binada yerləşmişdi. Kirayə haqqı ildə 500 rubl olan məktəb üç binadan ibarət idi. Sınıflar böyük dəhlizi olan dörd geniş otaqdan ibarət mərkəzi binada yerləşirdi. Sağda ikinci bina üç otaqdan ibarət idi və bu otaqlarda kitabxana yerləşirdi. Kitabxanada 355 cildədən ibarət 814 kitab vardı. Sol tərəfdə yerləşən üçüncü bina isə dörd otaqdan ibarət idi və ön otaqda məktəbin nəzarətçisi yaşayırdı. Məktəbin geniş həyəti və onun mərkəzində susuz geniş hovuzu vardı. Bundan əlavə, məktəbin bostan yeri də vardı, lakin burda heç bir bitki əkilmirdi [9, s.253].

Naxçıvan qəza məktəbində Azərbaycan türkləri, ruslar və ermənilər təhsil alırdı. Məlumatla görə, 1850-1873-cü illərdə burada 458 nəfər oxumuşdur [9, s.255]. 1872-ci ilin Əsasnaməsinə uyğun olaraq, Naxçıvan qəza məktəbi üçsınıflı şəhər məktəbinə çevrilmişdir. 1886-cı il məlumatına görə isə Naxçıvan şəhər məktəbində Azərbaycan-türk dilini Salah bəy Zöhrab bəy oğlu, İslam dinini isə Mirzə Əli Xəlilov tədris etmişdir [17, s.88].

1855-ci ildə isə Ordubadda birsinifli ibtidai məktəb açılmışdır. Burada dərslər əsasən rus dilində keçirilirdi və İslam dini də tədris edilirdi. Bu məktəbin də binası kirayə tutulmuşdu və hər il 200 rubl kirayə haqqı verilirdi. Məktəb yeddi otaqdan ibarət idi ki, bunlardan beşində dərslər keçirilir, ikisində isə müəllim yaşayırdı. Bundan əlavə, ibtidai məktəbin 298 kitabı olan kitabxanası vardı. Ordubad ibtidai məktəbində Azərbaycan türkləri, ruslar və ermənilər oxuyurdular. 1856-1873-cü illər arasında bu ibtidai məktəbdə 277 Azərbaycan türkü təhsil

almışdır [9, s.253]. 1880-ci illərin əvvəllərində məktəbin nəzarətçisi Qasım bəy Qasimov olmuş, İslam dinini isə Mirzəli Məhəmməd bəy və Əlixanov tədris etmişdilər [17, s.88]. Sonralar Ordubad ibtidai məktəbi birsinifli şəhər məktəbi kimi fəaliyyət göstərmişdir [21, s.705].

XIX əsrin ortalarında çar hakimiyyət orqanları qızlar üçün də məktəb açmaq məcburiyyətində qalmışdır. Belə ki, 1850-ci il yanvarın 1-də İrəvanda qızlar üçün “Müqəddəs Ripsimi” məktəbi açılmışdır. “Müqəddəs Ripsimi” 1850-1884-ci illərdə ibtidai məktəb, 1884-1898-ci illərdə progimnaziya, 1898-1918-ci illərdə isə gimnaziya kimi fəaliyyət göstərmişdir [12, s.411-414; 7, s.49]. Qızlar məktəbi iki hissədən - hazırlıq kurslarından və 3 sinifdən ibarət olmuşdur. Bu məktəb yetim uşaqlar üçün nəzərdə tutulsa da, burada yerli əhalinin uşaqları da təhsil almışdır.

“Müqəddəs Ripsimi”nin binası xüsusi evdə yerləşirdi. Onun kitabxanası yox idi. Lakin XIX əsrin 70-80-ci illərinin əvvəllərindən “Müqəddəs Ripsimi”nin tərkibində pansion və 2 yarım pansion fəaliyyət göstərmişdir [22, s.11-12; 7, s.48-49]. Məktəb əsasən Müqəddəs Nina Xeyriyyə Cəmiyyətinin üzvlərinin və İrəvan, Naxçıvan, Ordubad, Yenibəyazid və Aleksandropol qəzasının könüllü ianələri hesabına açılmışdı. İdarə heyəti 4 qadından ibarət idi. Xeyriyyəçilərin tərkibinə Azərbaycan türk qadınları da daxil idi. Onlardan kapitan Hüseyn Sultahın həyat yoldaşı Tovuz Bəyimi, kapitan İsmayıl xanın həyat yoldaşı Canxanımı, Kərbəlayı xanın həyat yoldaşı Harmud xanımı, praporşik Mahmud ağanın həyat yoldaşı Xırda xanımı, Nəcəf ağanın həyat yoldaşı Bəyim Canxanımı, Cavad ağanın həyat yoldaşı Xıdır xanımı, general-leytenant Ehsan xanın qızı Sona Bəyimi, Şeyxülislamın həyat yoldaşı Xırda xanımı və general mayor Kəlbəli xanın qızı Səhra Bəyimi qeyd etmək olar [23, s.641-642; 12, s.412].

“Müqəddəs Ripsimi” qızlar məktəbində dərslər əsasən rus dilində keçirilsə də, yerli dillər də tədris edilmişdir. Məktəbdə Azərbaycan türk dili ilə yanaşı, İslam dini də keçilmişdir. Hər iki fənni Seyid molla Mirmehdi tədris edirdi [24, s.565]. 1870-ci ilə qədər dərslər müəllimlər tərəfindən pulsuz tədris edilmiş, 1878-ci ilə qədər dərs deyən müəllimlər İrəvan progimnaziyanın müəllimləri olmuş, həmin ildən isə məktəbin öz müəllim heyəti formalaşmışdır. Dərs deyən müəllimlərin illik məvacibi 280 rubl olmuş, növbətçiliyə görə 120, nəzarətçi qadın 400, sinif müəlliməsi və xidmətçi qadın 120 rubl almışdır. Qızlar məktəbində təhsil alanların təhsil haqqı ildə 36 rubl (məktəbin özünün 9 şagirdi təhsil haqqından azad idi), pansion şagirdləri üçün 150, eyni zamanda əlavə hazırlıq üçün 30, yarım pansion şagirdləri üçün isə 75 rubl təşkil etmişdir [7, s.49].

İlk dövrdə “Müqəddəs Ripsimi”də 21 şagird - 3 Azərbaycan türkü, 5 rus və 13 erməni təhsil almışdır [8, s.445]. 1853-cü ildə isə məktəbdə 7 azərbaycanlı-türk qızı oxumuşdur [24, s.563]. Lakin sonrakı illərdə onların sayının azaldığını görürük. Məsələn, 1871-1880-ci illər ərzində qızlar məktəbində təhsil almış 561 şagirddən cəmi 7-si azərbaycanlı-türk olmuşdur [7, s.49].

1872-ci il 15 may Əsasnaməsi ilə Azərbaycanda, o cümlədən İrəvan quberniyasında bütün qəza məktəbləri altı illik təhsil müddəti olan pullu şəhər məktəblərinə çevrildi. İbtidai məktəblər haqqında 1874-cü il 25 may Əsasnaməsinə görə isə iki məktəb tipi təsdiq edildi: 3 illik təhsil kurslu birsinifli və 5 illik təhsil kurslu ikisinifli məktəblər. Bundan əlavə, həmin

Əsasnaməyə görə, zemstvo məktəbləri açıldı [25, s.834-840; 6, s.322].

İrəvan şəhərində ilk şəhər ibtidai məktəbinin əsası 1880-ci ildə qoyulmuşdur. Əvvəllər məktəbin saxlanması üçün vəsait dövlət, müəyyən hissəsi isə şagirdlər tərəfindən ödənilirdi. 1885-ci ilin məlumatına görə, ibtidai məktəbin saxlanması hökumətə 1634 rubla başa gəlmişdir. 1880-1888-ci illərdə İrəvan ibtidai məktəbində ümumilikdə 498 şagird təhsil almışdır [12, s.383-384, 387].

İrəvan quberniyasında şəhər ibtidai məktəbindən əlavə, qəzalarda da belə məktəblər açılmışdır. 1897-ci il məlumatına görə, İrəvan quberniyasında 1872-ci il Əsasnaməsinə əsasən 3 şəhər məktəbi (İrəvan, Naxçıvan və Aleksandropol şəhərlərində), 2 şəhər ibtidai sinif məktəbi (İrəvan və Naxçıvan şəhərlərində), 2 şəhər ibtidai xəzinə məktəbi (İrəvan şəhərində müəllimlər seminariyasının nəzdində və Ordubad şəhərində), 4 kənd xəzinə məktəbi (İrəvan qəzasının Qalahisar və Uluxanlı kəndlərində, Üçmüəzzin qəzasının Əştərək kəndində və Sürməli qəzasının Qızıl-Zakir kəndində), 9 zemstvo məktəbi (Yenibəyazid qəzasında Gözəldərə, Yelenovka kəndlərində, Aleksandropol qəzasında Bayandur kəndində, Naxçıvan qəzasında Cəhri, Nehrəm və Şahtaxlı kəndlərində, Üçmüəzzin qəzasında Tos kəndində, Sürməli qəzasında Güllüce və Şərur-Dərələyəz qəzasında isə Başnoraşen kəndində), 16 kənd cəmiyyəti məktəbi (İrəvan qəzasında Böyük Vedi, Dvin Aysor, İmanşalu və Kəmərli kəndlərində, Yenibəyazid qəzasında Basarkeçərdə, Naxçıvan qəzasında Abrakunis, Biləv, Qulubəy-Dize, Mahmud-Ova, Miləh, Yaycı və Yamxana kəndlərində, Üçmüəzzin qəzasında Kürdqulu kəndində, Sürməli qəzasında Aralıq-Başkənd kəndində, Şərur-Dərələyəz qəzasında isə Yenice və Keşişkənd kəndlərində) və 5 kənd ibtidai məktəbi (Aleksandropol qəzasında Dövşanqışlağı, Xrom kəndlərində, Naxçıvan qəzasında Vənənddə, Üçmüəzzin qəzasında Talın və Çobanqara kəndlərində) fəaliyyət göstərmişdir [12, s.450-451]. 1897-ci ildə İrəvan quberniyasındakı təhsil ocaqlarında (həm gimnaziya, həm ibtidai, həm də dini məktəblərdə - E.Q.) 5702 nəfər şagird təhsil almış, bunlardan 5077-si oğlan, 625-i isə qız olmuşdur [12, s.452].

1898-ci ilin məlumatına görə, İrəvan quberniyasında ümumilikdə 60 ibtidai məktəb olmuşdur. Bu məktəblərdə 4399 şagird təhsil almış, onlardan 698-i Azərbaycan türkü, 88-i rus, 8-i gürcü, 3527-si erməni, 3-ü dağlı, 78-i isə digər xalqların nümayəndələri olmuşdur [18, s.68]. Növbəti il ibtidai məktəblərin və bu məktəblərdə təhsil alanların sayında çoxalma müşahidə olunmuşdur. Məsələn, 1899-cu tədris ilində quberniya üzrə 73 ibtidai məktəb və bu məktəblərdə oxuyan 5918 şagird qeydə alınmışdır. Etnik tərkibinə görə, onların 641-i Azərbaycan türkü, 103-ü rus, 5-i gürcü, 5091-i erməni və 78-i digər xalqların nümayəndələri, sosial tərkibinə görə isə 192-si zadəgan, bir o qədəri din xadimi, 4381-i kəndli, 6-sı əcnəbi, 117-si isə şəhərli uşaqları idi [19, s.87].

Dövlət məktəblərindən əlavə, yerli Azərbaycan türklərinin imtiyazlı vəziyalı nümayəndələri də öz vəsaitləri hesabına məktəb açır, oğlan və qızların savadlanmasını istəyirdilər. XIX əsrin 50-ci illərindən başlayaraq, müəllim heyəti qəza məktəblərinin ilk məzunları olan Azərbaycan türklərinin hesabına artmağa başladı. Məsələn, 1836-1856-cı illərdə Molla Tağı Mahmud oğlu, 1856-1885-ci illərdə Mirzə Ələkbər Elxanov qapı-qapı gəzərək uşaqları məktəblərə cəlb edir, dərslər vəsaitinin olmamasına baxmayaraq, onlara bilik verirdilər [3, s.540]. Bundan başqa, məşhur yazıçı Cəlil Məmmədquluzadənin qayını, keçmiş topçu zabiti Məhəmmədqulu bəy Kəngərli

İrəvanda oğlan və qız internat məktəbləri açmış, qızlara dərs vermək üçün Peterburqdan institutu bitirmiş, xüsusi müəllimə dəvət etmişdir [26, s.12; 3, s.540]. Məhəmmədqulu bəyin bu fəaliyyəti erməniləri qıcıqlandırmış və o, 1905-ci ildə Fransaya gedərkən Batumda erməni gizli təşkilatı tərəfindən qətlə yetirilmişdir.

Naxçıvanda yeni üsulla fəaliyyət göstərən anadilli məktəbin açılmasında Məhəmməd Tağı Səfərovun (Sidqinin) böyük xidmətləri olmuşdur. Pedaqoq və şair M.T.Sidqi 1854-cü ildə Ordubad şəhərində anadan olmuş, 1903-cü ildə Naxçıvan şəhərində vəfat etmişdir [4, s.170]. O, 1892-ci ildə Ordubad şəhərində “Əxtər” (“Ulduz”) adlı məktəb açmışdır. Tezliklə bu məktəb şöhrət qazanmış, hətta İrəvan quberniyasının 1892-ci illə bağlı icmalında məktəb və onun təsisçisi M.T.Sidqidən bəhs edilmiş, göstərilmişdir ki, yerli əhali öz uşaqlarını dini məktəblərdən çəkendirib “Əxtər”ə qoyurlar. “Əxtər” 1896-cı ilə qədər fəaliyyət göstərmiş və həmin il rus-Azərbaycan məktəbinə çevrilmişdir [2, s.286; 4, s.165-166]. M.T.Sidqinin bu fəaliyyəti diqqətdən kənar qalmamış və o, 1894-cü ildə Naxçıvan şəhərinə dəvət olunmuşdur. Naxçıvana gələn M.T.Sidqi “Əxtər” tipli “Məktəbi tərbiyyə” adlandırılan yeni məktəb açmışdır [2, s.287].

Keçmiş Naxçıvan xanı Kəlbəli xan da, Azərbaycan türk uşaqlarının savadlanması üçün fəaliyyətini əsirgəməmişdir. Belə ki, Rusiyadan gəlmiş Sofiya Stasyuleviç 1877-ci ildə Azərbaycan uşaqları üçün pansion açmışdır. O, naxçıvanlı Kəlbəli xanla tanış olmuş, onun uşaqlarına dərs demişdir. Uşaqların təhsilindən razı qalan Kəlbəli xan müəlliməni Azərbaycan türklərinə dərs demək üçün İrəvana və yaxud Naxçıvana dəvət etmişdir. Bu təklifə razılıq verən müəllimə İrəvana gəlmiş və pansion açmağa kömək etmələri üçün yerli xan və bəylərə müraciət etmişdir. İrəvan sakini Şəfi bəy müəlliməyə iki uşağına pulsuz dərs deməyin müqabilində ona başqa şagirdlər tapacağına söz vermişdir. Şəfi bəyin köməyi ilə tezliklə şagirdlərin sayı artmış və ikinci il 15-ə çatmışdır. Əvvəllər müəllimənin şagirdləri milli tərkibinə görə Azərbaycan türkləri olmuşdur. Lakin sonralar müəlliməyə erməni və ruslar da müraciət etmişdir. 1877-ci ildə S.Stasyuleviçin şagirdlərin sayı 107-yə çatmışdır. Onların 58-i Azərbaycan türkü, 4-ü rus, 43-ü isə erməni uşaqları olmuşdur. 1881-ci ildə isə onun pansionunda 43 oğlan uşağı təhsil almışdır [7, s.53].

Məşhur yazıçı C.Məmmədquluzadənin də qızların təhsil almasında xüsusi xidməti olmuşdur. O, 1890-1897-ci illərdə Nehrəm kəndindəki ikisınıfli məktəbin müdiri vəzifəsində işləyərkən, 1893-cü il yanvarın əvvəllərində məktəbə 8 azərbaycanlı-türk qızları cəlb etmiş və onlara şəxsən özü dərs demişdir [4, s.166-167].

Beləliklə, XIX əsrin ikinci yarısında İrəvan quberniyasında həm dini, həm də ibtidai məktəblər fəaliyyət göstərmişdir. Dini məktəblər məscidlərin tərkibində olmuş, Azərbaycan türkləri burada dini və İslam əxlaqını öyrənmişlər. İbtidai məktəblərdə isə dünyəvi təhsil və rus dilinin tədrisi əsas yeri tutmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Акопян Т.Х. Очерк истории Еревана. Ереван: Изд-во Ереванского Университета, 1977 с.
2. Əhmədov H. XIX əsr Azərbaycan məktəbi. Bakı: Maarif, 1885.
3. Məmmədov İ. Tariximiz, torpağımız, taleyimiz. Bakı: Adiloğlu, 2003.
4. Şahverdiyev Z. Naxçıvan bölgəsi (XIX-XX əsrin əvvəllərində). Bakı: 2008.
5. Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. Тифлис: 1890, выпуск 9.
6. Azərbaycan tarixi: 7 cildə, IVc. Bakı: 2000.
7. Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. Тифлис: 1881, выпуск 1.
8. Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи. СПб.: 1852.
9. Сборник сведений о Кавказе, т.VII. Тифлис: 1890.
10. Обзорение российских владений за Кавказом в статическом, этнографическом, топографическом, финансовом отношениях. В 4-х ч., ч.IV. СПб.: 1836.
11. Кавказский календарь на 1852 г. Тифлис: 1851.
12. Развитие Еревана после присоединения Восточной Армении к России. Сборник документов 1801-1917 / Составитель Т.Х.Акопян. Ереван: 1978.
13. Кавказский календарь на 1907 г. Тифлис: 1906.
14. Qarayev E. Azərbaycanın İrəvan bölgəsinin tarixindən (XVII yüzilliyin sonu-XIX yüzilliyin ortalarında). Bakı: 2016.
15. Отношение т.с Блудова, к.т.с. Уварову, от 8-го февраля 1834 года, № 64 АКАК., т. VIII, д. 67, стр. 97-99.
16. Полное собрание законов Российской империи. Т. IV, СПб: 1830, № 3060, с. 571-574.
17. Кавказский календарь на 1886 г. Тифлис: 1885.
18. Кавказский календарь на 1900 г. Тифлис: 1899.
19. Кавказский календарь на 1901 г. Тифлис: 1900.
20. Журнал Министерства народного просвещения, ч.LXI, отд.1. СПб.: 1849.
21. Энциклопедический словарь. Т.XX. СПб.: 1897.
22. Кавказ. Тифлис: 1850, №3.
23. Кавказский календарь на 1854 г. Тифлис: 1853.
24. Кавказский календарь на 1853 г. Тифлис: 1852.
25. Полное собрание законов Российской империи. Т. 49, СПб.: 1874, № 5574, с. 834-840.
26. Məmmədquluzadə H. Mirzə Cəlil haqqında xatirələrim. Bakı: 1981.

Эльчин Гараев
**РЕЛИГИОЗНЫЕ И НАЧАЛЬНЫЕ ШКОЛЫ В
ИРЕВАНСКОЙ ГУБЕРНИИ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ
XIX ВЕКА**

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена изучению религиозных и начальных школ Иреванской губернии во второй половине XIX века. Религиозные школы были частью мечетей, и азербайджанские турки изучали здесь религиозную и исламскую мораль. В начальных школах система образования и русский язык были в центре внимания. В этих школах обучались мальчики и девочки разных национальностей.

Elchin Garayev
**RELIGIOUS AND ELEMENTARY SCHOOLS IN THE
IREVAN PROVINCE IN THE SECOND HALF OF THE 19TH
CENTURY**

SUMMARY

The article is devoted to the study of religious and elementary schools of the Irevan province in the second half of the 19th century. Religious schools were part of mosques, and Azerbaijani turks studied religious and Islamic ethics there. In primary schools, the education system and the Russian language were in the center of attention. These schools were attended by boys and girls of different nationalities.

CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏNİN YARADICILIĞINDA CƏNUBİ AZƏRBAYCAN TARİXİNƏ BAXIŞ

Əli FƏRHADOV,

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin

böyük elmi işçisi, t.ü.f.d,

ali_farhadov@yahoo.com

AÇAR SÖZLƏR: *C.Məmmədquluzadə, “Molla Nəsrəddin” jurnalı, Cənubi Azərbaycan, din xadimləri.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *Дж.Мамедгулузаде, журнал Моллы Насреддина, Южный Азербайджан, религиозные лидеры.*

KEY WORDS: *J.Mammadguluzade, Molla Nasreddin journal, South Azerbaijan, religious leaders.*

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəlləri Şimali Azərbaycan ziyalılarının yaradıcılığında Qacarların hakimiyyəti altında olan Cənubi Azərbaycanın ağır ictimai-siyasi, iqtisadi vəziyyəti geniş əks olunmuşdur. Bu problem onları narahat etmiş, öz əsərlərində bu mövzunu geniş işıqlandırmışlar. H.Zərdabinin, Ə.Ağaoğlunun, Ə.Hüseynzadənin, M.Şahtaxtının, M.Ə.Rəsulzadənin əsərlərində bu məsələlər geniş tədqiq edilmişdir. Məsələn, İrandakı aclıq haqqında məlumat verən “Əkinçi” qəzeti yazırdı: “Bu günlərdə Moskvanın küçələrində bir iranlı gördüm, başıaçıq özünə xaç çəkə-çəkə dilənçilik edən. Dedim bu nədir? Cavab verdi ki, Allah İrana qəzəb edib, çörək tapmaq olmur” [1].

Xalqın iqtisadi, sosial problemlər içində əzilməsinə görkəmli publisist Cəlil Məmmədquluzadənin baş redaktoru və əsas müəlliflərindən biri olduğu “Molla Nəsrəddin” jurnalında da geniş yer verilmişdir. İranda sadə xalqın ac qalması, bütün torpaqların xanların, nüfuzlu mollaların, şahzadələrin və hər cür insafsız qolçomaqların əlində olması barədə “Molla Nəsrəddin” jurnalında yazılırdı: “Təbriz bazarında satılan çörəyin bir hissəsi un və üç hissəsi torpaqdır” [2; 3, s.39]. Həmçinin jurnalda göstərilirdi ki, qıtlıq səbəbindən “Təbrizdə dul övrətlər, yetim və fəqirlər torpaq yeyir” [4; 3, s.80]. Lakin şah hökuməti bu kimi problemlərə əncam çəkmirdi və Müzəffərəddin şahın hakimiyyəti dövründə bu vəziyyət belə davam edirdi. Vəliəhd Məhəmmədəli Mirzə isə xalqa zülm etməklə, talançılıqla vaxt keçirirdi [5, s.178, 181; 6, s.147]. Məhəmmədəli Mirzənin sonralar məşrutə (konstitusiyalı dövlət quruluşu) əleyhinə olan irticaçı fəaliyyəti də buna sübutdur. Vəliəhdin əsas müşaviri isə rus dili müəllimi kimi yanında saxladığı, mənşəcə karayim (musəvi türk icması - Ə.F.) olan [7, s.13] Hacı Seraya Xan Şapşal (1873-1961) adlı rusiyalı şərqşünas və diplomat idi [5, s.178, 181; 6, s.147].

Şapşalın təsiri altında olan vəliəhd Məhəmmədəli Mirzənin əxlaqsızlığını

C.Məmmədquluzadə də qeyd edirdi [8; 3, s.133]. Vəliəhdin xalqa zidd siyasətini ifşa edən “Molla Nəsrəddin” jurnalı yazırdı: “İranda dağlarını-daşlarını çörək əvəzinə yedirdi Təbriz əhlinə” [8; 3, s.132]. Bu insanların acınacaqlı halını işıqlandıran “Molla Nəsrəddin” jurnalı iranlı fəhlələrin dili ilə deyirdi: “Əhli-əyalımız İranda acdırlar, gəlmişik onlara çörək pulu qazanaq”. Jurnalda görə, İran xalqının bu ağır vəziyyətinin günahkarı “cəllad və quldur” dövlət və din xadimləri idi [9; 3, s.102-104]. M.Ə.Rəsulzadə isə “İran türkləri” əsərində yazırdı ki, Bakı neft ocaqlarında ən ağır işləri görən, Hacı Tərxan (Həştərxan) kimi limanlarda ən ağır yükləri daşıyan, yurdundan getməyə məcbur edilmiş bu azərbaycanlılardır. Bakı bölgəsinin tarlalarını biçən, İstanbulda alverçi, kitabçı, tütünçü, yemək-içmək satıcısı kimi kiçik qazanc işləri ilə uğraşan yenə bu Azərbaycan türküdür [10, s.17]. Lakin Qacar hakimlərini xalqın problemləri yox, şəxsi gəlirləri maraqlandırır.

Özünün Avropada müalicəsi üçün 1901-ci ildə Rusiyadan aldığı borcu qaytara bilməyən Müzəffərəddin şah İranın şimal bölgəsinin gömrük idarəetməsini Rusiyaya vermişdi [11, s.148]. Bağlanan müqaviləyə əsasən Rusiyadan gələn mallardan az vergi, İranda çıxan mallardan çox vergi alınmalıydı. Digər gömrüklərdən məsul olan belçikalı J.Nouz da Rusiya tərəfdarı olub [5, s.56-57], rəqs məclislərində ruhani paltarında istehza ilə şəkillər çəkirdi [12, s.23]. İranın gömrük sistemini tənqid edən “Molla Nəsrəddin” jurnalında C.Məmmədquluzadə yazırdı: “İranda Culfa gömrükxanası kimindir? Niyə gömrükxananın rəisi xaricilərin bayramını tətil eləyir, amma müsəlmanların ən möhtərəm bayramında gömrükxana açıq olur? Nə rəis hambalların dilini bilir, nə hamballar rəisin” [13; 3, s.260].

İranda sənayenin olmadığını, torpağın isə iri mülkədarlara məxsus olduğunu bildiren C.Məmmədquluzadə öz vətənidən baş götürüb qaçan iranlı fəhlələri belə təsvir edirdi: “Bu, İran fəhlələridir. Onlar öz vətənlərində yeməyə bir şey tapmırlar. O, vətəninə, arvadına və uşağına qoyub qaçır. Çünki acdırlar” [14, s.126]. “Həmşəri” adlandırılan iranlı fəhlələrə Qafqazdakı münasibəti “Molla Nəsrəddin” jurnalı belə göstərirdi: “Mən indiyə kimi elə bilirdim ki, həmşəri milçəkdir, torpaqdır, daşdır, kol-kosdur, amma heç bilməzdim ki, həmşəri də adamdır. Acından dağılıblar Rusiya torpağına” [15; 3, s.127]. “Molla Nəsrəddin” jurnalı Ərdəbildəki Şeyx Səfi kompleksinə məxsus saysız-hesabsız vəqf torpaqlarının və var-dövlətin olduğunu bildirir, ərdəbilli yoxsulun dili ilə vəqfin başçısından soruşurdu: “Ay qardaş, niyə fəqir-füqəranın malını yeyirsən?” [3, s.151].

Qacarların Londondakı səfiri olan isfahanlı Mirzə Mülküm (və ya Melkum) xanı nümunə verərək, “oturub London şəhərində bizim halımıza ağlayır” [16, s.72] deyən C.Məmmədquluzadə İranda müsəlmanların öz problemlərinə olan laqeydliyindən şikayət edirdi. O, müsəlmanlar arasında həmrəyliyin, birliyin olmadığını, qafqazlı müsəlmanların “Bizə nə dəxli var, biz qafqazlıyıq”, iranlıların isə “Biz iranlıyıq, bizə nə dəxli var qafqazlıların işinə qarışaq?” deyərək, bir-birinə kömək etmədiklərini göstərirdi [17; 3, s.142]. “Molla Nəsrəddin” jurnalının 1907-ci il, 30-cu sayındakı “Göz yaşları” məqaləsində C.Məmmədquluzadə “Qanun” qəzetindən və onun naşiri Mirzə Mülküm xanın müsəlmanları vəhdətə dəvət edən yazılarından nümunələr verərək yazırdı: “Mirzə Mülküm xan “Qanun” qəzetinin onuncu nömrəsində üzünü

müsəlmanlara tutub deyir: “Əgər sizdə şüur olsaydı və ən azı bəzi heyvanlartək ittifaqın mənasını bilsəydiniz, o vaxt hansı zalım cürət edə bilərdi ki, sizin insanlıq hüququnuza əl uzatsın?” [3, s.201]. C.Məmmədquluzadə bu problemlərin həlli üçün bütün zəhmətkeşlərin xanlara, bəylərə, mollalara qarşı birləşməsi gərəkdliyini irəli sürürdü [3, s.128].

“Molla Nəsrəddin” İrandakı müsəlmanların aclıq səbəbi ilə xaricilərə qul olduğuna diqqət çəkərək bu cür ictimai problemlərə göz yuman təbrizli müctəhid Mirzə Həsən ağa kimi ruhaniləri qınayırdı: “Müctəhid Hacı Mirzə Həsən ağa dəyirmanın sularını kəsib və əhali acından ölür” [18; 3, s.299]; “Müctəhidin gözünün qabağında minlərcə müsəlman övrət-uşaqları əcnəbilərin evindədir” [19; 3, s.288].

Ölkədə xurafat və mövhumatın yayılması demokratik xalq hərəkatının, elm və maarifin qarşısında ən böyük əngəl idi. “Molla Nəsrəddin” İrandakı dini cəhaləti bu şəkildə ortaya qoyurdu: “Guya Avropanın veyilxanalarında elm oxuyubsan, bir mənə de görüm cinlərin adını tapdın? Mən bunları iranlı bir tələbədən öyrəndim. Elm budur, əzizim! Yoxsa nə Firəngistan, nə qəzet, nə məktəb? O məktəblərdən çıxan şeytan deyilmə?” [20; 3, s.106].

Cənubi Azərbaycanın Mirzə Həsən Rüşdiyyə kimi mütərəqqi ziyalılarının mübarizə apardığı mollaxana tədris üsulunu tənqid edən C.Məmmədquluzadə “İrşad” qəzetinin 14-cü nömrəsinə istinadla bu haqda yazırdı: “İran müəllimxanalarında uşaqlar əbcədin hecasını səkkiz ildə qurtarırlar” [21; 3, s.131]. Bir çox mütərəqqi ziyalı məktəb islahatının əsasını ərəb əlifbasının dəyişdirilməsində görürdü. Şimalda M.F.Axundzadənin ortaya qoyduğu əlifba islahatı İranda Mirzə Mülküm xan, Mirzə Yusif xan kimi ziyalılar tərəfindən də dəstəklənirdi. Mirzə Mülküm xanın əlifba islahatı yolundakı fəaliyyətini təqdir edən C.Məmmədquluzadə onun belə dediyini nəql edirdi: “Əgər götürək üç yüz milyondan ibarət olan müsəlman aləminin və yeddi-səkkiz milyondan ibarət erməni və yunan mətbuatını, görərik ki, erməni və yunan mətbuatı bütün müsəlmanların mətbuatından bir neçə qat yüksəkdir. Buna da səbəb ancaq ərəb hürufatının çətinliyidir” [22; 14, s.224]. Lakin mürtəcə ruhanilər ərəb əlifbasını ilahi bəxşiş sayır, onun xaricindəki əlifbaları “murdar” adlandırırdılar [23; 24, s.61].

C.Məmmədquluzadə öz yaradıcılığında Cənubi Azərbaycanın mütərəqqi ziyalılarına geniş yer verirdi. “Molla Nəsrəddin” jurnalında Zeynalabdin Marağayinin “İbrahim bəyin səyahətnaməsi” “Oxuyun, oxuyun, oxuyun!” [15; 3, s.129] deyə daim təbliğ edilir və əsərdən nümunələr verilir [25; 26]. İran parlamentinə deputat seçilən görkəmli ziyalı Ə.Talıbovun Tehrana getmək istəməməsinin səbəbi də jurnalda izah edilmişdi. Bunun bir səbəbi Şeyx Fəzlullah Nuri kimi mürtəcə ruhanilərin onu dinsiz elan etməsi idi [5, s.275]. Ə.Talıbovun əslində məhz müctəhidlərin bu fətvasından qorxdığını “Molla Nəsrəddin” belə göstərirdi: “Müctəhidlərin bu təkfirini eşidən kimi Talıbov kəsib Bakıdan birbaşa gedib, əyləşdi Teymurxanşuradakı öz evində və Tehrana getmək istəmədi” [14, s.174]. Mürtəcə ruhanilərin və müstəbid şah hakimiyyətinin qorxusundan Vladiqafqazda yaşayan yazıçı ruhən Təbrizə bağlı idi. O deyirdi: “Təbrizin müqəddəs torpağını sevirəm” [27, s.67].

“Molla Nəsrəddin” jurnalı şah rejiminə qarşı mübarizə aparən “Həblülmətin” qəzetini də dəstəkləyirdi. Qeyd edək ki, 1893-cü ildən Kəlküttədə İran mühacirləri tərəfindən farsca nəşr

olunan “Həblülmətin” şah rejiminə qarşı məşrutə hərəkatını dəstəklədiyinə görə İrana və Qafqaza gətirilməsi bir müddət qadağan edilmişdi [28; 3, s.198]. Qəzetin redaktoru Seyid Cəmaləddin Kaşani idi [29]. “Həblülmətin” məşrutədən sonra Tehrandə da nəşr olundu [30, p.XII, 74]. Qəzetin nəşri 1907-ci ildən Seyid Həsən Kaşaninin redaktorluğu ilə davam etdirilmişdir [29].

Milli-mənəvi dəyərləri, demokratik ideyaları təbliğ edən “Həblülmətin” Şimali Azərbaycan ziyalıları tərəfindən rəğbətlə qarşılanırdı. “Şərqi-rus” qəzetində “Həblülmətin”in İrandakı problemləri əks etdirən, İslamın dünyada yayılmasından bəhs edən müxtəlif yazılarından nümunələr təqdim olunurdu [31, s.150, 155]. Məsələn, qəzetin 23 iyul 1903-cü il, 47-ci sayında “Həblülmətin”dən götürülmüş “İslamın Amerikada tərəqqisi” adlı məqalə dərc olunmuşdu [31, s.150]. Həmçinin qəzetin 15 avqust 1903-cü il, 57-ci sayında “İranda yaşanan qarışıqlıqlar və “Həblülmətin”dən iqtibas” adlı məqalə təqdim olunmuşdu [31, s.155]. Qəzetə görkəmli xeyriyyəçi H.Z.Tağıyev də maliyyə yardımı edirdi [5, s.62].

Məhəmmədli şah məşrutə düşməni ruhanilərlə birləşərək belə fikir yayırdı ki, guya məşrutə şəriətə ziddir [5, s.240-241]. “Molla Nəsrəddin” jurnalı bu haqda yazırdı: “Qanuni-əsasının (konstitusiya-Ə.F.) təsdiq olunmadığını tələb eləyəndə Məhəmmədli şah həmişə cavab verir ki, müctəhidlər qoymurlar, çünki məşrutəyiyyəti şəriətə zidd tapırlar” [32; 3, s.351-352]. Lakin şah ancaq şəxsi mənfəətinə xidmət edən müctəhidlərin fətvalarını nümunə göstərirdi. Çünki yenə “Molla Nəsrəddin” jurnalının qeyd etdiyi kimi Kərbəla və Nəcəfin mütərəqqi müctəhidləri məşrutəyə tərəfdarı olub, şahı buna dəvət edirdilər. Lakin mürtəcə İran ruhaniləri deyirdilər ki, “Məşrutəyiyyət şeytan işidir” [32; 3, s.351-352].

Təbrizli mürtəcə ruhani, müctəhid Mirzə Həsən ağa məşrutə inqilabı dövründə şəhərdən qovulmuşdu [5, s.346-347]. “Molla Nəsrəddin” jurnalı mövzunu belə işıqlandırır: “Yazıq Hacı Mirzə Həsən ağa, niyə səni qatır üstə mindirib Təbrizdən çıxarıb qovdular? Sənin günahın nə idi, sən nə deyirdin ki? Sən deyirdin ki, “bu məşrutəçilər yoldan çıxıblar” [33; 3, s.161]; “Hacı Mirzə Həsən ağa bircə dəfə mücahidlər barəsində narazılıq izhar etmək ilə təbrizlilər onu şəhərdən kənar elədilər” [34; 3, s.172]. Jurnal digər mürtəcə mollaların da eyni fikirdə olduğunu göstərirdi: “Hələ Şeyx Fəzlullah və Hacı Mirzə Həsən qalsınlar kənardə: məşrutəyiyyəti xilafı-şəriət hesab eləyən müctəhidlərin qədəri gün-gündən artmaqdadır. Müctəhidlər şaha ərizə veriblər ki, qanuni-əsasi verməsin. Məşrutəçiləri kafir deyə elan ediblər” [32; 3, s.351].

“Molla Nəsrəddin” jurnalı İran parlamentinin məşrutəçi deputatlarını dəstəkləyərək yazırdı ki, “İranda millət vəkilləri yapışsınlar vəzirlərin yaxasından ki, gərək bizim iznimiz olmamış heç bir qərarad eləməsin” [35; 3, s.130]. Qeyd edək ki, Darülşuranın (İran parlamenti-Ə.F.) məmurların gəlir və xərclərinə nəzarət etmə arzusu və məmurların buna qarşı mübarizəsi “Molla Nəsrəddin” jurnalında öz əksini tapmışdı. Məsələn, jurnalda iranlı bir konsulun dili ilə deyilirdi: “Mənim cəmi əmlakımı dəyər-dəyməzə satın, pul eləyin və göndərin qoyum ingilis bankına; ondan ötrü ki, Tehranın Millət Məclisi yapışacaq yaxamdan və var-yoxumu alıb, xəzinə malı eləyəcək, özümü də məhkəməyə verəcək. Daha bundan sonra konsulluğun nə ləzzəti?” [36; 3, s.117]. Jurnal bəzi iranlı konsulların xalqın problemlərini həll etmək əvəzinə bu problemləri

daha da artırdığını göstərirdi: “İran konsullarının hümmətindən tiryək və mərixanadakıların sayı artdı” [37; 14, s.179].

Məhəmmədəli şahın parlamentə olan mənfi münasibəti “Molla Nəsrəddin”də belə ifadə olunmuşdu: “Padşah quldurlarını aparıb düzüb ətrafına və məclis üzvlərinə yol vermir ki, şahın hüzuruna yetişib, vəzirlərin xəyanətini padşaha ərz etsinlər” [8; 3, s.133]. “Molla Nəsrəddin” parlamentin dağıdılmasını və məşrutəçilərə edilən zülm haqqında yazırdı: “Məhəmmədəli şah millət vəkillərinə zülm eləyib. Qurana and içəndən sonra məşrutəni pozub. Bizə xəbər gəlib ki, neçə millət mücahidlərini Məhəmmədəli şah boğdurub və neçə-neçə günahsız müsəlmanların uşaqlarını gözüyaşlı qoyub. Məhəmmədəli şah İrana edən zülmü heç Neron eləməyib” [38; 3, s.300]. Təsadüfi deyil ki, məhz mürtəcə ruhanilərin dəstəklədiyi şah rejiminin qorxusundan hətta xalqın seçdiyi millət vəkilləri də ölkədən qaçır və ya İrana ayaq basa bilmirdilər [39].

XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində İranda qeyri-müsəlmanlar da zülm altında idilər. Müsəlman ruhanilər deyirdilər ki, “Müsəlman və kafir şəriət cəzalarında eyni hüquqlu ola bilməz. Bir müsəlman bir yəhudini, zərdüştinini və ya başqa bir kafiri öldürsə, onu ölüm cəzasına məhkum etmək olmaz, ondan qan bahası alınmalıdır”. Xüsusilə, zərdüştilər parlamentdən hüquqi ayrı-seçkiliyin qaldırılmasını tələb edirdilər [5, s.372]. C.Məmmədquluzadə də mürtəcə din xadimlərinin qeyri-müsəlmanlara təhqiramiz münasibətini “Molla Nəsrəddin”də geniş işıqlandırır. Məsələn, jurnal mürtəcə mollanın dili ilə yazırdı: “Millət deyəndə yer üzündə birçə müsəlman millətidir, özgə millətlər heyvan kimi bir şeydirlər” [40; 3, s.111].

Məhəmmədəli şah təbrizli ruhani Mir Həşimə göndərdiyi teleqramda inqilabçıları həbs etdiyini yazırdı: “Bütün pozğunlar həbs olunubdur. Siz də pozğunları məhv etməklə məşğul olun. Nə yardım istəsəniz, hazırım” [5, s.777]. Mir Həşimin mənsub olduğu Təbrizin Dəvəçi məhəlləsi mürtəcə ruhanilərin və şahpərəstlərin məşrutəçilərə qarşı əsas silahlı qiyam mərkəzi idi [41, s.132]. “Molla Nəsrəddin” jurnalı da Mir Həşimin cinayətə fəaliyyətini “Dəxi demə ki, İran İrandır. Xeyr! İran indi Təbrizdə Mir Həşimindir” – şəklində ifadə etmişdi [13; 3, s.261].

İranda əsrlərdən bəri davam edən məzhəb qovğaları XX əsrin əvvəlində də davam edirdi. “Sünni-şiə ittihadının əleyhinə yazılan fətvələr”i [3, s.247] qınayan C.Məmmədquluzadə şiə məzhəbinin öz daxilindəki “Üsuli və şeyxi davası”ndan da şikayət edirdi [42; 3, s.19]. Babilik isə yarandığı andan etibarən İran ruhanilərinin və dövlətin hədəfində idi. Ruhanilər məşrutəçiləri babi elan edib, qanlarını halal sayırdılar. Öz şeirlərində babilik mövzusunda toxunan dahi satirik M.Ə.Sabir (1862-1911) cahil xalqın və nadan ruhanilərin bu addan necə sui-istifadə etdiklərinə diqqət çəkirdi. O, “Bu isə pəs o ləinin də işi qullabıdır, Dinü imanı danıb, yoldan azıbdır, babıdır!” [43, s.262] - deyərək qəzet oxuyan, uşaqlarını məktəbə göndərən savadlı, maarifpərvər, yenilikçi şəxsləri babi adı ilə töhmətləndirən, bu addan bir ləkələmə vasitəsi kimi istifadə edənləri tənqid atəşinə tutur, eyni zamanda babilərin maarifpərvər bir camaat olduğunu göstərirdi.

Məşrutəçilərin qatı düşməni olan təbrizli Mir Həşim onların qələbəsindən sonra mühakimə edildi. M.Ə.Sabirin ona xitabən “Durma, götür qaç başını, Mir Həşim”, - deyərək yazdığı şeir

“Molla Nəsrəddin” jurnalında nəşr olunmuşdu [44, s.195; 45; 46, s.333]. Məşrutəçilərə qarşı etdiyi cinayətlərin cəzasını Mir Həşim 1909-cu ildə məşrutə hökuməti tərəfindən edam edilməklə ödədi.

Səttarxanın məşrutə inqilabındakı rolunu qeyd edən “Molla Nəsrəddin” jurnalı belə yazırdı: “Səttarxan şahın qoşunlarını basdı. Az qalıb ki, bütün Azərbaycana padşah olsun” [47; 3, s.339]. Türkiyə və Qafqazdakı məşrutə tərəfdarları da onlara yardım göndərirdilər. Bu barədə “Molla Nəsrəddin” jurnalı xəbər verirdi: “İranlı və qafqazlı hürriyyətçilər beş yüz lirə cəm eləmişdilər ki, göndərsinlər Təbrizin fığarasına. Bu pul gedir Səttarxana patron-tüfəng almağa” [48; 3, s.314].

Əksinqilabi qüvvələr məşrutəçiləri aradan götürmək üçün dini terminlərdən istifadə edir, kafir babi adı altında inqilabçılara, şah rejiminin əleyhdarlarına divan tuturdular [49, s.149]. C.Məmmədquluzadə 1908-ci il Təbriz hadisələri ilə əlaqədar yazırdı: “Biz görürük ki, bütün Təbriz camaatı hücum çəkib məşrutəçilərin məhəllələrini dağıdıb, özlərinin qanını içirlər. Heç kəs deməsin ki, hücum çəkənlərin qəsdı padşahın düşmənlərini yox eləməkdir və köhnə idarəni geri qaytarmaqdır. Xeyr, ... Təbrizdə bir adam tapılmaz ki, buna razı olsun. Bəs bu nə qovğadır? Bir az işlərə diqqətlə baxsaq, görürük ki, burada bir belə hikmət var: Hacı Mirzə Həsən Təbriz meşələrində ot otlayan müsəlmanları inandırır ki, məşrutəçilər istəyənlərin hamısı babidir. Dəxi qurtardı getdi. “Dədəm mənə kor deyib”. “Al-gəldi, qırın bu babiləri!” Budur Təbriz davası! Və özgə cür də ola bilməzdi. Məsələn, mənə deyirlər ki, filankəs babidir; yəni mürtəddir. Mən də bilirəm ki, onun qətlə vacibdir. Dəxi qurtardı getdi. Yoxsa bir də özümə zəhmət verib başlayım sual-cavabı ki, aya doğrudanmı filankəs babidir, yəni hürriyyəti-viddan adına durum hələ bir az fikir də eləyim?” [19]. Bu sözləri ilə İrandakı nadan ruhaniləri və onları dəstəkləyən şah rejimini tənqid edən C.Məmmədquluzadə “Babi olmaq məsələsində hamı gərək sərbəst olsun” [50; 24, s.81] deyir, din və viddan azadlığını tərənnüm edirdi.

CənubiAzərbaycanınmütərəqqiziyalılarıda“MollaNəsrəddin”iyüksəkqiymətləndirirdilər. Məsələn, Azərbaycan tarixi və ziyalıları haqqında geniş məlumatların əks olunduğu çoxcildli “Lügətnamə” əsərinin müəllifi, qəzvinli M.Ə.Dehxuda “Molla Nəsrəddin” jurnalına rəğbətlə yanaşırdı. Onun yaradıcılığı, xüsusilə, satirası mütləqiyyətin, riyakar ruhanilərin əleyhinə yönəlmişdi. Dehxuda İranda qadınların hüquqsuzluğu əleyhinə də mübarizə aparırdı. Mürtəce ruhanilər Dehxudanın öz felyetonlarında dinə sataşdığını bəhanə edərək onu gözdən salmağa çalışırdılar. Dehxuda “Sure-İsrafil” qəzetinin səhifələrində dinə və şəriətə əsaslanaraq onlara layiqincə cavab verir, islamıyətə müsləmanlıqla şahlığın bir yerə sığa bilmədiyini göstərirdi. Onun Azərbaycan dilində yazdığı “Şeyxülislam qəzasında cənab “Molla Nəsrəddin”ə təziyə” şeiri Dehxudanın bir şair kimi Azərbaycan dilinə və ictimai fikrinə biganə qalmadığını göstərir. O, mürtəce ruhanilərdən fərqli olaraq, “Molla Nəsrəddin”in mütərəqqi ideyalarını dəstəkləyirdi. Məşrutənin məğlubiyyəti nəticəsində İran parlamenti bağlandıqdan sonra Dehxuda Məmmədəli şahın cəlladlarının əlindən qaçıb ölkəni tərk etmişdi [51, s.72-76].

C.Məmmədquluzadənin yaradıcılığında xristian missionerlərinin Cənubi Azərbaycandakı fəaliyyəti də əks olunmuşdur. Mütəfəkkir yazırdı ki, “Urmiyada təzədən üç missioner məktəbi

açılıb” [52; 24, s.108]. Bu missionerlərin müsəlmanların əleyhinə fəaliyyət göstərdiyini görkəmli xeyriyyəçi H.Z.Tağıyevin Axund Yusif Talıbzadə vasitəsilə 1907-ci ildə Osmanlı sultanı II Əbdülhəmidə göndərdiyi məktubda da görürük. Məktubda Urmiya şəhərindəki “Erməni-Amerikan və Erməni-Protestant Komitəsi”nin Qafqaz və Azərbaycan türklərini İslamdan uzaqlaşdırmaq üçün nəşrlər hazırladığı və yaydığı qeyd olunur, Osmanlı sultanından yardım istənilirdi [53, s.69]. Birinci Dünya müharibəsi dövründə Rusiya və digər Avropa dövlətlərinin Cənubi Azərbaycandakı xristian əhalidən ibarət silahlı birliklər təşkil etdiyi və müsəlmanlara qarşı terror hadisələri törətdiyi də qaynaqlarda yer alır.

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, C.Məmmədquluzadənin “Molla Nəsrəddin” jurnalı XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəlləri dövrünün güzgüsü və təkcə Şimali Azərbaycanın deyil, Cənubi Azərbaycan tarixinin də əsas qaynaqlarından biridir. Təəccüblü deyil ki, mürtəcə ruhanilər “Molla Nəsrəddin” jurnalının oxunmasına qarşı idilər və deyirdilər ki, “oxumayın o mürtədin məcmuəsini, İran hökumətinin tənəzzüldə olmasının baisi məhz “Molla Nəsrəddin”dir” [54; 24, s.84]. C.Məmmədquluzadə mürtəcə İran ruhaniləri tərəfindən dəfələrlə kafir elan edilmiş, ölüm hökmü verilmişdi [55, s.109-110]. Lakin nadan ruhanilərin və şah rejiminin qarşı çıxmasına baxmayaraq, “Molla Nəsrəddin” ziyalılar tərəfindən sevilərək oxunur və yayılırdı. Jurnaldakı məqalələr Qacar hökmdarlarının, mürtəcə din xadimlərinin xalqa zidd fəaliyyətinin ifşası, Səttarxan kimi məşrutə inqilabı qəhrəmanlarının şah rejiminə qarşı mübarizəsini öyrənmək baxımından əhəmiyyətlidir. Jurnalın mütərəqqi ideyaları dövrümüzdə də aktualdır və daim təbliğ edilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. “Məktubat” // “Əkinçi” qəz., 1877, №18.
2. Məmmədquluzadə C. “Təzə təlim kitabı” // “Molla Nəsrəddin”, 1906, №10.
3. Məmmədquluzadə C. Əsərləri. Dörd cildə, II cild. Bakı: Öndər nəşriyyat, 2004, 584 s.
4. Məmmədquluzadə C. “İranlılara” // “Molla Nəsrəddin”, 1906, №26, s.80
5. Kəsrəvi Ə. İranın məşrutə inqilabının tarixi. I cild. (Tərcümə edən A.Ə.Haşimi (Cavanşir). Essen, 2003, 528 s.
6. Kəsrəvi Ə. Tarixə-məşrutəyə-İran. Tehran: Müəssəseye-intişarate-Əmir Kəbir, 1343, 906 s.
7. Алтынкайнар Э. Хаджи Серайя Хан Шапшал: Биографический очерк // Karadeniz Araştırmaları, 2004, c.13-23.
8. Məmmədquluzadə C. “Məhəmmədəli şah və bütpərəstlər” // “Molla Nəsrəddin”, 1907, №5.
9. Məmmədquluzadə C. “İran fəhlələrinin pulu hara gedir?” // “Molla Nəsrəddin”, 1906, №27.
10. Rəsulzadə M.Ə. İran türkləri. Bakı: Təknur, 2013, 100 s.
11. Kılıç S. İranda ilk anayasal hərəket “1906 Məşrutiyeti”, s.143-161 // https://www.researchgate.net/publication/329117329_IRAN'DA_ILK_ANAYASAL_HAREKET_1906_MESRUTIYETI //

12. Barijough S.M. İranda siyasi ve ekonomik çıxar çatışmaları (1921–1950). Bitlis: Bitlis Eren Üniversitesi, 2015, 119 s.
13. Məmmədquluzadə C. “İran işləri” // Molla Nəsrəddin, 1908, №9.
14. Məmmədquluzadə C. Əsərləri. Dörd cildə, IV cild. Bakı: Öndər nəşriyyat, 2004, 472 s.
15. Məmmədquluzadə C. “Həmşəri” // “Molla Nəsrəddin”, 1907, №3.
16. Baxşəliyev O. Mirzə Melkum xan: həyatı və ədəbi fəaliyyəti. Bakı: Azərneşr, 1970, 76 s.
17. Məmmədquluzadə C. “Xoşbəxtlər” // “Molla Nəsrəddin”, 1907, №9.
18. Məmmədquluzadə C. “İttihad” // “Molla Nəsrəddin”, 1908, №3.
19. Məmmədquluzadə C. “Babilər” // “Molla Nəsrəddin”, 1908, №26.
20. Məmmədquluzadə C. “İrşad” // “Molla Nəsrəddin”, 1906, №35.
21. Məmmədquluzadə C. “Məşədə gördüklərim” // “Molla Nəsrəddin”, 1907, №4.
22. Məmmədquluzadə C. “Təbrik” // “Yeni yol” qəz., 1922, №1.
23. Məmmədquluzadə C. “Hürufatımızın şənində” // “Molla Nəsrəddin”, 1906, №5.
24. Molla Nəsrəddin: 10 cildə (1906-1931). I cild. 1906-1907. Bakı: Azərneşr, 1996, 712 s.
25. Məmmədquluzadə C. “İran konsulları” // “Molla Nəsrəddin”, 1906, №15.
26. Məmmədquluzadə C. “Məscidlərimiz” // “Molla Nəsrəddin”, 1906, №34.
27. Tabriz A.A. Aydınların, dini liderlər və esnafın İranın yakın dönem toplumsal hareketlərindəki və devrimlərindəki rollərinin incelenməsi. Ankara: Ankara Üniversitesi, 2004, 256 s.
28. Məmmədquluzadə C. “Qurbağalar” // “Molla Nəsrəddin”, 1907, №29.
29. Cəlil Məmmədquluzadə Ensiklopediyası // <http://calilbook.musigi-dunya.az/h/hablulmetin.html>
30. Brovne E. The press and poetry. Cambridge: University Press, 1914, 482 p.
31. Türkyılmaz S. Şark-i Rus Gazetesi'nin İzahlı Makaleler Bibliyografyası // Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi, 2010, Sayı: 18, ss.123-254, s.150, 155.
32. Məmmədquluzadə C. “Həqiqət” // “Molla Nəsrəddin”, 1908, №52.
33. Məmmədquluzadə C. “Tərcümanın fitvası” // “Molla Nəsrəddin”, 1907, №17.
34. Məmmədquluzadə C. “Gülmək” // “Molla Nəsrəddin”, 1907, №20.
35. Məmmədquluzadə C. “Lügəti-Molla Nəsrəddin” // “Molla Nəsrəddin”, 1907, №3.
36. Məmmədquluzadə C. “İranın Batum konsuluna başıbağlı məktub” // “Molla Nəsrəddin”, 1906, №39.
37. Məmmədquluzadə C. “Molla Nəsrəddin” // “Molla Nəsrəddin”, 1909, №2.
38. Məmmədquluzadə C. “Peterburq” // “Molla Nəsrəddin”, 1908, №31.
39. Məmmədquluzadə C. “Ayineyi-millət” // “Molla Nəsrəddin”, 1908, №51.
40. Məmmədquluzadə C. “Qarnıyoğunlar” // “Molla Nəsrəddin”, 1906, № 36.
41. Çingizoglu Ə. Məşrutə hərəkətində ruhanilərin rolu. Bakı: Mütərcim, 2018, 160 s.
42. Məmmədquluzadə C. “Poçt qutusu” // “Molla Nəsrəddin”, 1906, №3.
43. Sabir M.Ə. Əhvalpürsanlıq, yaxud qonuşma // Hophopnamə. İki cildə, I cild. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2004, 480 səh.

44. Sabir M.Ə. Hophopnamə. İki cildə, I cild. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2004, 480 səh.
45. “Ədəbiyyat” // Molla Nəsrəddin, 20 oktyabr 1908, №42.
46. Molla Nəsrəddin: 10 cildə (1906-1931). II cild. 1908-1909. Bakı: Azərneşr, 2002, 720 s.
47. Məmmədquluzadə C. “Siyasi məsələ” // “Molla Nəsrəddin”, 1908, №47.
48. Məmmədquluzadə C. “Şeytan” // “Molla Nəsrəddin”, 1908, №37.
49. Cənubi Azərbaycan tarixinin oçerki (1828-1917). Məsul red.: Ə.S.Sumbatzadə. Bakı: Elm, 1985, 316 səh.
50. Məmmədquluzadə C. “İranda hüriyyəət” // “Molla Nəsrəddin”, 1906, № 7.
51. İbrahimov S. “Dehxuda yaradıcılığı və Cəlil Məmmədquluzadə irsi”, s.72-76 // Elmi əsərlər, Naxçıvan Dövlət Universiteti, 2017, №5 (86), 301 s.
52. Məmmədquluzadə C. “İranda tərəqqi” // “Molla Nəsrəddin”, 1906, №11.
53. Esedli M. Ahund Yusuf Ziya Talıbzadenin Türkiyedeki dini, siyasi və herbi fealiyyətləri (1906-1918) // Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / Journal of Turkish World Studies, Cilt: VII, Sayı 1, Sayfa: 67-78, İzmir, 2007, s.67-78.
54. Məmmədquluzadə C. “Çox qəribə” // “Molla Nəsrəddin”, 1906, №8.
55. Paşayev A. “Molla Nəsrəddin”: dostları, düşmənləri. Bakı: Çarşıoğlu, 2010, 148 s.

Али Фархадов

ОБЗОР ИСТОРИИ ЮЖНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА В ТВОРЧЕСТВЕ ДЖ. МАМЕДГУЛУЗАДЕ

РЕЗЮМЕ

В конце XIX и начале XX веков сложная социально-политическая и экономическая ситуация на юге Азербайджана, которая находилась под властью Каджара, вызывала беспокойство интеллигенции Северного Азербайджана. Южный номер также занимает особое место в журнале Моллы Насреддина, опубликованном Дж. Мамедгулузаде. Журнал «Молла Насреддин» является одним из совершенных источников конца XIX и начала XX веков и является зеркалом не только Северного Азербайджана, но и Южного Азербайджана. Не удивительно, что священнослужители были против чтения журнала Моллы Насреддин. Статьи в журнале важны и должны быть изучены с точки зрения разоблачений королей Каджара, духовенства и борьбы против королевского режима, такого как революция Саттар-хана.

Ali Farhadov

A REVIEW OF THE HISTORY OF SOUTH AZERBAIJAN IN THE WORKS OF J. MAMMADGULUZADE

SUMMARY

At the end of the 19th and beginning of the 20th centuries, the difficult socio-political and economic situation in Southern Azerbaijan, which was under the rule of Qajar, raised concerns among the intellectuals of Northern Azerbaijan. The southern issue also takes a special place in the journal of Molla Nasreddin, published by J. Mammadguluzade. The Molla Nasreddin journal is one of the perfect sources of the late 19th and early 20th centuries and is a mirror not only of Northern Azerbaijan, but also of Southern Azerbaijan. No wonder the clergy were against reading the magazine of Molla Nasreddin. Articles in the journal are important and should be studied in terms of denouncing the Qajar kings and the clergy, as well as struggle against the royal regime, such as the Sattar Khan revolution.

MOLLA MƏHƏMMƏD NAXÇIVANININ ƏLYAZMALARINDA İSLAM DƏYƏRLƏRİ BARƏDƏ

Səbuhi İBRAHİMOV,

*AMEA-nın Naxçıvan Bölməsinin Əlyazmalar Fondu,
Əlyazmaların kataloqlaşdırılması şöbəsinin müdiri,
fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
ms.ibrahimov71@mail.ru*

AÇAR SÖZLƏR: *Naxçıvan, əlyazma, mətn, əsər, islami dəyərlər.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *Нахчыван, рукопись, текст, произведение, исламские ценности.*

KEY WORDS: *Nakhchivan, manuscript, text, work, Islamic values.*

İstər dində, istərsə də siyasətdə incə mətləblər həddindən artıq çoxdur. Bu mətləbləri dərinləndirən duymaq üçün zəngin elmi dünyagörüşünə sahib olmaq, adət-ənənələri və xalqların psixologiyasını mükəmməl bilmək, dövrün, zamanın ab-havasını duymaq, cəmiyyətin gələcək inkişaf yollarında ən mütərəqqi amilləri görmək lazımdır. Ümummilli Lider Heydər Əliyev və onun layiqli davamçısı Prezident İlham Əliyev öz siyasi kurslarında bu mətləbləri daim diqqət mərkəzində saxlamış, dini müxtəlifliyin və İslam dəyərlərinin qorunub saxlanılmasına çalışmışlar.

Bu gün dünyada baş verən hadisələrə nəzər saldıqda bəzi separatçı qruplaşmaların bir çox hallarda fəaliyyətlərinə bəraət qazandırmaq məqsədilə din amilindən istifadə etdiklərini görürük. Belə bir şəraitdə dünyada sülhün, əmin-amanlığın bərqərar olması üçün sivilizasiyalar və mədəniyyətlər arasında dialoqun yaranması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Tolerantlıq ənənələri zəngin olan ölkə və regionların təcrübəsi bu məsuliyyətli və zəruri işdə əsl nümunə təşkil edə bilər. Elə doğma yurdumuz Azərbaycan da bir çox millətin və dini konfessiyanın dinc yanaşı yaşamasının unikal nümunəsidir.

“Kulturologiya dünya mədəni nailiyyətlərini obyektiv qiymətləndirməyə, onları bu və ya digər ölkənin milli-mədəni maraqları üzrə yaradıcılıqla bəhrələnməyə imkan verir. Kulturoloji biliklərlə zəngin ağıl və xeyirxah məqsədlərə yönələn iradə insan inkişafının pozitiv faktorudur” [1, s.14]. Belə ki, “insanlar minillər boyu yaşadıkları çox mədəniyyətli həyatı bir zənginlik kimi qəbul edirlər” [2, s. 6-7].

Araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycanın, həmçinin onun ayrılmaz hissəsi Naxçıvanın zəngin biliyə malik alim və mütəfəkkirləri qələmə aldıkları əsərlərdə milli-dini, xüsusilə də İslam dəyərlərinə önəmli yer vermişlər. Bu məqaləmizdə də müxtəlif mənbələrə istinad edilərək

XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəlləri Naxçıvana dair əlyazma mətnlərdə əksini tapmış islami dəyərlər barədə məlumat verilməyə çalışılmışdır.

Naxçıvan ədəbiyyat və mədəniyyət xəzinəsinin qiymətli qaynaqlarından olan İslam dəyərlərinə aid əlyazmaları öyrənmək, onları təhlil etmək, keçmişin mənəvi-mədəni irsinin müasirlərimizə çatdırmaq və müasir nəsli maarifləndirmək üçün misilsiz rola malikdir. Bu baxımdan klassik Azərbaycan mütəfəkkirlərinin, o cümlədən Naxçıvanın görkəmli alim, şair və yazıçılarının həyat və yaradıcılığını öyrənmək, onların bu dəyərlərə yer verdikləri əsərlərini araşdırıb xalqa çatdırmaq qarşısında duran ən mühüm məsələlərdəndir. Ulu Öndər Heydər Əliyev də Naxçıvanın tarixi keçmişi barədə söyləyirdi: “Gəmiqaya Azərbaycanı sivilizasiyanın başlanğıcı ilə bağlayan olduqca möhtəşəm bir kitabə - Naxçıvan kitabəsidir” [3, s.3]. “Hər daşı, qayası tarixin canlı şahidi olmuş bu torpaq bir çox dünya şöhrətli alim və mütəfəkkirin, memar və ədibin, dövlət xadimi və sərkərdənin vətəni olmuşdur. Onların fəaliyyəti və irsinin bəşər tarixində rolu danılmazdır...” [4, s.4]

Naxçıvan ədəbi və fəlsəfi məktəbinin görkəmli yetirmələrindən biri mütəfəkkir-alim Molla Məhəmməd Naxçıvanidir. Zəngin yaradıcılığı deməyə əsas verir ki, o, uzaqgörən və müdrik şəxs olmuşdur. H.M.Naxçıvaninin indiyə qədər beş əsas əsəri məlumdur. Bunlar “Səhabəd-Dümü”, “Məzahir-Ənvar”, “Kəşkülü-Nur”, “Qürrətul-Əbsar”, “Dürrətul-Əbrar” əsərləridir.

Müəllifin qələmə aldığı əsərlərdə istər dini-əxlaqi, istərsə də ictimai-əxlaqi hadisə və davranışlar yüksək səviyyədə təqdim olunur. Bu əsərlərdə əsas mövzu böyüklərə hörmət və izzət, kiçiklərə qayğı və şəfqət, bütün yaradılmışlara mərhəmətdir. Yüksək tərbiyəvi xarakterə malik olan “Səhabəd-Dümü” də olduqca ibrətəməz, islami dəyərlərin ucalığı baxımından ümumdünya sivilizasiyasına böyük nümunədir. H.M.Naxçıvani bu əsərində humanist prinsipləri və İslam dəyərlərini yüksək qiymətləndirərək “Ənvar əş-Şəhadə” kitabına istinadən yazır: “Təbuk döyüşündə İslam qoşunu qalib olandan sonra küffar qoşunu məğlub olub parçalandı və qaçdı. İslam qoşunu iradə eylədilər ki, onların xeymə və xərgahilərini talan və qarət eyləsinlər. Həzrət Rəsul (s) əshabın bu iradələrin bilib qərrar qəsdilə buyurdu: Cəmi ləşkəri-islamə xəbər versinlər ki, cənabi Rəsuli-Xudanın hökmü və qərarı budur ki, bir nəfər də İslam qoşunundan ləşkəri-küffarın xeymə və xərgahilərinə daxil olmasın. Ondan ötrə ki, şayəd onların xeymələrində səğir uşaq, ya qadın, ya kəməz tayfalarından olmuş ola və onların gözləri İslam ləşkərinin nizələrinə, oxlarına və qılınclarına düşüb xofe-iztiraba düşələr və xoflarından ağlayalar. Belə ki, onların ağlamaq sədaları mənim qulağıma yetişə ki, mən onların ağlamaqlarına və xofa düşmələrinə razı deyiləm. Hərçənd ki, kafirdirlər” [5, s.267].

Əsərin baş qəhrəmanı İmam Hüseyin (ə) Kərbəladada olanların ən yaşlısı Həbib ibn Məzahir haqqındakı ibrətəməz kəlamı bu sözləri söyləyən insandakı mərifət düşüncəsindən, islami dəyərlərin ucalığından, dinimizdə ağsaqqala və ağbirçəyə hörmətin müqəddəs sayıldığından xəbər verir. İmam Hüseyin (ə) sevimli Peyğəmbərimizə (s) Cəbrail vasitəsilə vəhy olunmuş sözü xatırladaraq Rəsulullahın (s) cihad vaxtı düşmən içində ağsaqqal olarsa, onlara hörmət xatirinə qılinc çəkməyi qadağan etdiyini buyurur [5, s.246].

Digər bir hadisədə isə müəllif insani baxımdan İslam dəyərlərinin əsasında duran amilləri

qeyd edir və kafir olsa da, Həyyi ibn Əhtəb Xeybərinin qızı Səfiyyə haqqında yazır: “Həzrət Əli (ə) Xeybər qalasını fəth etdikdən sonra Səfiyyəni əsir edib verdi Bilala ki, Peyğəmbərin (s) hüzuruna aparsın. Bilal Səfiyyəni Xeybər meydanından, qardaşı Mərhəbin nəşinin yanından apardı. Səfiyyənin gözləri önlərin içində qardaşı Mərhəbin yaralı bədəninə düşəndə rəngi saralıb, bədəninə lərzə düşdü. Bilal o halət ilə onu Rəsuli-Xuda (s) xidmətinə gətirdi. Rəsuli-Xuda (s) gördü Səfiyyənin rəngi saralıb, bədəninə lərzə düşüb. Buyurdu: “Sənə nə olub ki, bu hala düşüb titrəyirsən?” Ərz eylədi: “Ya Rəsulallah – bu qulam mənə qövme-qardaşımın topraqlar üstə düşən nəşlərinin yanından keçirdi. Gördüm qövme-qardaşımı ki, yaralı bədənler ilənl ölublər. Qəm və möhnətdən rəngim saralıb, bədənimə lərzə düşüb”. Rəsuli-Xuda (s) bu sözü Səfiyyədən eşidəndə Bilala nəsihət formasında müraciət edib buyurdu: “Ey Bilal! Məgər sənün ürəyində heç rəhm yoxuydu ki, bu əsir qadını öz önlələrinin arasından keçirdib gətirdin?” [5, s.279].

Müəllif ikinci buna bənzər əhvalatı qeyd edərək yazır: “Əmr ibn Əbdəvid məlunun bacısı Raziyyə idi ki, Xəndək davasında eylə ki, Həzrət Əmir əl-möminin Əli əleyhis-salam o məlunu yıxdı yerə, istədi başın kəssin dedi: “Ya Əli indi ki, mənə qalib oldun səndən bir iltimasım var”. Həzrət buyurdu: “Hər mətləbin olsa, qəbul edərəm”. Ərz eylədi: “Ya Əli, mən böyük pəhləvanam, çox adam mənə tamaşama gələcək, xüsusən bacım və mehriban qomilərim nəşimin üstə gələcəklər. Səndən iltimasım budur ki, başımı kəsəndən sonra zirehimi və sair libaslarımı soyma və bədənimi quru yerdə üryan qoyub abırımı bir daha göstərmə”. Vücuda o məlun kafriydi, qanı və malı mübahıydı. Əmir əl-möminin əleyhis-salam onun başın kəsdi və heç bir zadına əl vurmadı. Hətta sani dedi: “Ya Əli, nə üçün Əmrin zirehini götürmədin ki, ərəb içində bir belə bir qiymətli zireh yoxdu?” Həzrət buyurdu: “Həya eylədim onun bədənini üryan qoyum”. Bəs Əmrin bacısı Raziyyə xəbərdar oldu ki, Əmri öldürüblər başıaçıq, ayaqyalın özün yetirdi Əmrin nəşinə. Bir qardaşının nəşinə baxdı, gördü, cəmi hərbi geyimi və alətləri, zirehi və libası təməmə bədənindədir. Bəs ağlamadı, nə də qəmgin olmadı. Dedi: “Qardaş sənə ağlamaram ki, çox nəcib və kərim adam səni öldürüb”. Bu şeiri oxudu:

Əgər Əmrin qatili nəcibi-kərim şəxs olmayaydı,
Hər ayinə nə qədər həyatım varıydı qardaş vay deyib ağlardım.
Lakin Əmrin qatili o kimsədir ki, heç kəs ona bərabər olmaz,
Atası Əbu Talib qövmin ağası və pənahı idi” [5, s. 279].

Göründüyü kimi, Molla Məhəmməd Naxçıvaninin bu əsəri Naxçıvana dair əlyazma mətnlərdə İslam dəyərləri kimi gözəl nümunə təşkil edir. Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərlərinin ayrılmaz hissəsi, təməl dayağı olan bu dəyərlər ondakı tolerantlıq düşüncəsinin möhkəmləndirilməsində böyük rol oynayıdır. On dörd əsr keçməsinə baxmayaraq, bu gün də bu dəyərlər milli ruha təsirsiz ötürülmür. Molla Məhəmməd Naxçıvani kimi yüksək intellekt, bilik və bacarıq sahibi olan dəyərli ziyalılarımız isə öz əsərləri vasitəsilə milli-mənəvi, dini-əxlaqi dəyərlərimizin, mədəniyyətimizin qorunub saxlanılmasında və gələcək nəsillərə ötürülməsində əvəzsiz xidmətlər göstərmişlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Məmmədov R. Kulturologiya. Bakı: 2006, 215 s.
2. Həbibbəyli Ə.İ. Multikulturalizmin Azərbaycan modeli. Müstəqil lider. (ictimai-siyasi, publisistik beynəlxalq jurnal). № 06 (44) dekabr, Bakı: 2012, 38 səh. 6-7.
3. Əjdər Fərzəli (Fərzəliyev Əjdər Əliş oğlu). Gəmiqaya-Qobustan əlifbası. Bakı: Azərbaycan Milli Ensiklopediyası Birliyi, 2003, 292 s.
4. İbrahimov S.M. Naxçıvan mühitinin yaratdığı kitab və kitabxana mədəniyyəti. Kitab (dərs vəsaiti). Naxçıvan: Əcəmi, 2019, 248 s.
5. نخجوانی حاج ملا محمد. سحاب التّموع ۵۹۲۱ ه.ق. (۱۸۸۷) ۲۹۴ ص.

Сабухи Ибрагимов

**ОБ ИСЛАМСКИХ ЦЕННОСТЯХ В НАХЧЫВАНСКИХ
РУКОПИСЯХ**

РЕЗЮМЕ

В статье исследуются различные ученые и мыслители, которые внесли свой вклад в развитие исламских ценностей в нахчыванских рукописных текстах конца XIX и начала XX веков. Основной целью исследований было не только получение знаний о жизни и творчестве этих ученых и мыслителей из Нахчывана, но и привлечение внимания к важности исламских ценностей в их произведениях. Было сочтено необходимым изучить рукописи, связанные с исламскими ценностями, ценными источниками литературы и культуры Нахчывана, а также проанализировать передачу духовного и культурного наследия прошлого нашему настоящему и обучить современное поколение. В связи с этим изучение жизни и творчества классических азербайджанских мыслителей, в том числе нахчыванских мыслителей, поэтов и писателей, является одним из важнейших вопросов, стоящих перед обществом.

Sabuhi Ibrahimov

ON ISLAMIC VALUES IN NAKHCHIVAN MANUSCRIPTS

SUMMARY

The article examines various scholars and thinkers who have contributed to the development of Islamic values in Nakhchivan manuscript texts of the late 19th and early 20th centuries. The main purpose of the studies was not only gaining knowledge about life and creativity of these scholars and thinkers from Nakhchivan, but also drawing attention to the importance of Islamic values in their works. It was considered necessary to study the manuscripts related to Islamic values, valuable sources of literature and culture of Nakhchivan, as well as to analyze the transmission of the spiritual and cultural heritage of the past to our present and to educate the modern generation. In this regard, the study of the life and creativity of classical Azerbaijani thinkers, including Nakhchivan thinkers, poets and writers, is one of the most important issues facing the public.